

STUDIA LATINA ET GRAECA

Letnik XV, številka 2, Ljubljana 2013

KERIA

KERIA. *Studia Latina et Graeca*

ISSN 1580-0261

Glavna in odgovorna urednika / Editors-in-Chief
Jerneja Kavčič in / and Marko Marinčič

Uredniški odbor / Editorial Board
Nada Grošelj, Valentin Kalan, Stanko Kokole, Aleš Maver, Marjeta Šašel Kos, Janja Žmavc

Uredniški svet / Editorial Council
Rajko Bratož, Alenka Cedilnik, Varja Cvetko Orešnik, Kajetan Gantar, Matej Hriberšek, Gorazd Kocijančič, Brane Senegačnik, Vladimir Simič, Primož Simoniti, Svetlana Slapšak, Maja Sunčič, Agata Šega, Barbara Šega Čeh, Miran Špelič, Boris Vezjak, Tadej Vidmar, Sonja Weiss, Franci Zore, Igor Ž. Žagar

Jezikovni pregled / Language Advisor
Nada Grošelj (angleščina / English)

Koncept naslovnice / Frontpage Design
Ana Movrin

Izdajatelj / Issued by
Društvo za antične in humanistične študije Slovenije
The Slovenian Society for Ancient and Humanist Studies, Ljubljana
Naslov / Address
Društvo za antične in humanistične študije Slovenije (Keria)
Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana, Slovenija
Tel. / Phone (+386-1-)241-1416; *faks / fax* (+386-1-)241-1421
E-pošta / E-mail keria@dahs.si
Spletna stran / Web site www.dahs.si

Založnik / Publisher Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani
Spletna stran / Web site <http://www.ff.uni-lj.si/fakulteta/zalozbainknjigarna/zalozbainknjigarna.html>
Odgovorna oseba založnika / For the Publisher: Branka Kalenič Ramšak, dekanja / Dean of Faculty

Naročanje / Ordering
Knjigarna Filozofske fakultete UL, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, Slovenija
Tel. / Phone (+386-1-)241-1119
E-pošta / email knjigarna@ff.uni-lj.si

Cena posamezne številke / Single Issue Price: 10 €
Letna naročnina / Annual Subscription: 18 € (za študente Filozofske fakultete UL 10 €)

© Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani & Društvo za antične in humanistične študije Slovenije

Tisk / Printing
Birografika Bori d.o.o., Ljubljana

Naklada / Circulation: 250

Revija izhaja s podporo Javne agencije za knjigo Republike Slovenije. / The journal is published with the support of Slovenian Book Agency.

Na naslovnici:
Franz Kurz zum Thurn und Goldenstein: Licej z nadškofijskim dvorcem in stolnico. Ok. 1850. Bela tempera, lavirana perorisba s tušem. Narodni muzej Slovenije.

STUDIA LATINA ET GRAECA

Letnik XV, številka 2, Ljubljana 2013

KERIA

Univerza v Ljubljani
FILOZOFSKA
FAKULTETA

DRUŠTVO ZA ANTIČNE IN HUMANISTIČNE ŠTUDIJE SLOVENIJE
SOCIETAS SLOVENIAE STUDIIS ANTIQUITATIS ET HUMANITATIS INVESTIGANDIS

Vsebina

Jože Trontelj (1939–2013): <i>Štiristo petdeset let klasično-humanističnega izobraževanja 1563–2013</i>	7
Jože Kastelic (1913–2003): <i>Pogled na moje maturitetno spričevalo (matura 1932)</i>	11
Kajetan Gantar: <i>Petar Ilievski (1920–2013)</i>	17

RAZPRAVE

Klasični študiji in komunizem

Aleksander K. Gavrilov: <i>Jakov M. Borovski, pesnik latinščine v Sovjetski zvezi</i> (prevedla Sonja Zupančič)	23
Olga Budaragina: <i>Olga M. Frejdenberg, Aristid I. Dovatur in Oddelek za klasične študije v Leningradu</i> (prevedla Sibil Gruntar Vilfan)	35
Josef Moural: <i>Jan Patočka — od opazovalca do disidenta</i> (prevedla Julija Hoda)	49
Cornelia Isler-Kerényi: <i>Károly Kerényi — prisilni emigrant v evropsko klasično izobraženstvo</i> (prevedel Matej Petrič)	65
György Karsai: <i>Klasični filolog v mreži Državne varnosti: primer Jánosa Sarkadya</i> (prevedel Tomaž Potočnik)	73
Jerzy Axer: <i>Kazimierz Kumaniecki in evolucija klasične filologije v Ljudski republiki Poljski</i> (prevedla Lara Unuk)	97
Elżbieta Olechowska: <i>Bronisław Biliński, boljševik brez partijske knjižice</i> (prevedla Lara Unuk)	115
Nijole Juchnevičiene: <i>Klasična filologija v zgodnjesovjetski Litvi: med evropsko tradicijo in resničnostjo</i> (prevedla Živa Borak)	133
David Movrin: <i>Fran Bradač, Anton Sovre, Milan Grošelj, Jože Košar in Fran Petre: latinščina in grščina na ljubljanski univerzi v desetletju po vojni</i> (prevedla Doroteja Novak)	147
Milena Jovanović: <i>Klasična filologija v Srbiji 1944–1945: primer Veselina Čajkanovića</i> (prevedel Blaž Strmole)	181
Isolde Stark: <i>Neuradno delo Johannesa Irmscherja za Državno varnost Nemške demokratične republike</i> (prevedla Polonca Zupančič)	195

Contents

Jože Trontelj (1939–2013): <i>Four Hundred and Fifty Years of Classical Education 1563–2013</i>	7
Jože Kastelic (1913–2003): <i>Looking at My High School Leaving Certificate (Generation 1932)</i>	11
Kajetan Gantar: <i>Petar Ilievski (1920–2013)</i>	17

ARTICLES

Classics and Communism

Aleksander K. Gavrilov: <i>Jakov M. Borovskij: Poet of Latin in the Soviet Union</i> (translated by Sonja Zupančič)	23
Olga Budaragina: <i>Olga M. Freidenberg, Aristid I. Dovatur, and the Department of Classics in Leningrad</i> (translated by Sibil Gruntar Vilfan)	35
Josef Moural: <i>Jan Patočka: A Bystander Turned Dissident</i> (translated by Julija Hoda)	49
Cornelia Isler-Kerényi: <i>Karoly Kerenyi: An Unwilling Emigrant into European Classical Scholarship</i> (translated by Matej Petrič)	65
György Karsai: <i>A Classical Philologist Trapped in the Web of the State Security: The Case of János Sarkady</i> (translated by Tomaž Potočnik)	73
Jerzy Axer: <i>Kazimierz Kumaniecki and the Evolution of Classical Studies in the People's Republic of Poland</i> (translated by Lara Unuk)	97
Elżbieta Olechowska: <i>Bronisław Biliński: a Bolshevik without a Party Card</i> (translated by Lara Unuk)	115
Nijole Juchnevičienė: <i>Classical Philology in Early Soviet Lithuania: Between the European Tradition and Reality</i> (translated by Živa Borak)	133
David Movrin: <i>Fran Bradač, Anton Sovre, Milan Grošelj, Jože Košar, and Fran Petre: Latin and Greek at the University of Ljubljana in the First Post-War Decade</i> (translated by Doroteja Novak)	147
Milena Jovanović: <i>Classics in Serbia 1944–1945: The Case of Veselin Čajkanović</i> (translated by Blaž Strmole)	181
Isolde Stark: <i>Johannes Irmscher's Unofficial Activity for the State Security of the German Democratic Republic</i> (translated by Polonca Zupančič)	195

Pričujoča številka revije se je po spletu okoliščin sestavila v tematsko celoto, ki potrebuje nekaj pojasnil. Osrednji blok vsebuje izbor člankov, ki so nastali v okviru projekta »Gnôthi seauton – Classics and Communism: The History of the Studies on Antiquity in the Context of the Local Classical Tradition in the Socialist Countries 1944/45–1989/90«, ki so ga v letih 2009–2010 na podoktorski raziskovalni ustanovi Collegium Budapest pripravili Jerzy Axer, György Karsai in Gábor Klaniczay, gmotno pa ga je podprla nemška fundacija Fritz Thyssen Stiftung. Osrednja študija z naslovom *Classics and Communism: Greek and Latin behind the Iron Curtain* je v angleščini kot medzaložniški projekt Budimpešte, Varšave in Ljubljane izšla ob mednarodnem simpoziju »Klasiki in razred«, ki sta ga v Ljubljani septembra 2013 pripravila varšavska fakulteta »Artes liberales« ter Oddelek za klasično filologijo Filozofske fakultete. Za tematski blok *Kerie* smo iz te publikacije izbrali nekaj posebno značilnih prispevkov, zanimivih tudi za slovensko strokovno in širše bralstvo. Prevodi so delo skupine absolventov in študentov višjih letnikov klasične filologije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani.

Sklop prispevkov o klasični filologiji v vzhodni Evropi dopolnjuje akad. prof. dr. Kajetan Gantar s spominskim zapisom ob smrti Petra Ilievskega (1920–2013), prijatelja slovenske klasične filologije, mikenologa in enega vodilnih jezikoslovcev v nekdanji Jugoslaviji.

Drugi dogodek, ki je zaznamoval tokratno številko revije, je 450-letnica klasično-humanističnega izobraževanja na Slovenskem. Proslava ob obletnici ustanovitve protestantske stanovske šole v Ljubljani (1563) je potekala 23. oktobra 2013 v nabito polni Linhartovi dvorani Cankarjevega doma. Dogodek je priredilo Društvo klasikov, ki so ga leta 2000 ustanovili maturanti nekdanje Klasične gimnazije v Ljubljani ob stoletnici njene zgradbe v Prežihovi ulici. Društvo si med drugim dejavno prizadeva za pouk klasičnih jezikov v javnem šolstvu. Proslava, na kateri so nastopili tudi učenci latinščine na Osnovni šoli Prežihov Voranc in dijaki Zavoda sv. Stanislava v Šentvidu, je z besedo, sliko in glasbenimi točkami predstavila zgodovino »latinske šole« v Ljubljani od obdobja reformacije (1563–1598) prek jezuitskega kolegija (1597–1773) in državne terezijanske gimnazije (1773–1849) do osemletne klasične gimnazije, ki je pod različnimi imeni obstajala od leta 1849 do ukinitve leta 1958. Gimnazija je bila do 1899 v stavbi liceja na Vodnikovem trgu, odtlej pa v novi stavbi v poslopju sedanje Osnovne šole Prežihov Voranc, kjer je tudi po

letu 1958 ostal štiriletni pouk latinščine. Na gimnazijski ravni je to tradicijo v Ljubljani sprva ohranjala II. gimnazija (»Šubičeva gimnazija«), do danes pa jo ohranja Gimnazija Poljane.

Slavnostni govornik na tej prireditvi je bil akad. prof. dr. Jože Trontelj (1. junij 1939 – 9. december 2013); z objavo njegovega nagovora želi revija *Kerria* počastiti tudi spomin na uglednega znanstvenika, ki si je kot predsednik Slovenske akademije znanosti in umetnosti in član Društva klasikov dejavno prizadeval za razvoj klasično-humanističnega izobraževanja na Slovenskem.

S ponatisom spominov na gimnazijska leta v tej številki obeležujemo tudi stoletnico rojstva prof. dr. Jožeta Kastelica (1913–2003), prav tako nekdanjega dijaka klasične gimnazije, klasičnega filologa, arheologa, umetnostnega zgodovinarja, zgodovinarja, karizmatičnega predavatelja in vsestranskega intelektualca, ki je v 20. stoletju odločilno oblikoval razvoj antičnih študij na Slovenskem. Klasični filologi ga poznajo predvsem po monografskih delih *Simbolika mitov na rimskih nagrobnih spomenikih: Šempeter v Savinjski dolini* (Ljubljana: Slovenska matica, 1998) in *Umreti ni mogla stara Sibila: Prešeren in antika* (Ljubljana: Modrijan, 2000), širša javnost pa tudi kot pesnika (*Prve podobe*, 1940; *Barve*, 1991; *Ode*, 2003; *Literarni klub 1939–1941*, v soavtorstvu z J. Dularjem, 1999), literarnega kritika in publicista. Na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani smo obletnico v decembru 2013 počastili s priložnostno razstavo.

Jože Trontelj (1939–2013)

Štiristo petdeset let klasično-humanističnega izobraževanja 1563–2013*

Spoštovane gospe, cenjeni gospodje,

lepo je doživeti tako ugleden jubilej, kot je štiristo petdeset let humanističnega izobraževanja v našem glavnem mestu. Je priložnost za spoštljiv spomin in zahvalo plejadi profesorjev, ki so izšolali in vzgojili številne rodove odličnih umov, *eruditorum in classicis*.

Ko praznujemo to častitljivo obletnico, se zavemo edinstvenih darov starega veka, ki jih je bila v vsem svetu deležna samo Evropa. Evropsko civilizacijo je zaznamovala trojna tradicija antike: judovstvo in krščanstvo, ki se na eni strani odpirata proti absolutnemu, na drugi pa skrbi za sočloveka, grška kultura, ki nam je dala podlago za racionalni, znanstveni pogled na svet in spoštovanje umetnosti, ter rimska, ki je zasnovala temelje pravno urejene družbe. Evropska kultura je po zaslugi vzajemnih učinkov teh treh prispevkov edinstvena. Od starega veka naprej je gradila na antični tradiciji. Ta kultura ni bila brezhibna niti tedaj niti skozi naslednji dve tisočletji. A kljub napakam in zlorabam, kljub številnim in uničujočim vojnim spopadom v preteklih stoletjih se nedvomno uvršča med največje dosežke človeštva.

Če vprašate sodobnega razumnika *s klasično izobrazbo*, ali je hvaležen, da jo ima, bo odgovor domala v vsakem primeru pritrdilen. Ko boste vprašali zakaj, pa bodo odgovori različni. Eni bodo hvalili privzgojen čut za tuje jezike. Neki nemški profesor lingvistike je celo objavil študijo, ki je pokaza-

* Nagovor ob proslavi *Štiristo petdeset let klasično-humanističnega izobraževanja 1563–2013* v Cankarjevem domu, 23. oktobra 2013. — Govor pokojnega akad. prof. dr. Jožeta Trontlja (1. junij 1939 – 9. december 2013) je uredništvu v objavo prijazno prepustila družina.

la, da imajo klasični izobraženci mnogo boljše znanje materinščine. Drugi so veseli dobrega razumevanja znanstvenih in strokovnih izrazov, na primer v pravu in medicini, spet drugi pa lahkote, s katero so se naučili italijanščine ali francoščine. Slišali boste tudi, da je učenje latinščine discipliniralo način razmišljanja, uredilo notranjo logiko argumentacije. Nekateri bodo z občudovanjem govorili o vrhunski umetnosti: o grških skulpturah in sijajnih dramah, o navdušujoči starogrški in antični rimski poeziji, našli boste častilce Homerja, Sofokleja, Horacija, Katula. Tudi vrhunske izvedence, ki so opisovali izjemne dosežke starogrške in rimske arhitekture in stavbarstva. In seveda take, ki jih fascinira smisel za državištvo, s katerim so Rimljani zmogli po svoje urediti *orbis terrarum* — Sredozemlje — in celo dežele onkraj, kar zgovorno dokazuje od Gibraltarja do indijskih obal in od severne Afrike do Škotske segajoči ogromni zemljevid rimskega imperija v muzeju holandskega Nijmegna. Težko si je predstavljati: orjaški imperij je zrasel iz enega samega mesta na Apeninskem polotoku.

In naleteli boste na filozofe, ki bodo nadvse spoštljivo govorili o Aristotelu in Platonu. Iz Sokratove *Apologije* vam bo kdo citiral zgleden zgled o tem, kaj tvega tisti, ki napade vladajoči sistem: καὶ τοῦτ' ἔστιν ὃ ἐμὲ αἰρεῖ, ἑάνπερ αἰρή, οὐ Μέλητος οὐδὲ Ἄνυτος. »Moje prepričanje, to je tisto, kar me bo pogubilo, če me bo pogubilo, ne obtožbe Anita in ne Meleta.« Kdo drug bo spomnil na prizor iz *Iliade*, ki se je podobno v mnogih različicah ponavljal skozi zgodovino: μάντι κακῶν, »zlobni vedež«, je vrhovni vojskovodja Agamemnon ježno napadel vidca Kalhanta, ko mu je ta razodel, da je on sam s svojim samopašnim vedenjem kriv za kugo in smrtonosne puščice, s katerimi je Grke kaznoval Apolon. Za slabo novico je obdolžen njen prinašalec, za posledice neodgovornega vedenja oblastnika je kriv njegov kritik.

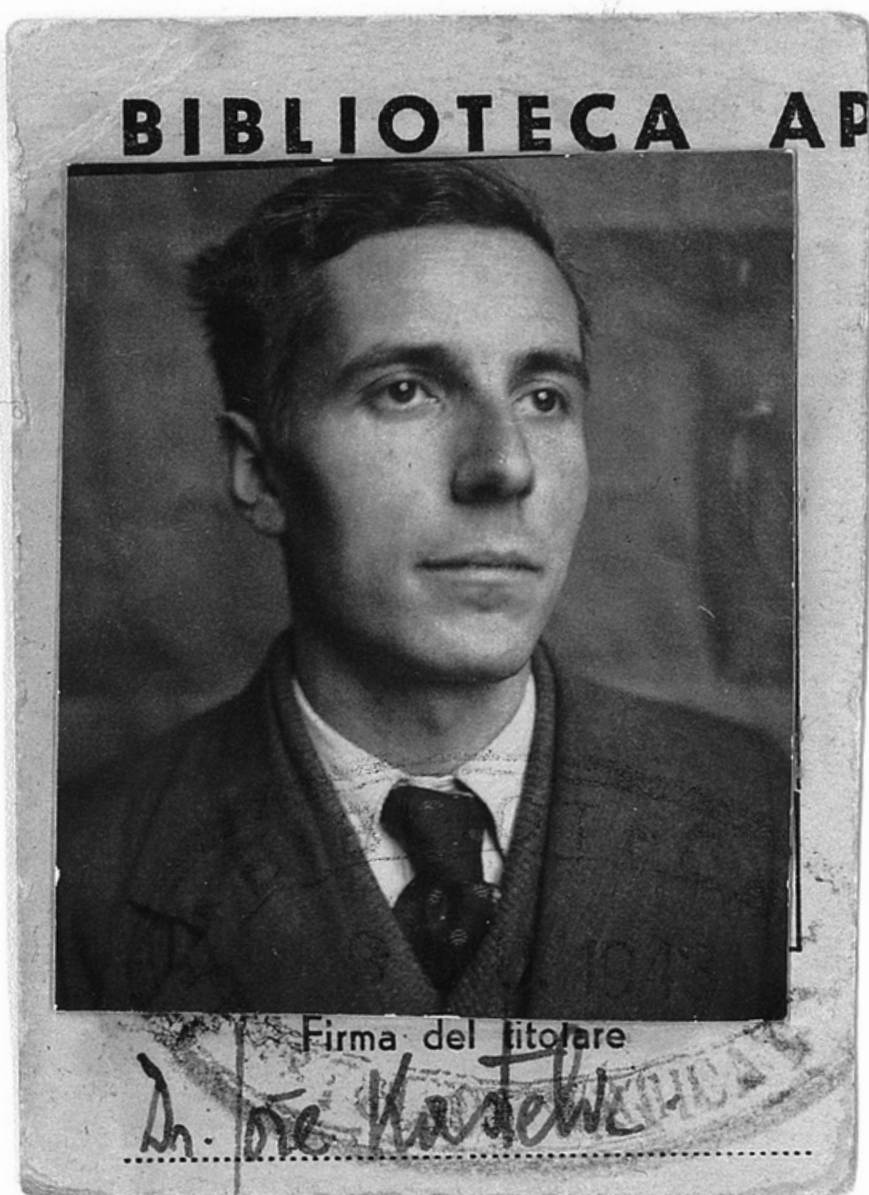
Antična kultura, še posebej filozofija, zbuja občudovanje, a ima tudi za današnji čas veljavna sporočila. Filozofi, ki razmišljajo o potrebi po novi etični vzgoji za prihajajoče rodove, se ponovno obračajo k Aristotelovi *Nikomahovi etiki*. Vzgojo otrok in mladine smo v današnjih časih zanemarili. Nujno moramo spet gojiti vrline in skrbeti za oblikovanje dobrega značaja mladih ljudi. Ne smemo opustiti vzgoje za rodoljubje, ki ima v Grčiji enega največjastnejših spomenikov vseh časov. To je pretresljivi epitaf heroju Leonidi in njegovim padlim sobojevnikom ob vhodu v Termopile: Ὁ ξείν', ἀγγέλλειν Λακεδαιμονίοις, ὅτι τῇδε / κείμεθα τοῖς κείνων ῥήμασι πειθόμενοι. Če uporabim Ciceronovo razlago, bi se prevod davnega distiha glasil: »O popotnik, sporoči Lakedajmoncem, da ležimo tukaj, ker smo spoštovali njihov zakon.« Posebna vrednost zgodbe o skrajnem žrtvovanju ni v tem, da bi vabila k posnemanju. Dragocena je, ker spodbuja k spoštovanju rodoljubja kot vrednote. Ta vrednota zadnja desetletja izginja pod vplivom internacionalnega socializma, ki omalovažuje narodnostno identiteto. Z druge strani pa jo izpodjedajo skrajni liberalizem, ideologija svobodnega globalnega trga kot filozofije in taktike prihodnjega razvoja.

Prav v današnji čas pa sega veličastna etična zaveza Hipokratove prisega, še danes osrednje bistvo deontoloških kodeksov zdravniškega poklica.

Evropska kultura, zgrajena na temeljih antične dediščine, je še danes, v času globalizacije, prepoznavna kot poseben del kulture tako imenovanega zahodnega sveta. Med drugim je dala podlago za ustanovitev Evropske unije, izjemno pomembne združbe, garanta miru na kontinentu, ki je bil vse od časov Rimskega imperija v skoraj stalnih spopadih in vojnah. Poleg tega je EU spodbujevalka kolikor mogoče etičnega in demokratičnega upravljanja držav. Med Evropejci srečamo največ vplivnih mislecev, ki se posvečajo prihodnosti civilizacije z vidika tradicionalne etike. Žal pa slišimo tudi vplivne predstavnike nove, tako imenovane utilitarne etike, ki utegnejo hudo poškodovati doslej nedotakljive vrednote. Ena najdragocenejših je dostojanstvo človeškega bitja, kategorija staroveškega, celo predkrščanskega izvora. Koncept človeškega dostojanstva je temelj za človekove pravice! Odpovedati se jim bi pomenilo vrnitev v barbarstvo. Upamo, da ti novi pogledi skupaj s skrajnim liberalizmom ne bodo vodili k uresničitvi črnogledih pričakovanj nekaterih mislecev, da je evropska kultura obsojena na propad, ki da se je že začel.

V tem, spoštovani, vidim današnji pomen klasične kulture antičnega sveta. Ni nam vsak trenutek pred očmi, da imajo vrednote, kot so spoštovanje vrlin, rodoljubje in človeško dostojanstvo, antične korenine. Dovoliti, da nam jih razvoj izpodreže, bi pomenilo, da se nam bo staro, a še vitalno, ne v celoti zdravo, a vseeno čudovito drevo naše civilizacije polagoma posušilo. Tega ne smemo dopustiti! Od preživetja tega drevesa so odvisna naša življenja in življenja naših otrok in vnukov.

Zato mora vsakdo opraviti svojo dolžnost. *Dokler je čas*. Kajti, kot je zapisal stari Horacij: *Omnes eodem cogimur. Omnium versatur urna: serius, ocius Sors exitura et nos in aeternum exilium impositura cumbae.* »Vse nas žene v isto smer. Vsem se bo slej ali prej obrnil vrč. Izpadel bo žreb in nas prestavil v čoln večnega izgnanstva.« Gospe in gospodje, preostanek svojega časa pa le napolnimo z razmišljanji, dejanji in ravnanji, ki bodo vredna odličnih kulturnih in moralnih sporočil prednikov, tudi tistih iz antike. *Valete!*

Jože Kastelic leta 1943. Z izkaznice za Vatikansko knjižnico. Iz družinskega arhiva.

Jože Kastelic (1913–2003)

Pogled na moje maturitetno spričevalo (matura 1932)*

Na mizo pred seboj sem razgrnil spričevalo: »Kraljevina Jugoslavija, Državna klasična gimnazija v Ljubljani. Izpričevalo o višjem tečajnem izpitu (zrelostnem izpitu) – Svedočanstvo o višjem tečajnem izpitu (ispitu zrelosti)« z državnim grbom in kolkom za »250 dinara« in datumom z dne 23. junija 1932. In – spomin se razgrne kako ta pola skoraj sedemdeset let stare listine in misli, spremljane od čustev in z njimi obložene, se ozirajo v »mladosti temno zarjo«.

Iz Šentvida pri Stični sta me poslali mama in teta Ančka s pomočjo duhovnika, beneficijata Josipa Ovna, v Marijanišče na Poljanski cesti v Ljubljani in me vpisali na realno gimnazijo na Poljanah. Jeseni leta 1924 sem tako prišel v šole. Zdaj jih je študentov iz naše občine in fare več sto, takrat pa smo bili samo štirje in jaz sem bil med njimi kar precej siromašen. Z mamo sva šla peš v Višnjo goro po čevlje k nekemu upokojenemu duhovniku, »doktorju svetega pisma«, Mavrinku.

Med božičnimi počitnicami pa so se v Beogradu spomnili in so na realnih gimnazijah odpravili latinščino v prvih štirih razredih. V Marijanišču smo se morali zato gimnazijci s Poljan prešolati na Klasično gimnazijo zraven Narodne galerije. Tja smo potem vsako jutro hodili »marijaniščniki« v skupinah skozi vse mesto do te nepozabne naše šole. V osmem razredu pa nisem – zaradi neke mladostne upornosti, ki mi je nekako rasla iz Nietzschejevega *Zarathustre* in Joyceovega *Uliksa* ter iz Heineja, ki sem jih takrat vneto prebiral v nemščini, bil več sprejet v Marijanišče, ampak sem se vsak dan vozil z vlakom od doma v Ljubljano. Ravnatelj Marijanišča, prelat Andrej Kalan, pa mi je dajal dokaj izdatno mesečno podporo.

* Prvič objavljeno v: Zbornik ob 100-letnici šolskega pouka v zgradbi sedanje Osnovne šole Prežihovega Voranca, Ljubljana, ur. A. Pirkmajer Slokan (Ljubljana: Osnovna šola Prežihovega Voranca, 1999), 70–73.

Tako so šla gimnazijska leta od 1924 do 1932, osem teenagerskih let mladostnika. Pričel sem pisati pesmi, »pesnikovati«, morda tudi »pesniti«. Na gimnaziji smo izdajali svoj list *Žar*, pesmi pa mi je tiskal tudi Franc Saleški Finžgar v *Mladiki* in prav v času mature v *Domu in svetu* Rajko Ložar, kar se mi je bolj kot samo maturitetno spričevali nekako domišljavo zdelo za dokaz prave zrelosti.

V maturitetnem spričevalu in spričevalu za osmi razred gimnazije vidim učne predmete, imena profesorjev in njihove podpise – in skozi vrata spomina vstopajo žive osebe. Verouk na prvem mestu: dr. Ivan V r e č a r. Suha, visoka, jezuitska postava, belega obraza nad kolarjem z belim celuloidnim ovratnikom iznad črnega oprsnika. Taka kot on sam so bila tudi njegova izvajanja dogmatike, o duši, o Bogu, o večnosti – ne odbijajoča, a nezanimiva, iz knjige, ne iz duše govorjena. – Srbskohrvatskoslovenski jezik s književnostjo – tako se je imenoval ta utopični jugoslovanski jezik, že zaradi samega imena žaljiv in osovražen pri dijakih. Toda mimo uradne fraze smo imeli samo predmet »slovenščina« in dolga leta ga je učil dr. Ivan P r e g e l j. Bil je velik pisatelj, eden največjih slovenskih, in debatirali smo, ali ne presega samega Cankarja. Vedno je sedel za katedrom, govoril o slovenski literaturi v okviru velikih evropskih literarnih tokov, zanimivo, izobraženo, prepričljivo, vneto. Discipline pa ni znal posebno uspešno priklicati. – Nemški jezik je poučeval dr. Ivan G r a f e n a u e r, avtoriteta med literarnimi zgodovinarji. Nismo veliko vedeli za njegova razhajanja strokovne in ideološke narave s slavisti na univerzi. Brali smo Goethejevega *Fausta* in za prvo šolsko nalogo v osmem razredu – pisati smo morali v gotici – nam je napisal na šolsko tablo naslov: »*Der Geist, der stets verneint*« als Teil von *Fausts Persönlichkeit*. – Latinski jezik. Učil nas je Josip O s a n a. Visoka, mogočna moška postava je z močnim, razločnim glasom napolnjevala ves prostor, ko je recitiral in smo za njim ponavljali Horacija: »Ehéu, fugáces, Póstume, Póstume, labúntur ánni« (»Jojme, plahné, Póstume, Póstume, bežeča leta ... «). Vse je bilo urejeno, vse klasično, kakor njegova velika kaligrafsko skrbna pisava. – Grški jezik. Ime profesorja vse pove – Anton S o v r è ! Takrat se še ni dal zapreti odprtine v kosti nad čelom, posledice strelne rane iz prve svetovne vojne, pa je nosil širok črn trak okoli mogočne senatorske glave kakor nekakšno posebno in izjemno odličje. Zahteve so bile hude in Sofoklejev *Kralj Ojdipus* nam je zadajal velike preglavice. Nekaj bolj vnetih dijakov smo bili vprašani tako rekoč vsako uro in pripravljen si moral biti vedno in zanesljivo. Toda bilo je nepozabno, enkratno! Pri pouku je profesor Sovrè tudi samega sebe sproti navduševal ob recitiranju grških verzov in njihovih slovenskih prevodov, ki jih je sam ustvarjal. Nemogoče je bilo ne navduševati se nad tem poukom – tudi zadnje klopi so bile pozorne, ne le zaradi svetega strahu pred strogim učiteljem. Ta strogost je bila pedagoška forma, štelu ni samo znanje, nagrajena je bila tudi zagnanost. – Obča zgodovina in zemljepis kraljevine Jugoslavije. Solunski prostovoljec, invalid dr. Ernest T u r k, ni skrival svojega jugoslovanskega,

morda bolje rečeno protialpskega, protisrednjeevropskega ponosa in ne svojega antiklerikalnega mišljenja. Bil pa je prijazen in dobrohoten profesor in do neznanja kar prizanesljiv, nekam preko razreda, preko v klopih sedečih dijakov zagledan. V prejšnjih letih nas je nekaj časa učil zgodovine povsem drugačen, v bolj znanstvenih sferah živeči in strožji dr. Karel C a p u d e r, ki je skupaj z latinistom dr. Josipom P i p e n b a c h e r j e m in ravnateljem dr. Jankom L o k a r j e m tudi podpisal maturitetno spričevalo. – Zgodovino umetnosti je poučeval klasični filolog Franc G n j e z d a, dobrodušen gospod z mehkim glasom in lepo urejeno bradico. Nikoli ni sedel za katedrom, sprehajal se je med klopmi gori in doli in, zdelo bi se, sproti sam sebi ustvarjal like velike umetnosti preteklosti. Diasprojektorja ni bilo. – Prirodoslovne stroke so stale bolj ob strani. Doga leta nas je poučeval o njih ljubeznivi, a suhoparni Franc K a p u s. Rožice pri njem niso dišale, bile pa so zanesljivo in skrbno poravnane v obveznih herbarjih. – Matematika je bila v osmem razredu klasičnih gimnazij odpravljena in v skrivnosti integralov tako nisem prodril, v prejšnjih letih pa nas je med drugimi poučeval tudi znani pisec matematičnih učbenikov, profesor Karel K u n c. – Šele na koncu naj omenim logiko in filozofijo. Snov je briljantno podajal klasični filolog Ernest T o m e c, kasneje skupaj z dr. Lambertom E h r l i c h o m ideolog in organizator katoliških mladcev. Toda to je bila šele stvar bodočnosti, v šoli svojih načel ni vsiljeval. Pouk pa je bil izreden. Sklepi sholastične logike so bili jasni in ostro zarisani, poizkusi z reakcijo psihe na čutne zaznave pa zelo konkretni in privlačni. Pravi mali Trstenjak! – Vse te, večinoma na dunajski univerzi šolane učene može že davno krije zemlja, marsikatero zrno pa, ki so ga bili vsejali, je vzkalilo in obrodilo.

Marijanišniki smo se šolali vsa leta v B razredih, brez deklet, ki so se učila v mešanih a razredih. Ob koncu osmega razreda smo sedmošolcem svečano predali ključke, nad vrati razredov pa smo namestili naspise. A-jevci so izbrali verze iz Horacija, samo latinsko seveda: *Quó semel ést imbúta recéns, servábit odórem tésta diú* («S čimer je nova napolnjena enkrat posoda, hranila dolgo bo vonj.») B-jevci pa smo zapisali iz Župančiča (*V zarje Vidove, Podobab*) simbolne besede: *Križ – naša podoba*. Danes bi se zdel ta napis predvsem izpoved vernosti, izpovedoval pa je, kot pri Župančiču, narodno stisko, to pot v diktaturi Aleksandra Karadjordjevića – in tako smo ga vsi razumeli. Razumel ga je ravnatelj, ki je zahteval, da napis odstranimo, razumeli so ga profesorji. Najbrž je moralo biti v zbornici nekaj diskusij in napis je ostal.

Tako sem se poslovil od gimnazije pri Narodni galeriji, misleč, da za zmemrom. Toda prišlo je drugače. Po diplomi iz klasične filologije, antične zgodovine in arheologije in po dveh letih brezposelnosti sem dobil decembra 1940 prvo službo, ne kot profesorski suplent, ampak le kot tajnik, z dekretom iz Beograda, samo v srbohrvaščini in cirilici napisanem, na gimnaziji na Poljanah – prav tam, kjer sem bil nekoč začel svoje šolanje. Toda že marca 1941 me je »gospod minister premestil na Državno klasično gimnazijo v Ljubljani«. Tu

sem bil prav tako tajnik od 11. marca do 31. decembra 1941, spet na stari šoli, zdaj zadnji v zbornici, ko sem bil nekoč v razredih med prvimi. Moj ravnatelj je bil Belokranjec, skladatelj Marko B a j u k. Sedel sem v kotu, na vogalu zbornične mize, z levo roko sem sestavljal urnike in mesečne plačilne liste, z desno roko pa sem pisal svojo disertacijo o *Prešernu in antiki*. Ravnatelj najbrž ni bil kaj prida zadovoljen z menoj. Včasih je malo pogodrnjal, rekel pa nič. Vendar pa je poskrbel, pač ne le zato, da bi se rešil slabega tajnika, ampak iskreno meni v korist, da me je dr. Josip Mal s 1. januarjem 1942 vzel v službo v Narodni muzej. Od ravnatelja Bajuka sem prejel dekret z dvojezičnim zaglavjem, to pot ne v srbohrvaščini in slovenščini, ampak v slovenščini in italijanščini: »Kraljevina Italija, Ljubljanska pokrajina, Klasična gimnazija v Ljubljani – Regno d'Italia, Provincia di Lubiana, Ginnasio classico in Lubiana, z datumom 1. 1. 1942 – XX (fašistične ere).« Moje življenje se je umestilo v druge tire.

Po osvoboditvi 1945 je bila tudi klasična gimnazija starega tipa v našem šolskem sistemu ukinjena. V staro poslopje gimnazije pa se je vselila osemletka Prežihov Voranc. Vendar je latinščina kot neobvezen predmet ostala. Posoda, ki je bila nekoč napolnjena z duhom antike, je ohranila tega duha.

Moja klasična gimnazija! Resnični dogodki so se izgubili v tokovih časa, napol doživete in domišljene sanje pa se zde žive, kot bi se uresničevale zdaj in ne bi samo dremale v polzastrti kamri preteklosti. O jutranja vsakodnevna pot po vsem mestu od Marijanišča do šole, v trdi ledeni zimi in spomladi pod razcvetelim drevjem ob Ljubljanci! Pogledovanje po gimnazijkah in učiteljskišnicah! Obvezen, skoraj obreden in hkrati privajen pristanek v komaj medlo razsvetljeni frančiškanski cerkvi! Ali ni to moja mama, ki je služila takrat pri trgovcu Mucu na Vodnikovem trgu, pa hiti čez cesto in mi stisne v roko malico? Ali je res pobegnilo že sedeminšestdeset let od te moje mature?

V šole iz časov iz Franca Jožefa, zgrajene pred sto leti, pa spet hite šolarji in šolarke, dijaki in dijakinje, in spet se sliši iz razredov skandiranje: »*Slovenia patria nostra est*« in Horacijev izrek: »*Graecia capta ferocem victorem cepit et artes intulit agresti Latio*.«

Obisk Petra Ilievskega v Ljubljani, 1995. Od leve: Petar Ilievski, Stane Gabrovec, Kajetan Gantar in Erika Mihevc Gabrovec

Petar Ilievski (1920–2013)

Zadnjega maja 2013 je v Skopju v 93. letu starosti preminil Petar Ilievski, nestor makedonskih klasičnih filologov, rojen 2. julija 1920 v vasi Gorni Bigor pri Kičevu (v zahodni Makedoniji).

Ko je bolgarska armada med drugo svetovno vojno zasedla Makedonijo, je Ilievski odšel v Sofijo in na tamkajšnji Bogoslovni fakulteti študiral teologijo. A se je ob tem že takrat začel živo zanimati tudi za študij klasične filologije. Kot mi je pozneje pripovedoval, je vsak daljši odmor ali presledek med predavanji in študijskimi obveznostmi na bogoslovju izkoristil za to, da je tekel s Teološke na Filozofsko fakulteto, kjer je takrat grško filozofijo in pozicijo z dušo in s srcem predaval Aleksander Balabanov (1979–1955), ki ni bil samo učen filolog, ampak tudi virtuozen prevajalec, čigar prevodi so večkrat močnejše odmevali kot izvirne stvaritve sodobnih bolgarskih poetov; tako je npr. njegova prepesnitev Ajshilove tragedije *Vklenjeni Prometej* v prvi polovici prejšnjega stoletja doživela kar 24 izdaj! Balabanov, ki je bil tudi sam pesnik, ob tem pa še kritik, esejist, urednik in gledališčnik in je več desetletij veljal za eno osrednjih osebnosti literarnega in kulturnega življenja v Bolgariji, je Ilievskega naravnost očaral. Najbrž ni slučaj, da je bila ena njegovih prvih tiskanih objav globoko občuten nekrolog ob smrti tega karizmatičnega bolgarskega duhovnega velikana (ŽA 5, 1955, 407–410), kjer je med drugim zapisal: »Med njegovimi predavanji je slušateljem zastajal dih. Kdor je enkrat samkrat poslušal Balabanova, ga nikoli več ni mogel pozabiti.«

Vendar se Ilievski ob vsem svojem navdušenju za antiko tudi teologiji ni povsem izneveril. Po končanem študiju teologije je z dvema sodelavcema (B. Boškovski in G. Milošev) poskrbel za prevod evangelijev iz grškega izvirnika v sodobno makedonščino (1952), nato pa ves čas prizadevno spremljal napore za makedonski prevod celotne Biblije. Rad se je poglobljal v duhovno dediščino pravoslavja, preučeval in prevajal starocerkvenoslovanske in stare makedonske rokopise, ki se napajajo ob bogatem izročilu grških cerkvenih očetov. Prisoevke o tem je objavljaval v *Razpravah Makdonske akademije znanosti in umetnosti*, v periodičnih glasilih in izdajah Bogoslovne fakultete v Skopju, v *Službenem listu Makedonske pravoslavne cerkve*.

Po koncu druge svetovne vojne je deset let poučeval verouk in latinščino na gimnazijah v Skopju. Ob tem pa se je vpisal na novo ustanovljeno univerzo v Skopju in študiral klasično filologijo pri profesorju Mihailu Petruševskem, ki se je medtem že uveljavljal kot mednarodno priznan učenjak v mikenologiji, v tej najmlajši in najbolj perspektivni raziskovalni veji grecistike. In tja je Petruševski usmerjal tudi znanstvene interese Ilievskega, v katerem si je kmalu privzgojil najtesnejšega sodelavca, s katerim sta večkrat skupaj nastopala na mednarodnih mikenoloških srečanjih.

Po diplomi iz klasične filologije na univerzi v Skopju (1956) je odšel na izpolnjevanje v Cambridge, kjer je pod mentorstvom legendarnega učenjaka J. Chadwicka zbiral gradivo za doktorsko disertacijo iz mikenologije z naslovom *Ablativ, instrumental in lokativ v najstarejših grških tekstih*, ki je izšla leta 1961 kot druga knjiga v seriji *Posebna izdanja Žive antike (Singulares editiones ŽA)*. Na osnovi odmevne študije je bil že isto leto imenovan za docenta, leta 1966 za izrednega in leta 1971 za rednega profesorja na Univerzi Kirila in Metodija v Skopju.

Mikenološke raziskave, zlasti s področja grške in predgrške onomastike in toponomastike, so postale poslej ena osrednjih prioritet njegove znanstvene dejavnosti, kamor se je vedno spet vračal v desetinah svojih člankov in razprav, obenem pa je v izčrpnih recenzijah ves čas ažurno spremljal in kritično vrednotil tudi izsledke drugih kompetentnih strokovnjakov s tega področja. In ne nazadnje je svoja bogata spoznanja, dognanja in opažanja s področja mikenologije strnil v pregledno sintezo v zajetni knjigi z naslovom *O življenju Mikencev na osnovi njihovih lastnih pričevanj* (Skopje 2000, 419 strani).

A kot je usoda raziskovalcev s področja humanistike pri malih narodih, se tudi Ilievski s svojo vsestransko razgledanostjo ni mogel zapirati v ozki kabinet takšne *orhidejne vede*, kot je mikenologija, ampak se je pogosto podajal tudi v mejna področja »nacionalnih znanosti«, še posebej v makedonistiko. Tu se je uveljavil kot najboljši strokovnjak in poznavalec t.i. »damaskinov«, zbornikov bogoslužne vsebine, napisanih v ljudskem jeziku, ki datirajo iz XVII. stoletja in poznejših obdobj. V njih je odkrival ne samo prepričljive dokumente jezikovne kontinuitete, ampak tudi dragocene spomenike makedonske kulturne in duhovne dediščine. Zaradi teh in drugih znanstvenih dognanj in objav ga je Makedonska akademija znanosti in umetnosti leta 1979 izvolila za svojega rednega člana.

Velik ugled je užival med makedonskimi literati in jezikoslovci nasploh, ne samo zaradi temeljitega teoretičnega znanja, ampak še bolj zato, ker je imel prirojen jezikovni posluš, »zlato uho« za narečne odtenke in pogovorni jezik ne samo najstarejše, ampak tudi sodobne makedonščine. Z modro in tehtno besedo je večkrat posegal v aktualna dogajanja, še zlasti v polemike o šolski reformi ali v razprave o makedonskem pravopisu. Banki Makedonije je celo posredoval konkreten, znanstveno utemeljen predlog, naj se osnovni banko-

vec v samostojni makedonski državi poimenuje kot *dénar*, kar je bilo nazadnje tudi sprejeto.

Njegov akademski učitelj Mihail Petruševski je kot ustanovitelj in kot prvi urednik *Žive antike* Ilievskega že zelo zgodaj pritegnil v uredniški odbor tega osrednjega in edinega znanstvenega glasila za klasično filologijo in antične študije v tedanji Jugoslaviji. Zaradi preobremenjenosti in načetega zdravlja mu je Petruševski kmalu zaupal in prepustil mesto glavnega in odgovornega urednika. In v tem svojstvu je Ilievski slovenskim raziskovalcem antike pogosto omogočal objave prispevkov v mednarodno odmevni reviji, večkrat je celo sam dal pobudo za izdajo kakega jubilejnega zbornika ali tudi za uvrstitev kakega obsežnejšega našega dela v serijo *Posebnih izdaj* ŽA. Tako ima npr. Ilievski največ zaslug za izdajo zbirke latinskih pesmi in prevodov našega profesorja Silvestra Kopriva v posebni knjigi z naslovom *Versus Latini*. Slovenske klasične filologe je rad vabil na znanstvena srečanja ali gostujoča predavanja v Makedonijo, in tudi sam se je rad odzival podobnim vabilom iz Slovenije. Intenzivno je raziskoval in rad je poudarjal tradicionalne zgodovinske vezi med obema narodoma, ki datirajo še iz časov solunskih bratov Kirila in Metodija in njunih učencev, med katerimi mu je bil posebej pri srcu Kliment Ohridski. Zelo dobro je poznal in visoko je cenil zasluge našega rojaka Vatroslava Oblaka za raziskovanje makedonskih narečij. Občudoval ga je kot prvega med slavisti, ki je imel pogum, da si je kot navaden docent na graški univerzi (1893–95) upal oporekati »panonski teoriji«, za katero je stala avtoriteta velikega Miklošiča. O Oblaku je vedno spoštljivo govoril kot o tragičnem, žal prezgodaj umrlem genialnem jezikoslovcu, ki je prepričljivo zagovarjal in s tehtnimi argumenti dokazoval izvor starocerkvenoslovanščine iz nekdanjega slovanskega okolja Egejske Makedonije. In neverjetno, kako je bil Ilievski pristrčno vesel, ko sem mu ob najinem zadnjem srečanju v Skopju, na kongresu ob stoletnici rojstva Mihaila Petruševskega (2011), omenil podatke, da je tudi naš neusojeni kandidat za prvo profesuro grecistike na novo ustanovljeni ljubljanski univerzi, gimnazijski profesor Ivan Arnejc, v svojih študentskih letih – pred dobrim stoletjem – hodil po stopinjah Vatroslava Oblaka in potoval po Makedoniji z namenom, da bi raziskoval makedonska narečja.

Kajetan Gantar

Razprave

KLASIČNI ŠTUDIJI IN KOMUNIZEM

Aleksander K. Gavrilov

Jakov M. Borovski, pesnik latinščine v Sovjetski zvezi

Obiskovalcem Sankt Peterburga¹ včasih pokažejo Klasično gimnazijo, državno šolo številka 610, ki je bila ustanovljena malo pred letom 1991. (S klasičnimi gimnazijami je oktobrska revolucija ravnala še bolj brutalno kot z univerzami.)² Nekateri imajo priložnost, da vidijo klasično knjižnico, imenovano *Bibliotheca classica*, ki deluje v okviru gimnazije. Za to izkušnjo se lahko po sedemdesetih letih komunistične diktature zahvalijo mnogim posameznikom, okoliščinam in ustanovam. Med osebnostmi, ki so pomagale pri tej mali renesansi, je bil pomemben tudi eden izmed znamenitih univerzitetnih učiteljev in učenjakov nesrečnega dvajsetega stoletja, Jakov Markovič Borovski. Rodil se je v Ukrajini leta 1896 in umrl leta 1994 v Sankt Peterburgu, potem ko si je mesto izbralo nazaj svoje zgodovinsko ime. Znano je, da mora v Rusiji človek živeti dolgo, če želi dočakati uresničitev svojih načrtov. Borovski je imel to srečo. Bil je človek s poglobljenim znanjem in močnim občutkom za družbeno odgovornost, dočakal pa je več kot sedemindvetdeset let. Njegovo zanimanje za klasično izobrazbo, natančneje rečeno za klasično sestavino visokih izobrazbenih standardov, je bilo razvidno že v njegovi prvi anonimni objavi v ruskem časopisu *Germes*,³ kjer se je posvetil temu vprašanju. Leta 1918 je Borovski verjel v isto načelo kot leta 1988 — da je gimnazija, kjer učenci berejo literarne tekste v klasičnih jezikih, nepogrešljiva sestavina

1 Prvi zasutek te razprave je bil predstavljen na letni konferenci Euroclassica, ki so jo prvič v zgodovini Ruske federacije priredili v Sankt Peterburgu septembra 2007. Pričujoči oris osvetljuje politični vidik iste širše obravnavane teme za zbrano delo Jakova M. Borovskega, *Opera philologica* (Sankt Peterburg: Bibliotheca Classica Petropolitana, 2009), 562–617.

2 Odlok, ki je bil sprejet 30. maja 1918, je šole reorganiziral v takoimenovano »enotno šolo dela« [jedinaja trudovaya shkola]. Da boljševikom ne bomo delali krivice, je treba omeniti še en odlok, sprejet 26. decembra 1919, namenjen odpravljanju nepismenosti, kar je bilo nujno potrebno — čeprav ga je vestno pripravila že predrevolucijska *inteligenca*.

3 *Germes* (Гермес) je bila ruska revija (1907–1918), bolj podobna sedanji nemški reviji *Gymnasium* kot pa *Hermes*; še najbližja ustreznica bi bil morda povojni časopis *Classical World*.

humanistične izobrazbe v vsaki kulturi, ki si zasluži to ime. Isto tezo je zagovarjal nekaj dni pred svojo smrtjo leta 1994, ko se je imel priložnost srečati s privrženci govorjene latinščine, ki so prišli iz severne in zahodne Evrope samo zato, da bi lahko z njim v latinščini govorili o latinščini. Vesel je ves večer razpravljaj z zastopniki koncepta *Latinitas viva*. Poročilo o dogodku, opremljeno s številnimi slikami, se je nato kmalu pojavilo v reviji *Vox Latina*.⁴ Bil je eden izmed ustanovnih urednikov te revije, a čeprav je spoštoval njene cilje, pa tekoče rabe latinščine v ustni in pisni konverzaciji ni postavljaj na piedestal. Sestavni del visoke in celo najvišje oblike kulture je zanj predstavljaj sposobnost branja in interpretacije težavnih latinskih literarnih besedil. Filološke veščine zanj niso bile znamenje družbene sprejemljivosti, nekakšne *Salonfähigkeit*, ampak temeljni pogoj, ki določaj pripadnost skupni evropski kulturni tradiciji.

Smisel tega pristopa lahko razumemo šele s pomočjo osnovnih dejstev, ki zadevajaj rusko klasično tradicijo. Sijajno torišče klasicizma v literaturi v obdobju Aleksandra I. je po eni strani povezano z Licejem v Carskem selu in z imeni Aleksandra Puškina in ostalih talentiranih umetnikov, na drugi strani pa z državnim ministrom za izobrazbo, grofom Sergejem S. Uvarovom (1786–1855), zastopnikom klasicističnega trenda v evropski kulturi v vseh njihovih raznovrstnih oblikah.⁵ Izobraževalni sistem, v katerem se je izobrazil Meer Borovski, oče Jakova Borovskega ter zdravstveni tehnik v vojski (1870–1920), je bil zapoznel rezultat reform grofa Dmitrija Tolstoja (1823–1889), ki je svojo dokaj provincialno klasicistično ideologijo uporabljal kot manever proti vsemu revolucionarnemu, vendar je kljub temu pripomogel k razcvetu izobraževalnih dosežkov prejšnjih dveh stoletij. Gledano v celoti je vse to ustvarilo generacijo odličnih znanstvenikov in učenjakov zadnje četrtine devetnajstega stoletja. Kasneje, ko so po letu 1917 zapustili državo ali so jo bili celo prisiljeni zapustiti, so ti učenjaki v emigraciji pripadali smetani evropske kulturne elite. Poleg temeljnih družbenih predpogojev je imel odločilno vlogo v tem procesu tudi razcvet klasične izobrazbe. V tistem času je bilo v Sankt Peterburgu ducat ministrskih klasičnih gimnazij, poleg njih pa tudi štiri ugledne nemške šole, denimo *Petri-Schule* na Nevskem prospektu, ter nekaj priznanih zasebnih gimnazij, denimo šola Karla Ivanoviča Maja na Vasiljevem otoku.

Jakov Borovski je postal dijak Šeste peterburške gimnazije, ki je delovala v stavbi poleg takratnega Ministrstva za šolstvo, poleg ulice Rossi, kjer je še danes slavna šola ruskega baleta. Ta gimnazija je bila zgledna ustanova. Gustav G. Sorgenfrey, takratni ravnatelj gimnazije in poznavalec klasike, je napisal šolski priročnik o rimski antiki ter je preučeval Platonove pedagoške

4 Guy Licoppe, »De itinere Petropolitano,« *Vox Latina* 31, 119 (1995): 63 in nasl.

5 Cynthia H. Whittaker, *The Origins of Modern Russian Education: An Intellectual Biography of Count Sergei Uvarov* (Illinois: Northern Illinois University Press, 1984); v ruskem prevodu *Graf Sergej S. Uvarov i ego vremja* (Sankt Petersburg: Gumanitarnoe Agentstvo »Akademičeskij Proekt,« 1999).

ideje.⁶ Ko je moral mladi Borovski nekoč v ravnateljstvo elegantno pisarno, ga je ta rahlo oštel, ker ni bil tako pozoren kot običajno. »Kaj se ti je zgodilo, Borovski? *Noblesse oblige*.« Starejši Borovski se je rad spominjal te graje, pomešane s priznanjem. »To ni bil navaden človek,« je pri svojih devetdesetih pripomnil v svojih spominih na ta dogodek. V nižjih razredih te gimnazije je latinščino učil izobraženi Čeh Josef Kabele — eden tistih, ki so jih v Rusijo povabili v času reform grofa Dmitrija Tolstoja, da bi spodbujali klasično izobrazbo.

Mlademu učitelju dr. F. Hartzu, ki je na isti gimnaziji učil psihologijo, je bila vseč stara grščina. Predlagal je izbirni tečaj grščine, ki takrat ni bila obvezna, zaradi reforme, ki je nasprotovala reformam grofa Tolstoja; tovrstna nenehna perestrojka je pravzaprav ključ do trajne stagnacije. Skupaj s svojim bratom dvojčkom Grigorijem je bil Jakov Borovski eden tistih, ki so bili pripravljeni po končani gimnaziji nadaljevati s študijem. Učenjaki v mestu niso spregledali uspehov tega para. Kakor koli, ko je Tadeusz Zielinski, v Rusiji znan kot Faddej F. Zielinski, prišel k njima na obisk, sta bila ravno bolna — seveda kar oba naenkrat. Kar pa se tiče dobrega Hartza, je kmalu po tem umrl, ko je poskušal rešiti utapljačnega se otroka.

Sanktpeterburška univerza, ki je bila ustanovljena leta 1819, je bila dokaj pozni sad Pedagoškega inštituta, ki je obstajal že nekaj desetletij prej kot Glavni pedagoški inštitut [*Glavnyj pedagogičeskij institut*] in se je kasneje po Tolstojevih reformah preoblikoval v Zgodovinsko-filološki inštitut [*Istoriko-filologičeskij institut*]. Akademika August Nauck in latinist Lukjan A. Miller (Lucian Müller) sta na inštitutu veljala za vodilni osebnosti na področju grščine in latinščine. Na univerzi je Oddelek za klasično filologijo in komparativno jezikoslovje ustanovil Fjodor B. Graefe. Generacija njegovih učencev je doktorski študij nadaljevala v zahodnoevropskih državah, zlasti na nemških univerzah.⁷ Na univerzi je bila najbolj prepoznavna in značilna za Sankt Petersburg šola Fjodorja F. Sokolova, kjer so sodelovali taki učenjaki kot so bili umetnostni zgodovinar Nikodim P. Kondakov, Ivan V. Cvetajev, epigrafik V. V. Latišev in že omenjeni Tadeusz Zielinski, čudovit učitelj, raziskovalec in razširjevalec klasične kulture v ruski družbi. Eden izmed učencev teh znanstvenikov, Mihail I. Rostovcev, je postal zlasti znan po ruski revoluciji 1917, ko je emigriral.

Podobno kot Salomo Luria in Ilja Bickerman je Borovski študiral skupaj z Zielinskim, Rostovcevom, Sergejem A. Žebeljevim, Grigorijem F. Zeretelijem, latinistom in poznavalcem redkih starih tiskov Aleksandrom Malejonom ter grofom Ivanom I. Tolstojem mlajšim. Poleg tega je študiral predvsem

6 Za več o Šesti gimnaziji v Sankt Peterburgu glej pregled *Otchjot o sostojanii Šestoj Sankt-Peterburgskoj gimnazii za 1908–1909 uchebnyj god* [Poročilo o stanju Šeste peterburške gimnazije v šolskem letu 1908–1909] (Sankt Petersburg, 1908).

7 Trude Maurer, *Hochschullehrer im Zarenreich: Ein Beitrag zur russischen Sozial- und Bildungsgeschichte* (Köln: Böhlau, 1998).

skupaj s filologi iz nemških šol, kot so bili Jevgenij M. Pridik, ki je bil pri Ermitažu, Nikolaj Gelvik ali H. Geld (Arminij Held). Mladi Borovski je lahko potencial ruskega izobraževalnega sistema na začetku dvajsetega stoletja spoznal iz osebne izkušnje.

Borovski je imel veliko sodobnikov, ki so na pragu ruskega družbenega prevrata z njim delili njegovo humanistično navdušenje in ustvarjalnost. Skupaj s Witoldom Klingerjem, Stefanom Srebrnim, Erikom Diehlom, Sergejem Radlovom in ostalimi, ki so si kasneje ustvarili ime na Poljskem in v baltskih državah, je sodil v ožji krog učencev Zielinskega. Posebno prijateljstvo ga je vezalo z Adrijanom Piotrovskim, sinom Tadeusza Zielinskega in prevajalcem klasičnih jezikov, ki je kasneje zasedel visok položaj v sovjetskem sistemu, saj je postal predstojnik najbolj ideološko obarvane umetnosti tistega časa — kina. Kasneje, v velikem valu represij leta 1938, so Piotrovskega zaradi njegovega delovanja usmrtili.⁸ Aleksander V. Boldirjev, potomec družine, ki je igrala pomembno vlogo v sanktpeterburškem javnem in kulturnem življenju,⁹ je kasneje skupaj z Borovskim sodeloval pri priročniku *Latinskij jazyk* (Latinski jezik). Salomo Luria, ki je prihajal iz judovske družine, je bil nekaj let starejši in je imel privilegij, da je s kariero začel pred revolucijo, kar je bilo v akademskem smislu precej bolj ugodno. Peter V. Jernstedt, poznavalec koptskega jezika in grških sposojenk v Egiptu, ter Josif M. Tronski, ki se je takrat imenoval še Trocki, sta glede zgodovine obeh klasičnih jezikov sodila ob bok Borovskemu, bila sta vrhunska učenjaka in sta prišla v Leningrad po zaključku študija na Novoruski univerzi (kasneje preimenovani v Univerzo v Odesi). Aretirani Dovatur, ki je v Petrograd prišel v zgodnjih dvajsetih letih, potem ko je diplomiral na saratovski univerzi (ki je bila tesno povezana s peterburško), je bil kot Borovski in njun skupni prijatelj Andrej N. Jegunov učenc nec Sergeja Žebeljeva, Ivana I. Tolstoja in Aleksandra Malejina.

Februarsko revolucijo leta 1917 so pozdravili mnogi predstavniki ruske inteligence in akademskega sveta, oktobrsko pa le redki. Razsvetljijsko stališče zelo izobraženega očeta Borovskega, Juda, ki je prezgodaj umrl, ko je med epidemijo v državljanski vojni skrbel za svoje bolnike, je težilo proti levici. Jakovu Borovskemu vsekakor ni moglo biti žal, da je *čerta osedlosti*, žaljiva črta, ki je v Rusiji označevala ozemlje, kjer so lahko živeli Judje, končno postala stvar preteklosti.

V dvajsetih letih, v času, ki ga nekateri z mislijo na književnost imenujejo »veliko desetletje« [velikoye des'atiletiye], je bilo življenje polno tragičnih odločitev in usodnih okoliščin. Toda obstajala je tudi nezanemarljiva plast izobražencev, ki so v mnogih pogledih uživali ob novem občutku svobode. Drugače pesnik Boris Pasternak ne bi mogel govoriti o svojih someščanih kot o

8 Prim. Adrian Piotrovski, *Teatr, Kino, Zhizn* (Leningrad: Iskustvo, 1969).

9 Nekaj podobnih povezav lahko razberemo iz vojnih spominov nečaka Boldirjeva, ki je postal prepoznavna osebnost v sovjetski orientalistiki; prim. Aleksander N. Boldirjev, *Osadnaja kniga (blokadnyj dnevnik)* (Sankt Petersburg: Evropski dom, 1998).

»prvi ljubezni Zemlje« [*my — pervaya ljubov' Zemli*]. Vsakdanjik je bil težak in kaotičen, včasih pa tudi poživljajoč. Toda osnova starega izobraževalnega sistema je bila uničena, razveljavljena ali zmanjšana na minimum. Mnogi izkušeni učitelji so izginili, se izgubili ali se porazkropili, tudi s tistimi iz prvega vala masovne emigracije. Ljudje so se morali boriti za obstanek. Kot nekaj drugih pripadnikov njegovega kroga — Adrijan Piotrovski, Salomo Luria, Jurij Tinjanov, Boris Pasternak v Moskvi — je Borovski delal za časopis *Leningrajska pravda*, kjer je pisal dnevne povzetke iz italijanskih časopisov. Seminarji so v tistem času potekali privatno, denimo v Tolstojevi hiši ali v stanovanjih prijateljev, le redko so se odvijali v okviru katere izmed kratkoživih ustanov, ki so nastale na ruševinah stare Univerze.

Šele leta 1932-33 se je na univerzi spet pričel pouk, ki je spominjal na normalnost.¹⁰ To je bila delna rekonstrukcija starega klasičnega oddelka, prikrajšanega za svojo zgodovinsko razsežnost, ki pa se je ponovno pojavila čez nekaj let v novi obliki v okviru Fakultete za zgodovino.¹¹ Zgodovina in filologija sta bili strogo ločeni, pri čemer ni šlo zgolj za delitev dela. Sistem znanja in veščin, ki je omogočal razumevanje starega sveta, je bil raztrgan na dva kosa. Prvi (zgodovina) ni bil zmožen samostojnega dela z viri, drugi (filologija) se je skrčil zgolj na ropotarnico manjših problemov ali globalnih, včasih celo umišljenih rekonstrukcij. Obenem se je represija še okrepila. Aleksander V. Boldirjev, ki je skupaj z Borovskim napisal priročnik *Latinski jezik*, je bil obsojen in je nato kmalu po vrnitvi v Leningrad umrl. Njuno delo je dokončal in objavil Borovski, to je bil njegov prvi pravi literarni, pa tudi človeški dosežek; pri ponovnem urejanju je na prvo stran zapisal tudi posvetilo svojemu prijatelju — *manibus Alexandri amici*.¹² Akademski naziv je nato dosegel, ne da bi zagovarjal doktorsko disertacijo (njegova *kandidatskaya* pomeni sicer isto stopnjo kot nemška *Promotion*), na podlagi svojih raznovrstnih objav.

Treba je reči besedo ali dve o tveganjih, s katerimi so se ljudje soočali zaradi represivnih ukrepov takratnih oblasti. Pogosto je šlo za vprašanje družbenega porekla. Aristid Dovatur je bil sin ruskega polkovnika; Aleksander V. Boldirjev je prihajal iz ugledne družine; oče Andreja Jegunova je služil v mornarici. Tako kot Dovaturjev oče je bil za nekaj let po revoluciji leta 1917 izginil. Vladimirja Beneševiča, ki je bil znan bizantolog in zet Tadeusza Zielińskiego, so usmrtili skupaj z njegovima sinovoma, ki sta bila ravno tako mlada učenjaka. Kaplja čez rob pri ljudeh, ki so orkestrirali kampanjo terorja, je bila verjetno njegova povezanost z emigrantom Zielinskim ter njegov status akademika na Bavarskem. Nekateri učitelji Borovskega so zapustili državo; Hermanna Gelda in Grigorija F. Zeretelija so pregnjali na različnih koncih

10 Tudi v tem času to še ni bil redni oddelek Univerze, pač pa del LILI, kasneje LIFLI; zadnje je akronim za »Leningradskij Istoriko-Filosofsko-Lingvističeskij Institut« (»Leningrajski zgodovinsko-filozofsko-lingvistični institut«). Več o njem v članku Olge Budaragine v isti reviji.

11 Salomo Luria, *Istorija odnoj žizni* (Sankt Petersburg, 2004).

12 Aleksander V. Boldirjev in Jakov M. Borovski, *Učebnik latinskogo jazyka dlja gumanitarnyh fakul'tetov universitetov* (Moskva: Vysšaja škola, 1975).

Rusije. Še vedno ne vemo ničesar določnega o usodi direktorja Šeste gimnazije, Gustava G. Sorgenfreyja. Samo nekaj klasičnih filologov je ostalo aktivnih in ti so se močno trudili, da bi združili preostale — Sergeja Žebeljeva, Ivana Tolstoja, Jevgenija Pridika in Nikolaja Gelvika. Brat Josifa Trockega je bil podvržen preganjanju; toda le majhna sprememba v priimku, ki je pomenila jasno ločnico med bratoma in se je hkrati izognila podobnosti z zloveščim psevdonimom ambicioznega komunista Leva Bronštejna, je Josifu Mojsejeviču rešila življenje; v učenih krogih po Evropi je postal poznan pod imenom Josif Tronski (1897–1970).

Na poti in po križiščih terorja niso obstajala nikakršna trdna pravila. Opazimo lahko kvečjemu to, da so se tisti, ki so se držali stran od moči in ideologij — marksizma, marizma¹³ ter podobnih — in ki niso dobili preveč visokih položajev znotraj sistema, izkazali za manj uspešne, ampak precej bolj varne: eden od strašnih primerov za to ugotovitev je bil zgoraj omenjeni Adrian Piotrovski. V takih sistemih je še posebej nevarno, če te opazijo; včasih je to usodno.

Včasih so zunanje in naključne okoliščine (kot denimo vrsta dvatisočletnic znamenitih rimskih pesnikov v sovjetskem času) dobile vlogo, ki je bila sprejemljiva tudi za novi, sovjetski svet. Praznovanje obletnice rojstva ali smrti pomembnih antičnih avtorjev je veljalo za primerno, saj je šlo za del svetovne dediščine; to je še posebej veljalo pri piscih, ki so jih cenili klasiki marksizma, denimo pri Lukreciju. Kasneje so prišli na vrsto Vergilij, Horacij in Ovidij. Vse te okrogle obletnice so se zvrstile v času Borovskega in vse so navdihovale njegovo muzo. Borovskemu je bil najljubši Lukrecij, ne samo kot epikurejec; po profesorjevem mnenju je bil predvsem pesnik z nekakšnim tragičnim nadihom. To je bilo absolutno iskreno občutje, ki ga je denimo zastopal tudi znameniti učenjak in rojeni prevajalec Fjodor A. Petrovski iz Moskve, navkljub dejstvu, da je bilo epikurejstvo uradno veliko bolj dobrodošlo kot denimo platonizem ali Aristotelova metafizika. Pri izobražencih sovjetskega časa je šlo v takšnih primerih velikokrat za nekonformizem v odnosu do caristične ideologije, ne pa za konformizem v odnosu do nove sovjetske, ki bi naredil življenje bolj udobno in ponujal solidne priložnosti za objavo.

Kar se tiče akademskega življenja, so ga na nekaterih univerzah v določeni meri obnovili, vendar v omejenem obsegu. Univerzitetni učitelji niso uživali varnosti in niso bili dobro preskrbljeni. Borovski je postal izredni profesor; naziva rednega profesorja ni dosegel vse do konca svojega življenja. Druga svetovna vojna je za leningrajsko akademsko življenje pomenila vrsto preizkušenj, bombardiranje mesta in lakoto. Stari akademik Sergej Žebeljev je

13 »Marizem je bil sprva nov in nekoliko ambivalenten termin, ki je iz drznih rekonstrukcij akademika Nikolaja J. Marra (1864–1934) naredil nekakšen simbol prenove pod egido marksizma kot državne ideologije. Po Stalinovem članku v časopisu *Pravda* (1950) in padcu marizma je njegove nekdanje privržence — kot se je v Rusiji pogosto dogajalo — obdal svetniški sij mučeništva. Uravnoteženo obravnavo zgodovine marizma je objavil Vladimir M. Alpatov, *Istorija odnogo mifa: Marr i marrizm* (Moskva: URSS, 2004).

umrl na poti na delo; Sofijo Melikovo-Tolstojevo, ki je zbolela za distrofijo, so odpeljali iz mesta in čez nekaj tednov je, tako kot mnogo drugih, umrla na poti. Borovskega so pripeljali v Saratov, kjer je imelo takrat zatočišče osebje leningrajske univerze, v zelo slabih okoliščinah. To seveda ni bil pravi čas za analizo državne politike; zmago si je kasneje prebrisano prilastil Stalin s svojimi ideologi.

Ponovni preobrat je prišel kmalu po koncu vojne; Stalin se je bal dostojanstva, ki so si ga spet pridobili ljudje zaradi mnogih žrtev, s katerimi so prišli do zmage. Prišel je nov val terorja, na mnogih ravneh. Pod zvanečim geslom boja proti »kozmpolitizmu« se je razmahnil antisemitizem. Še več, v umetnostih, v književnosti in celo v astronomiji so odkrili »formalizem«. ¹⁴ Borovski tega ni mogel spremeniti, vendar ni zapustil svojih prijateljev in ljudi, ki jih je spoštoval ali občudoval. Svojemu kolegu Aristidu Dovaturju je v delavsko taborišče pošiljal knjige. Tragedije *Oedipus Tyrannus* upravniki niso spustili v taborišče, morda zato, ker so v njej videli politični namig na Stalina; toda Dovatur je preživel in ob svoji vrnitvi povedal, kaj se je zgodilo.

Nekaj podobnega se je zgodilo po napadu sovjetskega satrapa Andreja A. Ždanova na pesnico Ano Ahmatovo leta 1946. ¹⁵ O tem pričujeta arhiv Ahmatove v njenem muzeju v Sankt Peterburgu in arhiv Borovskega samega, ki ga hrani *Bibliotheca classica*. Tistega dne, ko je bil zlovešči članek objavljen v časopisu *Leningrajska pravda*, 20. avgusta 1946, je Borovski, ki je pesnico vedno visoko cenil, poiskal njen naslov, vzel nekaj svojih separatov, pozvonil pri vratih Ahmatove in ji jih v znak svoje solidarnosti podaril. Ahmatova je bila sprva previdna, saj se je bala provokacije, kasneje pa je razumela gesto tega človeka, ki je bil zanjo neznanec, in je separate previdno skrila med svoje knjige, da ne bi hrabrega in olikanega učenjaka spravila v nevarnost.

Dve epizodi iz povojnega časa jasno kažeta, kako nedosledna in celo kontradiktorna je znala biti sovjetska kulturna politika. Najprej je tu Stalinov poskus, da bi latinščino znova uvedli v nekatere srednje šole, na primer v nekdanjo *Annenschule*, ki je tako zelo izstopala po kvaliteti; ¹⁶ tja so med drugim hodili Tadeusz Zielinski, zgodovinar starega veka Vasilij V. Struve in folklorist Vladimir Propp. Poskus se je izjalovil, čeprav so bili Borovski in ostali filologi pripravljeni izkoristiti položaj in podpreti nenadno pobudo, verjetno poro-

14 Aristid Dovatur, čigar bratranec Aleksander N. Dešč je bil znan astronom v Pulkovskem observatoriju, mi je povedal zabavno zgodbo. Ko je padel ukaz, da je treba odkriti in odpraviti formalizem v astronomiji, znanstveniki niso vedeli, kaj naj bi to pomenilo. Dolgo časa so si belili glavo, dokler ni nekdo radostno vzkliknil: »Že razumem! Do formalizma v astronomiji pride, kadar se ti v račun prikrade matematična napaka.«

15 Najprej je izšlo »Postanovlenije Orgbjuro Tsentralnogo kabineta VKP(b) o zhurnalach *Zvezda* i *Leningrad*« 14. avgusta 1946, sedaj dostopno na spletu. Besedilo je književnika Mihaila Zoščenka označilo kot enega izmed skupine »prostakov in sodrge« [*poshljaki i podonki*]. Andrej A. Ždanov je prišel v Leningrad, da bi izvedel v resoluciji objavljene ukrepe. Posledice so bile tako za Ahmatovo kot za Zoščenka do konca življenja katastrofalne — in grozljive za večino drugih spodobnih avtorjev.

16 Danes je to šola številka 239 v Sankt Peterburgu.

jeno iz Stalinovih osebnih spominov na svoj študij v tbilisijskem semenišču. Toda cela generacija latinistov je povečini že izginila ali postala žrtev represije, ki jo je povzročila družbena maščevalnost. Nikjer ni bilo nikakršnega kulturnega kapitala, ki bi lahko podpiral šarlatansko zasnovani eksperiment.¹⁷ Izkazalo se je, da je vse prelahko uničiti množico odličnih učiteljev — in vse pretežko ustvariti nekaj zadovoljivih.

Druga epizoda je povezana z usodo klasičnega oddelka na leningrajski univerzi, ki se je znašel v neposredni nevarnosti. Ko so opustili uradno prevlado marizma, ki so ga uporabili kot novo sovjetsko orožje proti tradicionalni indoevropetiki, so se oblasti odločile, da odpravijo preostanke nekdanje fascinacije z mrtvimi jeziki kot nekaj, kar je za sovjetsko družbo nepotrebno. Oddelek za klasično filologijo v Leningradu se je moral boriti za obstoj; da bi pomagali lastni disciplini, so se filologi takoj povezali z drugimi uglednimi učenjaki, kot je bil denimo Boris A. Larin z rusistike. Borovski je bil predstojnik v težkem obdobju med letoma 1950–55. Skupaj z nekaterimi sijajnimi sodelavci je pisal pisma in peticije ljudem na vplivnih položajih,¹⁸ s čimer so uspeli ohraniti *status quo* vsaj na univerzah v obeh ruskih prestolnicah.

V prvem poststalinističnem obdobju so nekatere zločine Stalinovega režima obsodili kot »posledice kulta osebnosti«; to je bila previdna poteza partijskega kroga okoli Hruščova, ljudi, ki jih je bilo očitno strah soočenja z obtožbami zaradi lastne vloge ter so vse zločine raje povezali z imenom mrtvega tirana. Borovski te razlage ni bil pripravljen sprejeti. Na pogrebu hčerke Zielinskega Ljudmile (Amate) Faddejevne Beneševič leta 1967 je dejal: »Vsak poskus, da bi to preteklost olepšali in jo zakrili z idealističnim izrazom *kult osebnosti*, je prostaški.«¹⁹ Sam je ponudil natančnejši opis z lastno latinsko formulacijo — *foede civilia iura perempta*, »grozovito uničenje državljanskih pravic«.²⁰ Kasneje je uporabil vse možne poti in skušal univerzitetnim oblaistem dopovedati, kako škandalozno je, da se leningrajska državna univerza imenuje po Ždanovu. Dolgo je trajalo, preden so spremenili ime, toda za dejstvo, da je ta sramota trajala še tri desetletja po odjugu v času Hruščova, med letoma 1958 in 1989, ni bil kriv Borovski.

17 Salomo Luria, »Iz vospominanj o Marke Naumoviche Botvinnike,« *Drevnij mir i my* 1 (1997), 187.

18 Eno od pisem, po vsej verjetnosti napisano leta 1955, je nedavno objavila Natalja M. Botvinnik. Glej njen dodatek Valeriju Durovu, v: »Overview of the history of the classical department at the Philological Faculty of the Leningrad University for years 1932–2002,« *Philologia classica* 6 (2004): 18 in nasl. (= *Cathedra Petropolitana* 70, Sankt Petersburg), skupaj s pismom Borisa A. Larina, Josifa M. Tronskega in Jakova M. Borovskega Glavni komisiji komunistične partije Sovjetske zveze. V arhivu Borovskega (*Bibliotheca classica*, mapa VIII) je še nekaj dodatnih dokumentov, povezanih s takratnim dogajanjem.

19 Zdaj objavljeno v seriji, ki jo izdaja *Bibliotheca classica*; prim. Borovskij, *Opera philologica*, 197. V ruščini je rekel: »Kazhdaja popytka prikrasit eto proshloje, zamaskirovat jeho idealisticheskim terminom *kulta lichnosti beschestna*.«

20 Izraz lahko najdemo v pesmi št. 49, ki jo je Borovski napisal leta 1977 ob osemdesetletnici Aristida Dovaturja. Avtor citira iz lastne pesmi št. 36 iz leta 1964, posvečene Josifu in Mariji Tronski; prim. Borovski, *Opera philologica*, 449 in 441.

Današnja generacija bo znala zasluge Borovskega kot oddelčnega predstojnika v času pred Hruščovom in do dvajsetega kongresa komunistične partije leta 1956 ceniti bolj, kot so jih cenile prejšnje generacije. To je jedrnato, vendar jasno potrdil tudi pokojni bizantolog Jakov N. Ljubarski, ki je takrat še študiral.²¹ Borovski je na veliko načinov podpiral tudi Aleksandra Zajceva, ki so ga leta 1947 aretirali in zaprli v razvpiti psihiatrični zapor v Kazanu; treba je omeniti, da je poučevanje Zajceva na univerzi v šestdesetih letih nato pomenilo vpliven premik ter je ostalo pomembno vse do konca dvajsetega stoletja.²²

Borovski je bil vaje nenehno delati, veliko je učil, nadziral raziskovalno delo svojih učencev, prevajal, urejal in pregledoval delo drugih. Njegov pristop poučevanja ni bil tak kot denimo pristop Aristida Dovaturja, ki je bil karizmatičen učitelj začetnikov in podpornik vseh mladih učenjakov. Borovski je bral avtorje s študenti višjih letnikov ter je skušal iz njih narediti klasične filologe *sub specie aeternitatis*, kot bi temu lahko rekli, tako v predavalnici kot doma. Sodeloval je pri akademskih prireditvah; njegovo spretnost v latinski stilistiki ter njegovo človeško dostojanstvo so občudovali vodilni filologi vseh nazorov in vseh generacij.²³ Njegove ohranjene latinske pesnitve so zdaj vključene v njegova *Opera philologica* pod naslovom *Carmina Graeca et Latina*.²⁴

Kar se tiče kasnejših znanstvenih dosežkov je Borovski pripravil in pri Teubnerju objavil *editio correctior* Marcijala.²⁵ Prav tako odlična je bila njegova moskovska izdaja dela *Philobiblon* Richarda de Buryja iz leta 1984, kjer je latinski tekst objavljen skupaj z imenitnim ruskim prevodom in jedrnatim komentarjem te angleške bibliofilske razprave. Obenem je nadaljeval s pravo knjig, ki jih je potreboval za univerzitetno poučevanje, in s prevajanjem antičnih in modernih znanstvenih besedil.²⁶ Skrbno urejanje *Slovarja latinskih krilatic* (*Slovar krylatych latinskih slov*), dragocenega pripomočka za izobraženo publiko, je bilo več let v središču njegovih prizadevanj. Do zdaj so izšle že štiri izdaje²⁷ in jih bo verjetno sledilo še več; knjiga je za Rusijo nekakšen svetilnik evropskega izročila v morju šarlatanstva in samozavestne nevednosti.

21 Jakov N. Ljubarski, »Kafedra v poslevojennyje gody,« *Cathedra Petropolitana* 70 (2004), 52–57.

22 To je bil verjetno eden od razlogov, zakaj je Aleksander I. Zajcev, ki je bil kot učenjak nekoliko podoben Salomonu Lurii, o Borovskem vedno govoril kot o svojem učitelju *par excellence*. O Zajcevu in njegovi vlogi v ruski klasični filologiji glej *Drevnij mir i my* 3 (2003): 191–236.

23 Pavel N. Berkov, izjemen rusist, je na svečanih sejah Filološke fakultete javno prebral nekaj ruskih prevodov poezije Borovskega; za nekatere pesmi, med njimi je tudi čudovita pesnitev *Carmen Lomonosovianum*, prim. *Opera philologica* 426, 433 in nasl., 436, 438 in nasl., 441 in nasl., 444.

24 Številke 1–61.

25 Uredil Wilhelm Heraeus, 1924; objavljeno v Leipzigu, 1976 in 1982.

26 Popolna bibliografija Borovskega (*in spe*) je objavljena v delu *Opera philologica*, 15–24.

27 Četrta izdaja, ki so jo kasneje voljno ponatisnile prebrisane založbe, je bila dokončana v dneh po njegovi smrti pomladi leta 1994 in je postala znak prebujajoče se skupnosti klasičnih filologov v Sankt Peterburgu; pri nalogi so sodelovali vsi latinisti, povezani z gimnazijo. Izšla je v Moskvi leta 1999.

Če skušamo posplošiti pogled Borovskega na klasično filologijo, lahko rečemo, da v njej nikoli ni videl okraska za kultivirano obliko družabnosti. Kot učenec Zielinskega je v humanistični izobrazbi slutil predpostavko za jezikovno in kulturno enotnost Evrope in jamstvo za njeno moč. Filološka kultura je nujna tako za nadaljevanje tega izročila kot za nacionalno in nadnacionalno identiteto civiliziranih narodov. Borovski je bil oster kritik. Bil je varuh in branilec humanistične omike in filološke izobrazbe v ozračju, ki je tem vrednotam izrazito nasprotovalo.²⁸ Tega seveda ni jemal osebno. Postavil je diagnozo o izrazitem propadu filološke kulture — s čimer je mislil na sovjetsko Rusijo, saj ni, kolikor mi je znano, nikoli potoval preko njenih meja.

Vse svoje življenje je Borovski ostal hvaležen svojim univerzitetnim profesorjem, s posebnim navdušenjem pa je vedno govoril o svojih prvih učiteljih s Šeste peterburške gimnazije. V zadnjih desetletjih svoje kariere je s prizvokom nujnosti zagovarjal javno zahtevo, naj državne oblasti ukrepajo ter ustanovijo vsaj nekaj filoloških šol, ki bodo gradile na pouku klasičnih jezikov — po možnosti obeh — in »na razlagi tekstov, težavnih za takojšnje razumevanje«.²⁹

Ko se je Stalinov povojni poskus z latinščino v srednjih šolah izjalovil, je postalo jasno, da za redno poučevanje jezika v mnogih srednjih šolah ni pravih pogojev. Toda *Cato philologus* ni sanjaril o starih imenih, ki so danes v modi in ki ne povejo prav ničesar o ustanovah, ki si jih nadevajo. O obujeni gimnaziji svojih sanj je Borovski govoril kot o »filološki PTU«, uporabil je torej oznako za družbeno nepretenciozno poklicno šolo, ki je dijakom posredovala predvsem obrtno znanje.³⁰ Kot poročajo, je razmišljanje Borovskega o pomenu zgodnjega učenja klasičnih jezikov in gramatično odgovornega branja antičnih avtorjev opazil tudi papež Pavel VI. Njegova okrožnica o latinščini, napisana v klasični latinščini, je — presenetljivo — prišla iz Sovjetske zveze.³¹ Borovski je trmasto zahteval, da je treba z zgodnjim študijem klasičnih jezikov začeti vsaj v nekaterih šolah. Njegov poziv je obrodil sadove v njegovem triindevetdesetem letu. Prvo klasično gimnazijo so obnovili leta 1989 — seveda v prilagojeni obliki — kot Šolo 610 v Sankt Peterburgu.

Kot pristen in korekten epikurejec je Borovski gojil tudi kult prijateljstva, ki se je izkazal za koristen, celo nepogrešljiv element v sovjetskem

28 Pogosto je recenziral dela s področja rusistike ali ruskih prevodov iz sodobnih jezikov, ter skušal pokazati, kako je pomanjkanje klasičnega izobraževanja pogosto škodljivo. Ruske slovarje je prebrljal v celoti, denimo tistega v štirih knjigah ter velik del tistega v sedemnajstih, le zato, ter na tej podlagi razvil svoje resnično pesimistično mnenje o poklicnih pomanjkljivostih, do katerih pripelje zanemarjanje antičnih jezikov in višjih ravni filološkega znanja.

29 Koncept Borovskega se zdi skoraj trivialen, vendar je daleč od tega. Poskusi, da bi se vrnil k izgubljenim dosežkom filologije s pomočjo govorjene latinščine, se zdijo didaktično uporabna, vendar *per se* nezadostna pot k temu drznemu cilju. Borovski je tu *more philologo* nadaljeval delo Zielinskega, ki pa je seveda živel v drugačni družbi; glej Borovski, *Opera philologica*, 604, opomba 121–123.

30 Glej reference v: Borovski *Opera philologica*, 604, opomba 123.

31 Enrico Falqui, »Russi e Senegalesi difendono il latino« v časopisu *Il Tempo*; članek je bil pozneje ponatisnjen v zborniku *Acta omnium gentium ac nationum conventus* (Rim, 1968), 436 in nasl.

ozračju preganjanja izobražencev, zakoreninjenem še v predrevolucionarnem odnosu do inteligence. Ker je bil sam deležen osebne svobode in je od svojega dela dobival skromen dohodek,³² je svoje stare kolege, znanke in učence vabil k sebi domov na večerje. Njegova hiša ni bila razkošna, vendar je bila za sovjetske razmere nenavadno lepo urejena. Ob obletnicah prijateljev je pisal verze v latinščini, na njihovih pogrebih pa je imel govore. Dobo je ujel v treh elegičnih distihih, ki jih je v svojih pesmih vestno uporabil dvakrat:

*Quid nos, dura aetas, perpessi non sumus? Unde
hostilis nobis non metuenda manus?
Vidimus horrifero concussum turbine mundum
vix bene cardinibus sidere mole sua,
vidimus heu fæde civilia iura perempta —
absint a verbis omina dira meis...*³³

Preizkušenj polna doba, le česa še nismo pretrpeli?
Iz katere smeri nam ni pretel sovražnik?
Videli smo, kako se je svet zatresel v strašnem viharju
in se komajda spet vrnil na svoje tečaje,
ko smo že zrl v grozovito uničenje državljanskih pravic —
Bog ne daj, da bi se te strahote kdaj ponovile ...

Poleg svojih kolegov in prijateljev Boldirjeva, Jegunova, Dovaturja, Lurie in Tronskega je ohranjal stik z družino Zielinski ter je denimo pisal Feliksu Zielinskemu po smrti njegove zgoraj omenjene sestre Ljudmile F. Beneševič.³⁴ Del zapuščine Zielinskega je zato pristal v Arhivu sovjetske akademije znanosti v Leningradu. Izjemno dejanje prijateljstva je bila objava velikega dela Salomona Lurie (1891–1964) *Democritea* v letu 1970; avtorja so v zadnjih desetletjih življenja izgnali v Lvov. Borovski je bil pri tej posthumni izdaji glavni urednik.

Če posplošimo metodo, po kateri je Borovski živel in delal v sovjetskem obdobju, lahko razberemo nekaj načel, po katerih se je ravnal. Njegovo vedenje ni bilo protisovjetsko; točneje bi bilo reči, da je bil kot človek bistveno neprilagojen sistemu in si ni dovolil koncesij, ki bi posegle v njegovo notranje življenje. Najprej in predvsem ni hrepenel po uspehu, da o nazivih in položajih sploh ne govorimo. Ta lastnost mu je verjetno rešila življenje in svobodo; najbolj nevarno stvar je v sovjetskem sistemu predstavljal prav uspeh, viden položaj znotraj samega sistema, kot denimo razločno kažeta življenje

32 Tako Jakov Borovski kot njegov brat dvojček, ki je bil inženir, nista bila nikoli aretirana, njun mlajši brat Aleksander pa je moral v izgnanstvo. Njuna mati Amalija Borovska je šla za svojim najmlajšim sinom v Čelkar v Kazahstanu in je tam tudi umrla.

33 Ljubarski, »Kafedra v poslevojenyje gody,« 52–57.

34 Pismo Borovskega Feliksu Zielinskemu iz leta 1967; glej Borovski, *Opera philologica*, 610 in nasl.

Adriana Piotrovskega in posmrtna usoda Nikolaja Marra; za Vladimirja N. Beneševiča (1874–1938) je bila usodna izvolitev v Bavarsko akademijo; in tako naprej.

Seveda, nekajkrat so od njega v zameno za kaj resnejšega in potrebne-ga terjali zadržan izkaz poslušnosti ali celo majhno koncesijo. Borovski se je moral denimo leta 1950 udeležiti strašansko pustih predavanj o marksizmu; s tem je dobil priložnost, da je lahko v težkih časih zagovarjal oddelek, da je lahko poskusil najti delo za kolege v izgnanstvu, kot je bil Dovatur, in da je lahko posredoval za preganjane učence, kot je bil Zajcev.³⁵ Včasih je bilo treba navzven prikimati, če je hotel ohraniti košček notranje svobode. Neki očivi-dec nam je ohranil pomenljivo anekdoto. Kot predstojnik oddelka za klasič-no filologijo je moral Borovski sodelovati v nekakšnem uličnem protestu, ki je bil pravzaprav bolj ulična procesija. Tam, pod rdečimi zastavami, predirno glasbo in izbranimi parolami ... je stopal Borovski, zatopljen v *latinski* po-govor s svojim študentom, kar je težko interpretirati kot znamenje resnično proletarskega duha.³⁶

Nepotrpežljivost v resnici ni bila le osebno pogubna, ampak tudi druž-beno neproduktivna. Po strašanski poplavi v Firencah novembra 1966, ko je prepolna struga reke Arno uničila velikansko količino starih knjig, je Boro-vski na sestanku oddelka omenil to katastrofo in predlagal, da bi brez odlašanja zbrali denar za pomoč. Sledila je težka tišina. Njegov sodelavec (in nekda-nji učenec, ki je bil povezan s fakultetno partijsko celico) je nato z glasom, ki se je tresel od notranje napetosti, zajecjal: »Ni še bilo ... signala ...« Nihče se ni odzval na plemenito pobudo. Razumno pravilo, ki so se ga večinoma dr-žali dostojni ljudje tistega časa, je bilo: ne sprejemaj drznih korakov, vendar se nikoli ne postavi v podrejen položaj, in nikoli ne skušaj prehiteti tistih na vodilnih mestih. Celo v svojem vsakodnevnem življenju je poskušal obdrža-ti izredno stopnjo samostojnosti. Sistematično je denimo vlagal in dobival manjše tožbe proti državnim založbam; to je bilo skrajno nenavadno in se je zdelo v ozračju pravnega nihilizma, ki ga je sovjetska praksa vsilila ruski in-teligenci, celo zabavno.

Na podlagi izkušenj Borovskega pridemo lahko do novega sklepa: kate-gorično nasprotovanje v totalitarnih režimih vedno znova izkoreninjajo, tudi če tega nihče ne pove. Delna kritika, ki predpostavlja (ali daje vtis, da pred-postavlja) določeno mero sprejemanja, sproži precej manj radikalen odziv. Komunisti so bili navkljub svoji brutalnosti obenem zelo dojemljivi. Po drugi strani pa ne glede na vse, kar ti režimi pripovedujejo o svoji samozadostno-sti, potrebujejo solidno znanje ter stabilno vsakodnevno poučevanje in izo-braževanje, saj bi bilo drugače težko organizirati življenje z vsaj trohico kon-sistentnosti.

³⁵ Borovski, *Opera philologica*, 608 in nasl.

³⁶ Ljubarski, »Kafedra v poslevojennyje gody,« 56 in nasl.

Glavni cilj je v takih okoliščinah predstavljalo notranje dostojanstvo; ne iskanje vrlin, temveč vztrajanje pri njih. Ljudje kot Borovski niso skušali bežati pred ideali svojega otroštva. Prav nasprotno, ti ideali so zanje postali absolutni in bistveni. Stara ruska inteligenca je imela kar nekaj napak, vendar dlakocepska odvisnost od gmotnega blagostanja ni sodila mednje. Za razliko od večine prijateljev ni bil Borovski niti redni profesor na univerzi niti akademik niti član Zveze pisateljev ali česa podobnega. Bil pa je vesel, da je imel radovedne učence in da je videl zrasti Prvo klasično gimnazije, ki so jo zgradili učenci njegovih učencev in se pri tem sklicevali na njegov navdih. Na to je bil vsaj tako (in sčasoma še bolj) ponosen kot na svoj naziv *Academiae Latinitati fovendae socius conditor* v Rimu — naziv, ki ga je z nekaj ironije uporabljal v pomanjkanju zunanje samoidentifikacije v svojih poznejših letih. Ker mu nikoli ni bilo dovoljeno obiskati Rima, je svoj naziv včasih navajal skupaj z naslovom: »Roma, Piazza di Cavalieri di Malta, 2.«

Njegov vpliv na dobo je bil počasen in obroben, vendar trden in na koncu izrazito dragocen. Kar se tiče vpliva dobe nanj, ga je ta izoblikovala v trdnosti značaja in ga vodila do bistvenih vidikov njegovega poklica. Vse bolj se je osredotočal na filološke spretnosti kot take. Filologija, ki jo je utelešal, je bila vse bolj *philologia militans* kot *philologia triumphans*. V takšnem času pride do izraza disidentski potencial filologije. Ko je filologija v nevarnosti, zahteva pogum in daje moč.

Če se na življenje, delo in izkušnje Borovskega ozremo kot na celoto, lahko vidimo, da sprva ni prijateljeval z ruskim carskim režimom, prav tako kot ni bil sovražnik revolucije. V svojem brezpogojnem vztrajanju pri evropskih kulturnih vrednotah, ki imajo za podlago antiko, je sčasoma spoznal, da znotraj novega sistema ne moreta živeti in rasti ne humanistika ne izobraženi sloj. Odločil se je in ga zavrgel. Če je Borovski prihod komunizma pozdravil z nekaj naklonjenosti, se je od njega tudi poslovil brez slehernega obžalovanja.

Prevedla Sonja Zupančič

Olga Budaragina

Olga M. Frejdenberg, Aristid I. Dovatur in Oddelek za klasične študije v Leningradu

Vse od ustanovitve Univerze v Sankt Peterburgu je bil Oddelek za klasične študije osrednji del Zgodovinsko-filološke fakultete. Kmalu po revoluciji leta 1917 so klasični študiji v Petrogradu izgubili institucionalno neodvisnost. Disciplina je dobila novo ime, »Antični svet«, študij pa so izvajali v okviru Oddelka za etnologijo in jezikoslovje Fakultete za družbene vede. Kljub vsemu se je do leta 1926 splošni načrt za predmete klasičnih študijev ohranil v univerzitetnem programu. Poleg tega so se pojavili novi obvezni predmeti, denimo »Sovjetska ustava« in podobno, kar zelo nazorno prikazujejo indeksi študentov.

Leta 1926 so klasični študiji, ki uradno »niso obstajali«, a so bolj ali manj uspešno delovali pod vodstvom Aleksandra Malejina, izgubili še nekaj samostojnosti znotraj novega Oddelka za antično zgodovino. Do zloma klasičnih študijev je prišlo leta 1929, ko so grščino odstranili iz učnega načrta, poučevanje latinščine pa se je ohranilo samo znotraj Oddelka za romanistiko.

Kljub vsem nedoslednostim so nekatere vplivne osebnosti nadaljevale z delom na fakulteti. Med njimi je bil zgodovinar in filolog Sergej A. Žebeljev (1867–1941), ki je kasneje umrl v Leningradu med nacistično blokado mesta. Grški seminar Žebeljeva je ponujal enkratno priložnost za branje številnih besedil in pogovor o njih, skupaj z njegovimi natančnimi in poglobljenimi komentarji. Ena izmed posebnosti pristopa Žebeljeva k poučevanju je bila, da je skrbno pazil, da ne bi zasenčil avtorja s svojimi sodbami. Kadar je ocenjeval seminarske naloge študentov, je bil vedno pozoren na dokaze in sklepe. Njegova največja pohvala je bila: »Zvezd ravno ne bo klatil z neba.« Vneto je nasprotoval nejasnemu izražanju. Eden izmed njegovih študentov, Andrej A. Jegunov, se spominja, da je nekoč v profesorjevi navzočnosti uporabil bese-

do »metoda«. Žebeljeva je kar privzdignilo: »Mladi gospod, če pri svojih letih govorite take stvari, ne bo iz vas nikoli nič.«

Omeniti je treba še tri druge ugledne osebnosti, ki so učile na oddelku v dvajsetih in tridesetih letih. Aleksander Malejin (1869–1938) je bil latinist, ki je pisal o Marcialu, in je slovel kot izvrsten poznavalec latinske rokopisne tradicije. Ivan I. Tolstoj (1880–1954) je bil helenist ter strokovnjak za starogrško folkloro in epigrafiko s področja Črnega morja. Kasneje je postal akademik in je igral ključno vlogo pri ohranitvi klasične tradicije v sovjetskem okolju. Ne nazadnje je bil tu še Salomo Luria (1890–1964), ki je pripadal mlajši generaciji klasičnih filologov in je bil priznan epigrafik, zgodovinar ter miknolog. Mnogo kasneje, med kampanjo proti kozmopolitizmu leta 1949, je pisal dnevnik v kiprskem silabarju, ki ga je uporabljal tako iz znanstvenih kot iz varnostnih razlogov. Nekaj odlomkov iz tega izrednega rokopisa je prevedenih in objavljenih. V besedilu Luria omenja lakoto leta 1947. Išče vzporednice med marksistično definicijo sužnjelastniške države in sovjetsko stvarnostjo: v obeh primerih je suženjstvo združeno s pomanjkanjem proizvodnih sredstev.¹ Njegov vnuk, ruski zgodovinar, je bil eden izmed ustanoviteljev klasične gimnazije v Sankt Peterburgu in tudi njegovi otroci so uspešno končali to šolo.

Oblasti so si prizadevale humanistiko izključiti iz univerzitetnega programa. Leta 1930 je bila leningrajska univerza sestavljena iz samo treh fakultet, in sicer Fakultete za fiziko in matematiko, Fakultete za geografijo in Fakultete za biologijo. Kot je razvidno, so bile sovjetske oblasti bolj naklonjene »praktičnim« znanostim in usposabljanju. Kar zadeva humanistiko, so jo poučevali na različnih v naglici ustanovljenih ustanovah, ki niso dolgo obstajale.

Zvrstili so se številni poskusi, da bi študij klasičnih jezikov na univerzitetnem nivoju obudili. Leta 1932 so tako ponovno odprli Oddelek za klasične študije kot odsek znotraj Zgodovinsko-jezikoslovnega inštituta v Leningradu (LILI), ki se je dve leti kasneje preoblikoval v Inštitut za filozofijo, literaturo in zgodovino v Leningradu (LIFLI). LIFLI je nastal po zgledu moskovskega MIFLI, ki so ga odprli leta 1931 in je bil prav tako namenjen študiju humanistike.

OLGA M. FREJDENBERG

Prva predstojnica ponovno ustanovljenega Oddelka za klasične študije je bila Olga M. Frejdenberg (1890–1955). Rodila se je v Odesi novinarju in pisatelju Mihailu F. Frejdenbergu, izumitelju avtomatske preklopne centrale in stavnega stroja. Njena mati, Ana Pasternak, je bila odlična pianistka in sestra sli-

1 Jakov C. Lur'e, »Kiprska tetrad'«, *Nevskoe vremja*, 24. avgust, 1991.

karja Leonida Pasternaka. Olga je bila tudi sestrična in prva ljubezen pesnika Borisa Pasternaka, s katerim sta ostala tesna prijatelja vse do konca njenega življenja.²

Šolanje je končala na dekliški zasebni šoli Elizabete M. Gedda v Sankt Peterburgu.³ Zaradi številčne omejitve vpisa za judovske študente se ni smela vpisati na univerzo za ženske, na takojimenovana »predavanja Bestuževa«. Med letoma 1910 in 1914 je študirala tuje jezike, potovala po vsej Evropi in poslušala predavanja iz filozofije na marburški univerzi. Ko se je začela prva svetovna vojna, je postala medicinska sestra v bolnici v Petrogradu (1915–1918). Leta 1918⁴ je postala slušateljica na petrograjski Prvi univerzi,⁵ na Fakulteti za zgodovino in filologijo. Iz njene prijavnice je razvidno, da je to zanjo pomenilo »izpolnitev življenjskih sanj«,⁶ saj je bil pred letom 1917 zanjo vpis na univerzo praktično nemogoč. Leta 1919 se je uradno vpisala in postala študentka klasične filologije. Opraviti je morala sprejemne izpite iz grščine in latinščine, ker se v šoli Elizabete Gedda ni učila klasičnih jezikov. Diplomirala je leta 1923. Iz njenega indeksa je razvidno, da so bili njeni učitelji na univerzi Sergej A. Žebeljev, Ivan I. Tolstoj in Aleksander Malejin, kasnejše poročilo omenja tudi Faddeja F. Zieliškega.⁷

Odločila se je, da bo napisala svojo magistrsko nalogo v seminarju Žebeljeva, na temo zgodovine grškega romana. Delo z naslovom »Grški roman kot *acta* in *passio*«⁸ je končala leta 1923. Frejdenbergova omenja to delo kot prvo sovjetsko disertacijo, saj so po letu 1917 akademske nazive opustili; veljali so za nekaj preživetega, češ da spominjajo na aristokratske nazive. Podiplomski program je doletela enaka usoda kot dodiplomskega. Zagovor magistrske naloge se je sprevrgel v pravi škandal, saj so se vsi štirje člani njene komisije — klasični filologi Žebeljev, ki je bil tudi njen univerzitetni mentor, Malejin, Tolstoj in bizantinist Ivan I. Sokolov — distancirali od nje in od njene dela. Frejdenbergova jih je obtožila, da so nove ideje zmotno zamenjali za napake. V svojih spominih vztraja, da se je korak za korakom učila hoditi po lastni poti in je zgodovinsko-literarni pristopi niso več zanimali.⁹ Čeprav so se je po zagovoru številni kolegi izogibali, je navezala nove stike in v znanosti našla tudi zaveznike, kot sta bila Nikolaj Marr, ki je institucionalno

2 Glej njuna pisma v knjigi *The Correspondence of Boris Pasternak and Olga Freidenberg 1910–1954*, ur. Elliott Mossman (London: Mariner Books, 1981).

3 Njeno spričevalo hranijo v Centralnem državnem arhivu, Sankt Peterburg, dosje 3698, seznam 2, strani 4–5.

4 Diploma z Univerze v Freidenburgu omenja leto 1917 (Centralni državni arhiv, Sankt Peterburg, dosje 3698, seznam 2, stran 2), vendar gre najverjetneje za napako, ker je njena prijava datirana marca 1918. Prav tam, stran 3.

5 Nekdanja Univerza v Sankt Peterburgu.

6 Centralni državni arhiv, Sankt Peterburg, dosje 3698, seznam 2, stran 3.

7 Berta L. Galerikina in Natalija A. Čistjakova, »K istorii sovetskoj klassičeskoj filologii: O. M. Frejdenberg 1890–1955«, *Vestnik Leningradskogo universiteta* 2, št. 23 (1990): 68.

8 Znano tudi pod naslovom *Izvor grškega romana*.

9 Nina V. Braginskaya, »Siste viator! Predislovie k dokladu O. M. Frejdenberg 'O nepodviznyh sjužetah i brodjachih teoretikah'«, *Odisej: Čelovek v istorii; Predstavlenija o vlasti* (1995), 253.

omogočil njen zagovor na Jafetskem inštitutu,¹⁰ in orientalist Izrael G. Franc-Kamenecki.

Nekoliko kasneje je Marr Frejdenbergovi ponudil zaposlitev na svojem inštitutu, kjer je nato delala med letoma 1925 in 1931. Od takrat naprej je bil njen glavni interes področje, ki se je kasneje imenovalo »kulturna paleontologija«; zanimalo so jo namreč zgodnje oblike literarnih žanrov.¹¹ Čeprav nikoli ni pisala o jezikoslovju, jo je nova metoda vendarle pritegnila. Leta 1936 — dve leti po Marrovi smrti — je namreč zapisala: »Marr je bil naš način razmišljanja, naše družabno in akademsko življenje. On je bil naša biografija. Delali smo zanj, ne da bi mislili nanj, in živel je za nas, ne da bi se tega zavedal.«¹² V tem obdobju občudovanja in skorajda čaščenja svojega učitelja so bila dela Frejdenbergove pod očitnim vplivom Marrove etimološke teorije.¹³ Do začetka tridesetih let je nato postajala vse bolj razočarana nad njim in njegovo šolo. V svojih spominih¹⁴ mu očita, da je na silo vztrajal pri svojih idejah in da se je prilizoval komunistični partiji. Ni želela, da bi bilo njeno delo podvrženo njegovi pomanjkljivi teoriji; pod rezultati svojega raziskovalnega dela in refleksije ni hotela njegovega imena. Ti očitki se zdijo kot poskus z njene strani, da bi si priskrbelo posebno, »neortodoksno« mesto med pristaši novega jezikovnega nauka.

Leta 1932 so na novo odprli prvi sovjetski Oddelek za klasično filologijo¹⁵ na Inštitutu za filozofijo, literaturo in zgodovino v Leningradu (LIFLI), ki je bil naslednik Zgodovinsko-filološke fakultete Univerze v Sankt Peterburgu. Ker je bil vpliv maristov¹⁶ vsako leto večji, so sklenili, naj ustanovo vodi eden izmed Marrovih sodelavcev. Ne glede na to, kakšen je bil v tistem času v resnici odnos Frejdenbergove do Marra, je bila izbrana kot njegova podpornica in se ni distancirala od njegovih idej. Dva meseca je zavračala ponudbo, ker je menila, da bi moral postati predstojnik eden od njenih nekdanjih univerzitetnih učiteljev, Žebeljev, Malejin ali Tolstoj,¹⁷ vendar se je na

10 Splošno razširjen izraz za Inštitut za primerjalno zgodovino vzhodne in zahodne literature in jezikov, ki ga je ustanovil Marr leta 1921. Zagovor Frejdenbergove je potekal na slavističnem oddelku inštituta.

11 Glede raziskovalne metode Frejdenbergove piše Kevin M. Moss: »Povsem mogoče je, da manjkajočo povezavo med francosko antropologijo in sovjetsko semiotiko predstavlja Marrova šola, še zlasti Olga Frejdenberg, za katero Lotman priznava, da je simbolna prednica semiotične šole, predvsem glede njihove široke analize kulture.« (»A Culture Course Based on a Semiotic Pattern«, dostopno na internetu). Glej tudi avtorjevo disertacijo »Olga Mihajlovna Frejdenberg: Soviet Mythologist in a Soviet Context« (doktorska disertacija, Univerza Cornell, 1984). Glej tudi Annette Kabanov, *Ol'ga Michajlovna Frejdenberg (1890–1955): Eine sowjetische Wissenschaftlerin zwischen Kanon und Freiheit* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2002).

12 Olga M. Frejdenberg, »Vospominanija o N. Ja. Marre«, *Vostok-Zapad: Issledovanija, Perevody, Publikaci* (1988), 182.

13 Moss, »Olga Mikhailovna Freidenberg«, 55–56.

14 Še danes niso v celoti objavljeni; citirano iz Braginskaya, »Siste viator«, 255.

15 V Moskvi so ga ponovno odprli leta 1934.

16 Marrovi podporniki so sami sebe imenovali »marovci«. Slabšalni izraz »maristi« je zanje uporabil jezikoslovec in orientalist Jevgenij Polivanov (1891–1937).

17 Boris Pasternak, *Požiznennaja privjazannost': Perepiska s O. M. Frejdenberg* (Moskva: ART-Fleks, 2000), 186.

koncu vdala in je postala predstojnica inštituta. Kot omenja Frejdenbergova v pismu svojemu stricu Leonidu O. Pasternaku, so bili njeni motivi »kulturno-zgodovinski« in »avtobiografski«. Bila je ponosna, da se je vrnila na oddelek Zieliškega ter da je poiskala in našla zadoščenje za ponižanje, ki ga je izkusila v akademskih krogih.¹⁸ Leta 1932 je Frejdenbergova na oddelek povabila šest ljudi; to so bili Ivan I. Tolstoj, Jakov M. Borovski, Aleksander V. Boldirjev, Iosif M. Tronski¹⁹ in Sof'ja V. Melikova-Tolstaja. Tudi Marlin je imel dve leti seminarje iz rimske književnosti. Do leta 1939 je akademski zbor sestavljalo dvaindvajset ljudi. Že zgornji seznam članov oddelka kaže, da je Frejdenbergova sprejemala tudi poglede ljudi, ki so pripadali drugačni, bolj tradicionalni šoli.

Težave so za Frejdenbergovo nastopile leta 1935 z aretacijo in izgnanstvom direktorja na leningrajskem Inštitutu za filozofijo, literaturo in zgodovino, Samuila S. Gorlovskega. Zaradi čistk so morali študentje poročati o svojih profesorjih. Od Frejdenbergove so zahtevali, da zniža ocene pisarniškim delavcem in zviša ocene fizičnim delavcem, česar ni hotela narediti.²⁰ Leta 1935 je zagovarjala tezo za habilitacijo z naslovom »Poetika zasnovne in literarnega žanra: doba klasične literature«, ki jo je napisala leta 1928 in jo z veliko Marrovo podporo objavila. Šlo je za prvo z literaturo povezano habilitacijsko razpravo v Sovjetski zvezi. Ko je disertacija leta 1936 izšla v knjižni obliki, je bila nemudoma zasežena in podvržena strogi kritiki partijskega časopisa *Izvestija*, 28. novembra 1936. Neka Cecilija Lejtenzen je napisala kritiko z naslovom »Vrednaja galimat'ja«, »Škodljivi nesmisel«. Obtožbe, ki so bremenile Frejdenbergovo, so omenjale nespoštovanje svetovne literature, omalovaževanje Homerjeve in Shakespearjeve genialnosti, nagnjenje k veri in mysticismu. Običajni postopek je bil, da je takšnemu članku sledila aretacija, zato je bila Frejdenbergova razumljivo vsa iz sebe. Študentje so jo nemudoma bojkotirali. Stalinu je napisala osebno pismo, v kar so bili prisiljeni mnogi ljudje v podobnem položaju. Kot omenja v svojih spominih, je resnično verjela, da je imel Stalin dobre namene in da je osebno prebral pisma, ki so bila naslovljena nanj.²¹ To je bilo seveda daleč od resnice, a je kasneje kljub temu prejela povabilo v Moskvo, kjer je imela dolg pogovor s pooblaščenim komisarjem za prosveto, Borisom M. Volinom (1866–1957). Zgolj sreči gre pripisati, da se je njen primer nekako razrešil in da se je nesporezum zgladil.

Leta 1937 je Oddelek za klasične študije postal del na novo ustanovljene Filološke fakultete v Leningradu in Frejdenbergova je ostala njegova predstojnica. Leta 1939 je ob stodvajsetletnici ustanovitve univerze napisala kratek

18 Pasternak, *Požiznennaja privjazannost'*, 183.

19 Njegov prvotni priimek je bil Trocki, a ga je moral po tem, ko so njegovega brata leta 1938 aretirali, spremeniti.

20 Berta L. Galerikina, »Olga Michajlovna Freidenberg (1890–1955)«, *Russian Studies: Ežekvartal'nik ruskoj filologii i kul'tury* 2 (1996): 362.

21 Pasternak, *Požiznennaja privjazannost'*, 203–204.

pregled zgodovine oddelka.²² V tem ostrem in pristranskem članku napada predrevolucijsko šolo klasičnih študijev v Sankt Peterburgu — Petrogradu — zaradi takratnega »občudovanja dejstev«. Edini, o katerem se izraža pohvalno, je Zieľinski, čeprav celo njemu očita »erotično dekadenco«.²³ Pomenljivo je, da niti z besedo ne omenja svojega učitelja, akademika Žebeljeva.

V času druge svetovne vojne so univerzo med letoma 1942–44 umaknili v Saratov na Volgi. Frejdenbergova zaradi distrofije in skorbuta ni mogla oditi, poleg tega je morala skrbeti tudi za svojo bolno mater.²⁴ V tem obdobju je bil predstojnik oddelka Iosif M. Tronski. Leta 1944 se je Frejdenbergova vrnila na svoje mesto na oddelku.

Stalin je leta 1950 Marra in njegove ideje označil za sovražne, kar je bila posledica sočasne antisemitsko intonirane kampanje proti »kozmpolitizmu«. Po eni strani je Marrova teorija nastala v domačem okolju in ni imela ničesar skupnega z »brezdržavnim kozmpolitizmom«, po drugi strani pa je izvirala iz dvajsetih in ne iz štiridesetih let ter je bila brez nacionalnih pred-sodkov, kar med antisemitsko obarvano drugo polovico štiridesetih let ni bilo več zaželeno. Frejdenbergova je bila hkrati Marrova podpornica in judovske narodnosti, kar v tistem času ni bila ravno ugodna kombinacija; poleg tega ni sodelovala v množičnem kesanju nekdanjih Marrovih podpornikov, ki se je na fakulteti odvijalo leta 1950. Ko se je znašla sredi čarovniškega procesa, sprva kot »kozmpolitka«, nato še kot Marrova privrženka, je rektorja prosila za upokoјitev, ki je bila sprva zavrnjena. Naposled se je zaradi zdravstvenih razlogov leta 1950 vendarle upokoјila.

Predstavo o takratni kampanji proti »kozmpolitizmu« si je mogoče ustvariti ob incidentu, ko je Revilo Pendelton Oliver (1908–1994)²⁵ v ZDA objavil majhen slovar sodobne latinščine s 320 novimi besedami. Leta 1952 je Maren M. Frejdenberg, soimenjak Olge Frejdenberg, napisal recenzijo slovarja, ki je izšla v reviji *Vestnik drevnej istorii* pod naslovom *Militarizirana filologija*.²⁶ Avtor pravi, da je objava dober primer za to, kako daleč sega militarizacija Združenih držav, češ da se tamkajšnja oblast posluųuje raznovrstnih načinov, da bi pripravila »bodoče gangsterje in rekrute za novo svetovno vojno«.²⁷ Recenzent se jezi nad besedami in izrazi kot so *annona exca-defacta* (črni trg), *dardanarius* (špekulant), *manubalista ignivoma* (puška), *pyrobolum atomicum* (atomska bomba) in podobnimi. Hkrati priznava, da avtor slovarja ni mogel brez pomembnih besednih zvez kot denimo *Caroli Marxi doctrina* (marksizem), *aequandorum bonorum fautor* (socialist), *civili-*

22 Prvič objavljeno v knjigi Irine S. Lutovinove in Sergeja I. Bogdanova, *Filologičeskij fakul'tet Sankt-Petersburgskogo universiteta: Materialy k istorii fakulteta* (Sankt Peterburg: Filologičeskij fakul'tet Sankt-Petersburgskogo universiteta, 2000), 105–109.

23 Bogdanov in Lutovinova, *Filologičeskij fakul'tet Sankt-Petersburgskogo universiteta*, 107.

24 Njena mati je umrla aprila leta 1944.

25 Revilo P. Oliver, »Modern Latin«, *Classical Weekly* 13 (1951): 193–203. Slovar temelji na delu sodobnika Antonia Baccia, *Varia latinitatis scripta* (Rim: Societas libraria »Studium«, 1949).

26 Maren M. Frejdenberg, »Militarizirovannaja filologija«, *Vestnik drevnej istorii* 1 (1952): 179–181.

27 Frejdenberg, »Militarizirovannaja filologija«, 181.

um ordinum inter ipsos dimicatio (razredni boj)), vendar to ne upraviči celote; šoloobveznim otrokom in študentom slovar na prikrit način slavi vojno.

Usodo Frejdenbergove bi se dalo ponazoriti s krožno kompozicijo. Ko so sovjetske oblasti ukinile predpisano število judovskih študentov, je leta 1918 postala študentka; ironija usode pa je hotela, da je trideset let kasneje isti režim, ki mu je bila lojalna, uničil njeno kariero.

Kot oseba je bila Frejdenbergova zadržana in je bilo z njo menda težko shajati,²⁸ vendar ni bila nikoli zlobna ali boječa. Leta 1947 je poskušala pred represijo zaščititi študenta, o katerem je imela zelo visoko mnenje, bodočega profesorja na oddelku Aleksandra Zajceva. Sprl se je s svojim učiteljem marksizma in Frejdenbergova je Zajcevu pomagala, da se je vpisal v tretji namesto v drugi letnik. Kasneje mu je prek skupnega prijatelja svetovala, naj se vede bolj lojalno. Na žalost ni pomagalo, saj so ga za sedem let zaprli v psihiatrično ustanovo, v *uzilišče* (temnico), kot je imel navado reči, v Kazanu.

Kot učenjakinja je Frejdenbergova odsevala značilnosti sveta, v katerem je živela. Brez dvoma je bila izredno učena, toda njene raziskovalne metode niso bile kritične. Pomanjkanje komunikacije z zunanjim svetom je bil morda eden izmed razlogov za priljubljenost njenega nauka v poznem obdobju sovjetskega režima. Določene obrobne in neosnovane ideje, ki bi ob bolj naklonjenih okoliščinah preprosto neopaženo izzvenele, postanejo pod totalitarnimi režimi lahko veliko bolj nevarne in škodljive — ne nazadnje zato, ker se jih obravnava s tako lahkoto.

ARISTID IVANOVIČ DOVATUR

Aristid Dovatur (1897–1982) se je rodil v svetovljanski družini: njegova mati je bila napol Grkinja in napol Romunka, njegov oče, vojaški častnik, pa je imel poljske in francoske prednike. Sam priimek je rusificirana različica francoskega priimka De Vautour. Zato ni nič presenetljivega, da je Dovaturjevo osebno ime grško, patronim ruski, priimek pa francoski. Tekoče je govoril rusko, francosko in romunsko, malo pa je znal tudi moderno grščino. To babilonsko vzdušje je imelo na trenutke komičen pridih. Aleksander Gavrilov poroča o anekdoti, ki jo je slišal od svojega učitelja, kako sta Dovaturjeva mati in sestra Lukrecija pisali pismo v ruščini: »*My vstretili na ulice Vašega papa [rodilnik] ... net, net: Vaš papa [imenovalnik]... ili Vašu papu [tožilnik, ž. sp.]?* Pismo sta pustili v tem stanju in potem vprašali Aristida...«. Končna različica se je glasila: »*My vstretili na ulice Vašemu papu [dajalnik]*«. ²⁹

²⁸ V skladu z mnenjem orientalista Igorja M. D'jakonova (1914/15–1999); glej Igor M. D'jakonov, »Po povodu vospominanj O. M. Frejdenberg o N. Ja. Marre«, *Vostok-Zapad: Issledovanija, Perevody, Publikacii*, 1988, 178.

²⁹ Aleksandr K. Gavrilov, »Aristid Ivanovič Dovatur: Žizn' i tvorčestvo«, v »MNEMES CHARIN: K 100-letiju so dnja roždenija professor Aristida Ivanoviča Dovaturja«, *Philologia Classica* 5 (1997): 11.

Družina je živela v majhnem mestu Reni ob reki Donavi. Kasneje je Dovatur študiral na Prvi ruski gimnaziji v Varšavi, kjer je služboval njegov oče. Rad se je spominjal tega obdobja in o gimnaziji je govoril kot o nečem ljubem ter svetem. Dogodek iz otroštva prikazuje njegovo neusahljivo strast do učenja. Leta 1910 se je Halleyjev komet približal Zemlji bolj kot kadar koli prej. Dovaturjevi sošolci so pričakovali konec sveta in niso naredili domače naloge, medtem ko je bil le Aristid, ki edini ni posvečal resne pozornosti dogodku, naslednji dan sposoben odgovoriti na učiteljeva vprašanja.³⁰

Po začetku prve svetovne vojne se je družina odselila v Kijev in Dovatur je leta 1915 postal študent na Univerzi svetega Vladimirja v Kijevu. Dve leti kasneje se je prešolal na saratovsko univerzo, ki je bila ustanovljena leta 1909 in je imela močne vezi z Univerzo v Petrogradu. V tem času se je odločal med študijem zgodovine Francije in starega Egipta. Na srečo je v Saratovu postal učenec Sof'je Melikove, ki je diplomirala pri Bestuževu. Študirala je tudi v Berlinu pri Eduardu Meyerju, Nordenu in Wilamowitzu. Pod njenim vplivom se je Dovatur odločil, da bo študiral klasično filologijo. Takrat je namreč prišel do jasnega sklepa glede svojega raziskovalnega vodila — to je bila povezava zgodovine in filologije. Kot je sam kasneje izjavil, živi zgodovinar, ki ne pozna jezikov, v oblakih, filolog, ki ne pozna zgodovine, pa se ne zmore digniti s tal.

Dovatur je diplomiral na saratovski univerzi in dobil priporočilna pisma za nadaljevanje študija v Petrogradu, kjer je do leta 1933 obiskoval seminarje Žebeljeva, Tolstoja in Malejina, medtem ko je delal v javni knjižnici. Glavna spodbuda je prišla s strani Žebeljeva in Dovatur se je imel za enega izmed njegovih učencev, ko se je raziskovanja zgodovinskih dogodkov loteval na podlagi besedilne analize.

V dvajsetih in tridesetih letih je sodeloval pri prevajalski dejavnosti skupine ABDEM, nekakšnem neformalnem krožku leningrajskih prevajalcev. Ime skupine je akronim njihovih osebnih imen, ki se vsa začnejo s črko »A«, in prvih črk njihovih priimekov: Aleksander Boldirjev, Aristid Dovatur, Andrej Jegunov in Andrej Mihankov. Kasneje se je skupini pridružil Emil von Wiesel in njegov priimek, ki je nemškega izvora ter pomeni podlasico, so prevedli v latinščino ter dali v kurzivo. Vsak izmed teh mladih učenjakov je bil povezan z Univerzo v Petrogradu. Trije izmed njih so na njej tudi diplomirali — Jegunov leta 1919, von Wiesel leta 1923 in Mihankov leta 1926. Dovatur in Boldirjev sta postala študenta saratovske univerze, a sta se kasneje preselila v Petrograd ter tam dokončala študij. Skupina ABDEM se je skozi osem let dobivala po enkrat na teden. Iz njihovih srečanj so se rodili sijajni prevodi starogrških romanov *Levkipa in Klejtofont* Ahileja Tatija ter Heliodorovih *Etiopskih zgodb*.

30 Gajana G. Anpekova-Šarova, »Pamjati učitelja i čeloveka«, *Vestnik S.-Petersburskogo universiteta* 2, št. 23 (1998): 84.

Dovatur, ki je preživel ostale člane skupine in je pogrešal tovariško vzdušje iz svojih mlajših let, je poskusil delovanje skupine ABDEM kasneje obnoviti. Leta 1972 je izšel skupinski prevod Herodijanove *Zgodovine imperija od smrti Marka*, ki ga je Dovatur naročil šestim izmed svojih učencev.³¹ Njegov prispevek sta bila prevod prvih dveh knjig in uredniško delo.

Leta 1932 ga je Olga Frejdenberg povabila, naj uči na novoustanovljenem Oddelku za klasično filologijo. Celo v obdobju, ko so bili stiki z evropskimi kolegi prekinjeni in so bile tudi objave v Sovjetski zvezi podvržene muhasti negotovosti, je imel dovolj poguma, da je objavljajal v francoščini. Med letoma 1932 in 1937 je objavil tri članke v reviji *Revue des Études Grecques* ter prevod članka, ki ga je napisal Žebeljev.³²

To obetavno raziskovalno dejavnost je kmalu prekinil Dovaturjev izgon v Saratov leta 1935, kjer je kljub vsemu smel učiti. Stalinovi represivni ukrepi so vplivali na življenje in delo klasičnih filologov zlasti od leta 1933 naprej. Aleksander Boldirjev (1895–1941) in Andrej Jegunov (1895–1968) — oba člana skupine ABDEM in Dovaturjeva dobra prijatelja — sta bila izgnana, sprva za tri leta. Na žalost je bil to šele začetek, kajti Dovaturja so aretirali v Saratovu in leta 1937 je bil obsojen na deset let delovnega taborišča.³³ Poslali so ga v pokrajino Nižni Novgorod, takrat imenovano Gorki, v Suho-Bezvodnoje. Kazen je izrekla *trojka*, skupina treh. Dovatur se spominja, da niso omenjali kakšnega določenega člena zakona, ki naj bi ga prekršil. Njegovi biografi so v njegovem dosjeju naleteli na podatek, da je bil obsojen po 58. členu, kar je bila takrat najpogostejša utemeljitev kazni za politične disidente. Deseti odstavek tega člena je prepovedoval »protirevolucionarno propagando«. Najstrožja kazen po tem členu je bila »deset let brez pravice do korespondence«, kar je preprosto pomenilo, da bo obsojeni ustreljen.

Po ustnem izročilu si je Dovatur ob prihodu v tabor rekel nekaj takega kot »Aristid, bodi potrpežljiv, prišel bo dan, ko boš odšel od tod.« To je nekako pomagalo. Celo med desetletnim zaporom je uspel opraviti nekaj raziskovalnega dela. Napravil je nekaj bežnih zapisov za članek o Ariovistu in Cezarju, objavljen leta 1957. Ker je veljala prepoved pisanja v ruščini, je pisal v francoščini pod pretvezo, da se uči slovnice. V tem primeru je pomagalo, da so bili odgovorni neizobraženi, v drugih primerih spet ne. Eden izmed kolegov, Borovski, je Dovaturju poslal delo *Oedipus Tyrannus*. Naslov so napačno razumeli, češ da se navezuje na očeta naroda, Stalina, zato ni Dovatur knjige nikoli prejel.

31 Gerodian, »Istorija imperatorskoj vlasti posle Marka«, *Vestnik Drevnej istorii* 1–4 (1972). Natalija M. Botvinnik je prevedla tretjo knjigo, Aleksander K. Gavrilov četrto, Valerij S. Durov peto, Jurij K. Poplinski šesto, Marina V. Skržinskaja sedmo in Nikita V. Šebalin osmo.

32 Aristid I. Dovatur, »Note sur Parthénios: Souffrances amoureuses 27«, *Revue des Études Grecques* 45 (1932): 195–198; »Un fragment de la constitution de Delphes d'Aristote«, *Revue des Études Grecques* 46 (1933): 214–223; »La menace de Démarate (Hérodote 6.67)«, *Revue des Études Grecques* 50 (1937): 464–469. Zadnji članek je bil objavljen, ko je bil avtor že v zaporu.

33 Aleksandr N. Vasil'ev, *Aristid Ivanovič Dovatur: Dokumental'noe nasledie učenogo v arhive SPb filiala instituta Rossijskoj istorii RAN* (Sankt Peterburg: Dmitrij Bulanin, 2000), 6, 14.

Morda je vredno omembe tudi to, da Dovatur in njegov oče nastopita v treh romanih Aleksandra Solženicina. Dovatur in pisatelj sta se spoznala po vrnitvi na prostost prek skupnega prijatelja Nikolaja I. Zubova, zdravnika, ki je več let delal v delovnem taborišču, potem ko so njega samega odpustili, in je po naključju poznal oba obsojena, ki sta prostost izgubila v različnih obdobjih stalinistične represije. Dovatur je tako omenjen v delih *Otočje Gulag*³⁴ in *Rakov oddelek*.³⁵ V obeh knjigah je omenjen kot učitelj latinščine, ki je poučeval ostale zapornike taborišča in medicinsko osebje. Naslednji odlomek je iz dela *Rakov oddelek*:

»Tako je [Kostogolotov] tudi v taborišču spraševal medicinskega statistika, starejšega, plašnega človeka, ki je v sanitarnem oddelku pisal papirje, včasih pa so ga pošiljali tudi po krop za čaj — in izkazalo se je, da je bil profesor klasične filologije in antične književnosti na leningrajski univerzi. Kostoglotovu je prišlo na misel, da bi se pri njem učil latinščine. V ta namen je bilo treba po mrazu hoditi sem in tja po taboriščnem dvorišču, ne papirja ne svinčnika nista imela in medicinski statistik je včasih snel rokavico in s prstom pisal po snegu. (Medicinski statistik je dajal ure čisto zastonj: za kratek čas se je spet čutil človeka. Sicer pa Kostoglotov tako ne bi imel s čim plačati. Toda skoraj bi drago plačala: nadzornik ju je posamič poklical in zasliševal, ker je sumil, da pripravljata pobeg in da na snegu rišeta načrt kraja. Latinščini ni verjel. Pouk se je tako končal.) Od tistih ur je Kostogolotov pomnil, da ima izraz »primer« slab prizvok in prav tako je vedel — pa tudi če ne bi, ne bi bilo težko uganiti — kaj pomeni kardiogram.«³⁶

Po odpustitvi iz delovnega taborišča se Dovatur ni smel naseliti v nobenem izmed osmih največjih mest v Sovjetski zvezi. Ta kazen je bila znana kot »minus osem«. Za preživljanje tega polovičnega izgnanstva si je Dovatur izbral Lugo, mesto, ki je bilo tri ure oddaljeno od Leningrada. Občasno ga je smel obiskati in s podporo akademika Tolstoja je dobil dovoljenje, da opravi izpite in napiše disertacijo. Doktorsko disertacijo *Dokumentarni in folkloristični stil pri Herodotu* je zagovarjal leta 1952, tik pred Stalinovo smrtjo. V knjižni obliki je izšla leta 1957, v obdobju destalinizacije, pod nekoliko spremenjenim naslovom *Herodotov dokumentarni in pripovedni stil*.

Leta 1955 je Dovatur postal stalni član Oddelka za klasično filologijo v Leningradu. Po rehabilitaciji je postal še bolj dejaven in med letoma 1957 in 1971 je bil oddelčni predstojnik v obdobju, ki velja za zlato dobo oddelka. V šestdesetih je napisal tezo za habilitacijo, ki je izšla leta 1965 v obliki monografije z naslovom *Aristotelova Politika in Politiae*. Leta 1966 je zanj med monografijami prejel prvo nagrado univerze. Med njegovimi raziskovalnimi interesi najdemo Teognisa, grško epigrafiko in pozno rimsko zgodovino (Histo-

34 *Otočje Gulag*, tretji del, osemnajsto poglavje.

35 *Rakov oddelek*, prvi del, deveto poglavje.

36 Aleksander I. Solženicin, *Rakov oddelek*, prev. Janez Stanič (Ljubljana: ČGP Delo, 1971), 109.

ria Augusta). Skoraj vse njegove raziskave so obrodile sadove v letih po njegovi odsotnosti. V preostalih dobrih dvajsetih letih kariere je uspel nadoknaditi izgubljena desetletja.

Kot se spominjajo vsi njegovi učenci, je bil Dovatur očarljiv in učinkovit učitelj, poln energije in bistrosti. Vsako akademsko leto je začel tako, da je na šolsko tablo napisal glagolsko obliko *laboremus*, »Na delo!«³⁷ Občudoval je svoje učence, kot bi bili družina, ki je nikoli ni imel. Poučevanje je bilo zanj enakega pomena kot raziskovalno delo. V svojem *Dnevniku oddelčnega predstojnika*,³⁸ ki ga je pisal v ruščini in francoščini, najdemo denimo vnos z dne 23. aprila 1964, kjer omenja študenta, ki je pri njem opravljal izpit iz grške in rimske literature, čeprav je sam istega večera zagovarjal tezo za habilitacijo.³⁹ Dovaturju je uspelo, da je združil lastnosti poglobljenega raziskovalca, modrega predstojnika in predanega učitelja.

* * *

Postscriptum. Med pripravo tega poglavja sem v Arhivu univerze v Sankt Peterburgu zaprosila za vpogled v dokumente o Olgi Frejdenberg in Aristidu Dovaturju, da bi jih pregledala. Na moje presenečenje so mi najprej izročili dve zajetni mapi, nato pa so mi dovolili pregledati le dve strani bibliografskih podatkov, medtem ko ostali podatki — vključno z datumi rojstva (*sic!*) — niso na voljo, češ da so »zaupni«. Od arhiviranja mora namreč preteči petin-sedemdeset let, kar pomeni, da se mora človek v tej državi pripraviti na zares zelo dolgo življenje.

Prevedla Sibil Gruntar Vilfan

37 Anpetkova-Šarova, »Pamjati učitelja«, 88.

38 Glej opis v Vasilev, *Aristid Ivanovič Dovatur*, 86–89.

39 Prav tam, 88.

Josef Moural

Jan Patočka — od opazovalca do disidenta

Jan Patočka (1907–1977) je bil češki filozof, ki se je močno nagibal h klasičnim študijam. Potem ko je leta 1929 poslušal Husserlova predavanja v Parizu ter študiral pri Husserlu in Heideggerju, prvotno kot Humboldtov štipendist v akademskem letu 1932–33, se je preusmeril v fenomenologijo in po Heideggerjevih stopinjah posvetil znaten del svojega dela preučevanju grške misli in kulture ter njenemu vplivu na poznejšo evropsko in svetovno intelektualno zgodovino. Njegovo poklicno pot so močno ovirale zgodovinske okoliščine. Čeprav je leta 1937 kandidiral za univerzitetni položaj, se je soočal z zaprtjem čeških univerz med letoma 1939–45, z izključitvijo iz univerzitetnega poklica leta 1950 in – po kratkih in zelo vplivnih letih poučevanja med 1968–70 – s končno prepovedjo vsakega javnega delovanja od leta 1972 naprej. To poglavje opisuje, kako je postal disidentski junak, celo mučenik, eden izmed treh predstavnikov Listine 77; umrl je marca 1977, izčrpan od brezobzirnega policijskega zasliševanja. V uvodu je kratek pregled politike in ustanov, povezanih s filozofijo in klasično filologijo v komunistični Češkoslovaški, ter Patočkovega sodelovanja znotraj teh ustanov. Na kratko so opisani prvi meseci Listine 77, predvsem v luči Patočkove vloge in korenin tega gibanja. Zaključek podrobno analizira razvoj Patočkovega odnosa in skuša osmisliti sokratski polet njegovih zadnjih mesecev v kontekstu njegovega življenja in zgodovinskih okoliščin.

INSTITUCIJE, POLITIKA IN PATOČKA

Obe stari učeni družbi, Češka kraljeva učena družba (ustanovljena leta 1784) ter Češka akademija znanosti in umetnosti (ustanovljena leta 1890), sta bili leta 1952 razpuščeni, nadomestila ju je nova Češkoslovaška akademija zna-

nosti. Med novoustanovljenimi raziskovalnimi ustanovami Češkoslovaške akademije znanosti so bili Oddelek za filozofijo (leta 1958 preimenovan v Inštitut za filozofijo, razpuščen leta 1970 in takoj za tem ponovno vzpostavljen — toda radikalno očiščen — kot Inštitut za filozofijo in sociologijo), Oddelek za grške, rimske in latinske študije ter Oddelek za filološko dokumentacijo. Slednji je vključeval ekipo z razpuščene Češke akademije, ki je delala na slovarju srednjeveške latinščine. Po aretaciji in obsodbi na devetnajst let zapora za vodjo ekipe, Bohumila Rybo (1900–1980, redni profesor na Karlovi univerzi od leta 1938), je Oddelek za filološko dokumentacijo leta 1954 prešel v okvir Inštituta za češko literaturo. Tri predvojne češkoslovaške univerze — Praga, Brno in Bratislava — so v obdobju komunizma obdržale svoje oddelke za filozofijo in za klasično filologijo, medtem ko so humanistične smeri na univerzi v Olomoucu (prenovljena leta 1946) naknadno ukinili (filozofijo leta 1954, klasično filologijo leta 1961). Češke univerze so doletele tri večje čistke, dve intenzivni leta 1949 in 1970 ter ena nekoliko bolj prizanesljiva leta 1958. Čistke iz leta 1949 so doletele predvsem študente. Približno 26 odstotkov študentov je bilo izključenih (povprečje zajema vse fakultete, čeprav je bil na področjih, kot je denimo pravo, delež veliko večji),¹ toda samo približno 1 odstotek profesorjev. (Ostali profesorji so bili izključeni naknadno, drug za drugim.) Čistke iz leta 1970 so doletele profesorje: izključenih je bilo manj kot 1 odstotek študentov, zato pa je bilo med letoma 1969 in 1972 prisiljenih odditi okoli 20 odstotkov profesorjev.² Čistke iz leta 1958, ki so bile reakcija na poljske in madžarske dogodke iz leta 1956, so bile v primerjavi s tem blage. Nekaj sto študentov je imelo težave, nekateri so bili izključeni, toda nekatere so kasneje sprejeli nazaj, med profesorji pa je bilo nekaj premeščanja in ustrahovanja.

Jan Patočka je bil star štirideset let februarja 1948, ko so na oblast prišli komunisti, in njegova predavanja na Karlovi univerzi, ki je bila od leta 1945 spet odprta, so postajala legendarna. V revolucionarnih dneh po državnem udaru 25. februarja je bil odpuščen s strani samooklicanega Akcijskega odbora, vendar so odločitev 3. marca preklicali. Ostal je lahko do poletja 1950, vendar je bil njegov položaj negotov, v akademskem letu 1949–50 zaradi praznih predavalnic in drastično spremenjenih učnih načrtov ni mogel več normalno poučevati. Na njegovo srečo ga je ministrstvo že poleti 1948 poklicalo (morda v smislu kompenzacije za njegova zmanjšana pooblastila na univerzi), naj prevzame mesto raziskovalca na Inštitutu T. G. Masaryka; ta zasebno financirana ustanova je bila presenetljivo razpuščena šele leta 1954. Toda plače so bile tam tako nizke, da je moral Patočka v pro-

1 Markéta Devátá, »Příspěvek k dějinám vysokých škol v letech 1948–1950 na základě dobových dokumentů,« v: *Semináře a studie Výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2002–2003*, ur. Antonín Kostlán et al. (Praga: Výzkumné centrum pro dějiny vědy, 2003), 631.

2 Pavel Urbášek, »Diskontinuita jako určující faktor vývoje českých vysokých škol v letech 1970–1975,« v: *Věda v Československu v období normalizace (1970–1975)*, ur. Antonín Kostlán et al. (Praga: Výzkumné centrum pro dějiny vědy, 2002), 81.

stem času prevajati nepomembne časopisne članke, da je lahko preživel družino s tremi otroki.³

Prostor za objavljane se je drastično zožil. Leta 1949 je študentska organizacija na Karlovi univerzi še vedno izdajala zapiske s Patočkovih predavanj o Aristotelu.⁴ (Leta 1945 je napovedal predavanje z zavajajočim naslovom »Pregled zgodovine filozofije« — kot kaže, je mislil za časa svojega življenja narediti pregled celotne zahodne filozofije: začel je s predsokratiki poleti 1945 in ravno je končal s Platonom in začel z Aristotelom, ko je bil leta 1949 prisiljen nehati.) Njegova razprava o Sokratu se je pojavila v *Revue philosophique de la France et de l'étranger*.⁵ Leta 1950 je bilo objavljeno le njegovo predavanje o Josefu Čapku — starejšem, manj briljantnem, a bržkone bolj globokem bratu pisatelja Karla Čapka — ki je izšlo v omejeni nakladi za člane Društva bratov Čapek,⁶ leto 1951 pa je edino leto v Patočkovem odraslem življenju brez kakršne koli publikacije. Edini preostali filozofski časopis v češčini, *Česká mysl* (ustanovljen leta 1900, Patočka je bil v uredniškem odboru od leta 1937), je bil leta 1948 ukinjen. *Novi Filosofický časopis*, ki ga je izdajal Oddelek za filozofijo na novi Akademiji znanosti, se je pojavil leta 1953. Patočkov prvi prispevek v njem najdemo šele leta 1964, ko je napisal podrobno poročilo o Sartrovem obisku v Pragi in filozofski diskusiji z njim, v kateri je imel Patočka osrednjo vlogo.⁷

Tudi v zgodnjih petdesetih letih, brez možnosti za znanstveno objavljanje, je Patočka nadaljeval z iskanjem možnosti za nekaj, kar bi bilo vsaj približek znanstvenemu delu. Dva časopisa, ki sta mu najbolj pomagala, sta bila protestantski *Křesťanská revue* (Krščanski pregled) in starejši, visoko spoštovani popularni znanstveni mesečnik *Vesmír* (Vesolje). Režim se je očitno bolj prijazno obnašal do protestantov kot do katoličanov. Nekateri vodilni protestanti, zlasti teolog J. L. Hromádka (1889–1969), so se do režima obnašali lepo in *Křesťanská revue* ni bila nikoli prisiljena v ukinitve. Patočka je bil vzgojen kot katoličan, vendar je imel obdobja dvoma in distance do Cerkve že v mladosti; imel je tudi številne protestantske prijatelje. Tam je leta 1949 objavil en prispevek, leta 1952 dva, med drugim recenzijo Bultmannovega *Das Urchristentum im Rahmen der antiken Religion*⁸ na petih straneh, leta 1953 spet ene-

3 Pismo V. Richterju napisano 4. oktobra 1950. Jan Patočka, *Dopisy Václavu Richterovi* (Praga: Archiv Jana Patočky, 2001), 28. Zanimivo je tudi pismo, datirano s 16. aprilom 1952: »Ne veš, kako vesel sem, da je zima končno odšla — spet lahko delam ob večerih, v zimskem času namreč vsa naša družina stanuje v eni sobi, vsi smo na kupu in živimo skoraj kot Eskimi. V takih razmerah je pisati ali sploh kaj narediti tehnično neizvedljivo, tudi ko bi imel energijo za to.« Ibid., 41.

4 Jan Patočka, »Aristotelés« (predavanja na Karlovi univerzi, Praga, 1949).

5 Jan Patočka, »Remarques sur le problème de Socrate,« *Revue philosophique de la France et de l'étranger* 74 (1949): 186–213.

6 Jan Patočka, *Josef Čapek — myslitel* (Praga: Společnost bratří Čapků, 1950).

7 Jan Patočka, »Jean-Paul Sartre návštěvou ve Filosofickém ústavě ČSAV,« *Filosofický časopis* 12 (1964): 195–200.

8 Jan Patočka, recenzija knjige *Das Urchristentum im Rahmen der antiken Religion*, Rudolf Bultmann, *Křesťanská revue* 19 (1952): 311–315. Več podatkov o objavah, ki so tu samo omenjene, je v Patočkovih bibliografijah na spletni strani Arhiva Jan Patočka (občasno posodobljen, vključno z

ga in leta 1956 še dva. Zanj še pomembnejša pa je bila priložnost za objavo v reviji *Vesmír*. Eden Patočkovih pristnih in vseživljenjskih interesov je bil njegov projekt preučevanja evropske intelektualne zgodovine; posebno pozornost je posvečal znanosti. To je počel v skladu s smernicami, ki jih je Husserl predlagal v svojih praških predavanjih (1935) in nato razvil v *Krizi evropskih znanosti* (1935–37). Tako je med 1953–54 Patočka v *Vesmírju* objavil pet člankov o zgodovini znanosti. Začel je z Aristotelovim konceptom znanosti, nadaljeval z njegovimi zgodnjimi kritiki, nato pa prešel na renesančne in zgodnje moderne poglede.

Leta 1954, ko je represija nekoliko popustila, je Patočka dobil položaj v pripravljalnem odboru za proslavo v čast Jana Amosa Komenskega leta 1957, ki jo je sponzoriral UNESCO. Ekipa je delala v okviru Inštituta za pedagogiko Akademije znanosti in Patočka je v naslednjih letih večino svojega dela posvetil Komenskemu. Med leti 1954–58 lahko najdemo triindvajset zapisov v časopisih *Pedagogika* in *Archiv pro bádání o životě a díle J. A. Komenského* ter veliko število posameznih poglavij, izdaj, uvodov, itd. Po proslavi in v razmeroma sproščenem ozračju leta 1957 se je Patočka zaposlil na Oddelku za filozofijo na Akademiji znanosti. Držal se je varnih tal zgodovine znanosti, v začetku leta 1958 se je celo pojavil na odmevni konferenci na temo zgodovine češke in slovaške filozofije v Liblicah s prispevkom o Bernardu Bolzanu. Toda že val čistk istega leta ga je degradiral na položaj knjižničarja in posledično urednika serije prevodov; k sreči še vedno na filozofskem oddelku, ki je bil preimenovan v Inštitut. Do leta 1964 so se nato možnosti za objavljanje polagoma širile, toda Patočka se je še vedno držal stran od svojega področja, z izjemo komentiranega prevoda Heglove *Fenomenologije duha* leta 1960. Tej izdaji je nato sledila Heglova *Estetika* leta 1966.

Sredi šestdesetih je Češkoslovaška doživela bistveno večjo svobodo, seveda znotraj določenih mej. Leta 1964 se je Patočka vrnil na svoje področje s knjigo *Aristoteles, jeho předchůdci a dědicové* (Aristotel, njegovi predhodniki in nasledniki), zbirko delno novih, delno predelanih razprav. Rdeča nit in glavni argument knjige sta še vedno izražena v jeziku zgodovine znanosti, toda še posebej v prej neobjavljenih razpravah se Patočka precej svobodno giblje tudi na filozofskem področju. »Rdeči odlomek« v knjigi izpričuje relativno svobodo tistega časa, pa tudi Patočkovo osebnost — odločil se je namreč, da se ne bo vrnil na svoje področje, preden tak odnos ne bi postal sprejemljiv. V predgovoru Patočka govori o metodah svojega raziskovanja:

Povezanost zgodovine idej s socialno-ekonomsko realnostjo je zanje samoznamena predpostavka. Vendar pa je povezava med filozofsko-znanstvenimi stališči (še posebej tistimi na meji med filozofijo in družbenimi vedami) ter socialnim in ideološkim razvojem precej zapletena. Tako je upraviče-

informacijami o objavljenih prevodih); prim tudi David Souček in Jiří Němec, *Jan Patočka: Biografie 1928–1996* (Praga: Oikumene, 1997).

na metodična zahteva, da je treba ta stališča začasno stabilizirati v njihovi imanentni strukturi. V skladu s tem dobimo v roke logične niti, ki se jih da razvozlati s tekstno analizo, kot material za bodočo resnično razlago, ki je lahko izključno produkt socialno-historične sinteze.⁹

S knjigo je dobil naziv doktorja znanosti, kar je pomenilo, da se je izognil nazivu kandidata znanosti, ki naj bi uradno prišel pred njim. Sledil je raziskovalni položaj na Inštitutu za filozofijo z možnostmi za objavo in potovanja. Posledično so bila leta med 1965–70 drugo osrednje obdobje Patočkovega profesionalnega obstoja, z daljšimi potovanji v Leuven, Mainz in Koln in številnimi vplivnimi članki. Leta 1968 se je vrnil na Karlovo univerzo kot redni profesor, kjer je lahko svobodno poučeval do poletja 1970. Čistke leta 1970 na njegovo zaposlitev niso vplivale, njihova glavna tarča so bili reformni komunisti. Patočkova vključitev spomladi in poleti 1968 je bila povezana s prenovo Akademije — in je bila kot taka brez neposredne povezave z njegovimi sodniki z univerze. Držal se je strogo akademskih tal in se je kot državljan izogibal političnim polemikam. Toda stroga politika »normalizacije«¹⁰ ga je zopet prisilila, da je omejil svoje poučevanje in objavljanje na ideološko neizpostavljena področja. Med letoma 1970 in 1972 je poučeval predsokratike in Platona ter tako ignoriral odlok, ki ga je novi dekan Karel Galla izdal marca 1970 — samo dva tedna po imenovanju. Odlok je prepovedoval, da bi se študenti z drugih smeri in ljudje brez statusa udeleževali predavanj.¹¹ Poleti 1972, pri šestinpetdesetih, se je moral Patočka upokojiti. Njegovo zadnje javno predavanje na Čecoslovaškem je bilo na zboru klasičnih filologov 24. aprila 1972.

Vendar pa sedemdeseta leta več kot očitno niso bila kakor petdeseta. Patočka je nadaljeval z objavljanjem v tujini, vključno z dvema člankoma na Poljskem, mladi privrženci pa so se udeleževali njegovih zasebnih seminarjev in predavanj. Leta 1973 je Patočka v lastni režiji potoval celo na Filozofski kongres v Varni, v Bolgariji — Čehoslovakom je bilo dovoljeno potovati v Bolgarijo brez posebnih formalnosti — zato da bi srečal stare prijatelje in delil informacije o češkoslovaški situaciji s tistimi, ki so bili zainteresirani.¹² Njegovo članstvo v enem izmed komitejev Mednarodne zveze filozofskih društev¹³ mu je dajalo pravico, da sodeluje, pravzaprav je skoraj terjalo, da se kongresa udeleži. Bil je celo povabljen, da prebere svojo razpravo na eni izmed

9 Jan Patočka, *Aristoteles, jeho předchůdci a dědicové: studie z dějin filosofie od Aristotela k Hegelovi* (Praga: Československé akademie věd, 1964), 7.

10 Besedo »normalizacija« je partija vpeljala spomladi 1969 in je pomenila politiko, ki si je — z izjemnim uspehom — prizadevala uničiti kulturne in politične dosežke liberalizacije iz šestdesetih let.

11 František Černý, *Normalizace na pražské Filozofické fakultě (1968–1989): vzpomínky* (Praga: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2009), 19.

12 »Ne bomo pozabili njegovega žalostnega nasmeha in miline njegovih sodb.« Raymond Klíban-sky, »Jan Patočka,« *Filozofický časopis* 39 (Praga: Československá akademie věd, 1991): 15.

13 FISP, Fédération internationale des Sociétés de Philosophie, je organizator svetovnega filozofskega kongresa.

kongresnih sej, vendar so branje prekinili organizatorji. Že na poti nazaj so na praškem letališču zasegli Patočkov potni list, ki ga niso nikoli vrnili.

Toda kot rečeno, sedemdeseta niso bila petdeseta. Patočka se je počutil bolj svobodnega kot prej in je zaradi zanimanja tako prejšnjih kot tudi novih študentov napisal številne ključne tekste, ki so krožili samizdatsko in so bili kasneje objavljeni v tujini.¹⁴ Najbolj znano izmed njegovih zasebnih predavanj je bil tedenski seminar pri njem doma, kjer je bil poudarek na Heideggerju, ter dve seriji predavanj v letih 1973–74 in 1974–75. Prva serija, prepisana z zvočnega posnetka, je sedaj znana kot *Platon in Evropa*. Druga je temeljila na osnutku *Heretičnih esejev o filozofiji zgodovine*. V tem obdobju svojega življenja se je pridružil pustolovščini Listine 77.

LISTINA 77 — PRVI TRIJE MESECI

Listina 77 je prišla v javnost v četrtek 6. januarja 1977, ko je policija preprečila osebno dostavo treh pošilk dokumentov češkoslovaškemu parlamentu, vladi in tiskovni agenciji. Vsaka pošiljka je vsebovala deklaracijo Listine 77, spremno pismo, seznam podpisnikov in kopije podpisov. (Iste pakete so dostavili tudi po pošti). Avto s tremi potniki so ustavili v spektakularnem manevru, ki je vključeval številne policijske avtomobile, tako označene kot neoznačene. Potnike so začasno aretirali, dokumente pa zasegli. Naslednjega dne, 7. januarja, so številni časopisi po svetu poročali o novem gibanju za državljanske pravice, 8. januarja pa so nato poročali o incidentu v zvezi z neuspešno pošiljko.

Gibanje je imelo na začetku 242 podpisnikov, ki so jih zastopali trije predstavniki.¹⁵ V izjavi so pozdravili vključitev Deklaracije o človekovih pravicah v češkoslovaško pravo (Pariz 1948, vključena leta 1976 pod vplivom Helsinške deklaracije iz leta 1975) in sporočili, da so pripravljeni pomagati državnim institucijam pri uveljavljanju zakonodaje ter jih opozarjati na kakršnekoli kršitve. Prvi trije predstavniki so bili Václav Havel (1936–2011), dramatik in kasneje predsednik Češkoslovaške, Jiří Hájek (1913–1993), univerzitetni profesor, pravni strokovnjak in politik, minister za zunanje zadeve leta 1968, ter Jan Patočka (1907–1977).

V sredo, 12. januarja, se je nato začela kampanja obrekovanja z ogroznim, vidno nameščenim člankom z naslovom »Ztroskotanci a samozvan-

14 Naslova dveh samizdatskih knjig iz sedemdesetih sta *Kacířské eseje o filosofii dějin* (*Heretical Essays on the Philosophy of History*) in *Dvě studie o Masarykovi* (*Deux études sur Masaryk*).

15 Kljub široki kampanji obrekovanja in preganjanja je število podpisnikov do novembra 1989 ves čas naraščalo, tedaj jih je bilo 1886; glej Vilém Prečan, ur. *Charta 77 1977–1989: Od morální k demokratické revoluci: dokumentace* (Scheinfeld-Schwarzenberg: Čs. Středisko Nezávislé Literatury, 1990), 489. Kot kaže, je bilo med začetnimi podpisniki tudi pet sodelavcev tajne policije, štirje so se pridružili kasneje; Radek Schovánek, »Devět agentů mezi námi,« *Lidové noviny*, January 9, 2007.

ci« (Zgube in samozvanci) v partijskem dnevniku *Rudé Právo*. Televizija in drugi mediji so mu sledili, mesec dni je vsak dan izšlo nekaj obrekovalnih izjav o Listini 77, le da sta se obseg in intenzivnost postopoma zmanjševala.¹⁶ Niti enega samega citata iz besedila deklaracije same ni bilo dovoljeno objaviti. Seveda so se po par dneh začeli pojavljati številne izjave, ki so Listino 77 obsojale; zanimivo je, da ni bilo nobenemu od podpisanih delavskih kolektivov z vseh področij dovoljeno prebrati obsojenega besedila.

Že 13. januarja se je nato začela obsežna kampanja hišnih preiskav in zasliševanj, prišlo je tudi do prve daljše aretacije (Jiří Lederer). Václavu Havlu nato 14. januarja niso dovolili, da bi se z zasliševanja vrnil domov, ostal je v zaporu do maja. Večina podpisnikov s službami, ki so nekaj veljale, je delo izgubila. (Toda samo nekaj izmed podpisnikov je še imelo take službe; povečini so bili že žrtve »normalizacije« po letu 1969.) Preostala dva predstavnika skupine sta 23. januarja češkoslovaški vladi poslala in hkrati objavila naslednje pismo.

V skladu z 29. členom Ustave Češkoslovaške socialistične republike se na vas obračava z naslednjimi vprašanji.

1) Ali v Češkoslovaški socialistični republiki veljajo mednarodni sporazumi o človekovih pravicah, ki jih je podpisala vlada 7. oktobra 1968, potrdila Zvezna skupščina, podpisal predsednik in ki so bili objavljeni 23. decembra 1976 v uradnem listu pod številko 120–76? Ali veljajo v polni meri in z vsemi sklepi vseh členov za vse državljane in državne institucije?

2) Če to drži, ali nima vsak državljan ČSSR pravice, da individualno ali skupaj z drugimi državljani (v skladu z 29. členom Ustave) opozarja državne institucije ter sodržavljan in javnost (28. člen Ustave) na morebitno neskladje med načeli in normami, izraženimi v teh pogodbah na eni strani, ter dejstvu in praksami v našem družbenem življenju na drugi strani, in pravice, da vloži svoje pobude in predloge za odpravo takega neskladja?

3) Ali je v takih primerih kdorkoli v ČSSR upravičen do tega, da državljanom preprečuje uresničevanje te pravice, ki so jo na primer potrdili v Helsinkih 1. avgusta 1975, in je posledično upravičen do tega, da jih zaradi uresničevanja te pravice preganja z represijo in diskriminacijo, ali da jih javno sramoti, obrekuje in lažno obtožuje, ali da poskuša sprožiti javno izražanje sovražnosti do takih državljanov, ne da bi ti imeli možnosti, da bi javno razglasili in zagovarjali svoja mnenja in predloge?

Ta vprašanja postavlja v imenu več sto državljanov, ki so podpisali »Deklaracijo Listine 77« in ki pričakujejo jasne odgovore v skladu z Ustavo in s prej omenjenimi mednarodnimi sporazumi.

Profesor dr. Jan Patočka

Profesor dr. Jiří Hájek¹⁷

¹⁶ Izmed vseh člankov, usmerjenih proti Patočki (vsi so nepodpisani), je najdaljši »Nečisté úmysly v rouše 'čisté filosofie',« *Tvorba*, 23. januar 1977. Omenimo še nekaj drugih: »Kdo je Prof. J. Patočka?« *Lidová demokracie*, 23. februar 1977; »Škalní demokrat,« *Rudé právo*, 3. marec 1977; »Vměšování, jež nemá obdoby: Odpověď holandskému ministru,« *Rudé právo*, 5. marec 1977; »Zneužívají i smrti,« *Rudé právo*, 17. marec 1977.

¹⁷ Prečan, *Charta 77*, 201.

Sredi februarja je Listina 77 položaj opisala takole: okoli 230 od začetnih 242 podpisnikov je policija zaslišala, mnoge od njih večkrat in po cele dneve. Preiskala je tudi okoli petdeset domov. Vsaj dvanajst podpisnikov so odpustili. Vsaj enega srednješolskega učitelja so odpustili samo zato, ker ni hotel podpisati izjave, ki je obsojala Listino 77. Od približno 20. januarja dalje je policija skušala mnoge izmed podpisnikov prepričati, naj umaknejo svoj podpis, tako z grožnjami kot z obljubami o izboljšanju pogojev. Samo eden je podpis dejansko umaknil. Kljub temu so 1. februarja sporočili, da se je izjavi pridružil 209 novih podpisnikov, 15. marca pa še nadaljnjih 167. Konec januarja je izšlo prvo izmed tematskih poročil Listine 77, ki je analiziralo in dokumentiralo prakso ideološkega preverjanja kandidatov za gimnazijo in univerzitetni študij. Večina poročil je bila temeljitih in dobro dokumentiranih — nekatera so služila celo kot izhodišče za oblikovanje politike po letu 1989, na primer tisto o okolju.

Nekaj tednov po tem, ko so sredi januarja prišli Havla, sta Jiříja Hájeka med jutranjim tekom v parku napadla dva moška. V oči sta mu razpršila strupeno snov in mu zdrobila očala — brez katerih je bil napol slep. Poleg tega so se pri izdelavi nadomestnega para pojavile skrivnostne zamude. Policija je morda menila, da bo to dejavnost Listine 77 bistveno upočasnilo. Vsekakor so imeli Patočko za daleč najmanj pomembnega izmed treh predstavnikov. Dejansko je bil star devetinšestdeset let in nekakšen intelektualec iz slonokoščenega stolpa, brez avta, brez izkušenj s konspirativnim delovanjem in brez disidentske kartoteke, z izjemo njegovega precej neškodljivega potovanja na kongres v Varni leta 1973. Tudi javnost ga ni poznala, za razliko od Hájeka. Patočka ni bil videti posebej preteča figura.

Toda 1. marca je Patočki uspelo, da se je srečal z nizozemskim ministrom za zunanje zadeve, Maxom van der Stoelom, ko je bil ta na uradnem obisku v Pragi. V apartmaju hotela, kjer je stanoval minister, obkrožen s tujimi novinarji, je Patočka v brezhibni francoščini razložil načela in dejavnosti Listine 77, odgovarjal na vprašanja in si pridobil veliko simpatij in skrbno izražene podpore.¹⁸ Policija je bila zaradi tega podviga očitno nezadovoljna: v naslednjih dveh dneh so Patočko kljub slabemu zdravju enajst ur zasliševali. V noči na 3. marec ga je zadela kap, prepeljali so ga v bolnišnico, kjer je 13. marca umrl.

V njegovi osmrtnici v časopisu *Le Monde* je Paul Ricoeur 19. marca označil Patočko za »najbolj sokratskega izmed modernih filozofov.« Vzporednica njegove usode s Sokratovo — da je umrl star približno sedemdeset let, da so ga sodržavljani obtožili nespoštovanja do predmetov njihovega javnega ča-

18 Glej npr. Max van der Stoel, »Mé setkání s Chartou 77,« v: *Charta 77 očima současníků: Po dvaceti letech*, ed. Blanka Císařovská et al. (Praga: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR: Doplněk, 1997), 138; Max van der Stoel, »Principles and Pragmatism: Twenty-Five Years with the Helsinki Process,« v: *OSCE Yearbook 2000*, ur. Ursel Schlichting (Baden-Baden: Nomos, 2001), 26–27.

ščenja in da je pritegnil preveč mladih privržencev — je resnično presenetljiva.¹⁹

LISTINA 77 — PRIPRAVE IN OZADJE

V prvi polovici sedemdesetih let je bil pogled na češko kulturo, izobraževanje in politiko precej turoben. Izključitev predstavnikov praške pomladi, ki si niso želeli ponižanj pred komisijami za čistke, je skoraj popolnoma uspela. (Seveda nekateri sploh niso imeli te možnosti.) Tokrat niso zaprli tako velikega števila ljudi, vsi pa so bili prestrašeni. Največ, kar je izključen intelektualec lahko naredil v svoji državi, je bilo objavljane prevodov in izdaj pod imenom nekoga drugega, kot so denimo Patočkovi prevodi Kuzanskega²⁰ in njegove opombe k prevodu Kantove *Kritike razsodne moči*.²¹

Prelomnico je pomenilo dobro napisano in močno razširjeno pismo Václava Havla »Pismo predsedniku Husáku« iz aprila 1975,²² po katerem je postalo jasno, da je Havel vodja nečesa, kar bi lahko postalo disidentsko gibanje. Na površje je prišlo ob protestih proti preganjanju skupnosti mladih pripadnikov »underground« glasbe in kulture. Najbolj znan predstavnik te skupnosti je bila nenavadna rokarska skupina z imenom »The Plastic People of the Universe.«²³ Marca 1976 so aretirali okoli dvajset glasbenikov, pisateljev in umetnikov, julija 1976 pa so bili trije mladostniki iz Plzna obsojeni na več let zavora (dve leti in pol, eno leto in pol, osem mesecev) zgolj zaradi organizacije enega samega koncerta skupine »Plastic People«.

Havel je pripravil akcijo, ki je doživela višek v odprtem pismu Heinrichu Böllu, datiranjem s 16. avgustom in objavljenem v časniku *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 28. avgusta. Pismo je podpisalo sedem priznanih literatov, akademikov in politikov: Jaroslav Seifert (pesnik, prejemnik Nobelove nagrade leta 1984), Ivan Klíma (pisatelj), Václav Havel, Václav Černý (romanist), Jan Patočka, Jiří Hájek in Zdeněk Mlynář (nekdanji sekretar Centralnega komiteja Komunistične partije, ki je bil naklonjen reformam). Kazni

19 Glej tudi Paul Ricoeur, predgovor k Patočkovemu delu *Essais hérétiques sur la philosophie de l'histoire* (Lagrasse: Verdier, 1981), 15. Patočkova misel »razširi sokratsko temo 'skrb za dušo' in 'vpraševanja' preko sfere individualnega. Toda ali to pomeni, da ima sokratska politika možnost? To je radikalno vprašanje Zahodni Evropi iz osrčja tega, kar je bilo nekoč središče Evrope.«

20 V: Mikuláš Kusánský: *život a dílo renesančního filosofa, matematika a politika*, ur. Jan Patočka in Pavel Floss (Praga: Vyšehrad, 1977), 203–357. Patočkovi prevodi iz tega obdobja, objavljeni pod drugim imenom, med drugim vključujejo izbor iz F. W. J. Schellinga ali Mireauxa, *La vie quotidienne aux temps d'Homère*.

21 Vladimír Špalek (v resnici Jan Patočka), opombe k Immanuel Kant, *Kritika soudnosti*, prevedel Vladimír Špalek (Praga: Odeon, 1975), 255–271.

22 Václav Havel, »Dear Dr. Husák,« v: *Open Letters: Selected Writings 1965–1990*, ur. Paul R. Wilson in Václav Havel (New York: Vintage Books, 1992), 50–83, dostopno na spletu.

23 O »Plastic People« in češkem glasbenem podzemlju sedemdesetih let glej Ivan Martin Jirous et al., *Pravdivý příběh Plastic People* (Praga: Torst, 2008).

na glavnem procesu proti »Plastic People«, ki je potekal od 21. do 23. septembra, so bile opazno milejše — osemnajst, dvanajest in dvakrat po osem mesecev, verjetno kot posledica javnega odziva. Ostale so izpustili že 3. septembra.

Opogumljeni z očitno tendenco režima, da se pod pritiskom ukloni, pa tudi nepričakanega občutka skupnosti med protestniki — v gneči na hodnikih in stopnicah sodišča so se dolgolasi hipiji prijateljsko pomenkovali z nekdanjimi partijskimi dostojanstveniki in vrhunskimi nekomunističnimi intelektualci — so Havel in drugi pomislili, da bi lahko iz skupine protestnikov nastala podlaga nečesa trajnejšega.²⁴ Ideja, da bi držali režim za besedo in uporabili novoizdane obligacije na področju človekovih pravic, je verjetno prišla od Ladislava Hejdránka, čeprav so tudi nekateri drugi razmišljali podobno. Decembra 1976 sta Václav Havel in Pavel Kohout pripravila osnutek deklaracije, izbrali so tri predstavnike in približno deset ljudi je začelo zbirati podpise po strogih Havlovih navodilih. Eno od ključnih pravil je bilo, da besedila deklaracije ni dovoljeno reproducirati ali pustiti v rokah posameznikov, s katerimi so bili v stiku. In policija besedila dejansko ni poznala, dokler ga ni 6. januarja zasegla.²⁵

Potem ko so za predstavnika izbrali Havla in Hájeka, je bil kot tretji nominiran Patočka, vendar so potrebovali nekaj časa, da so ga prepričali. Predlog, naj bo tretji predstavnik Patočka, je bil tudi preizkus Havlove avtoritete, saj večina sodelujočih ni vedela veliko o Patočki, nekateri sploh niso vedeli zanj. Havel je kasneje spregovoril o razlogih za Patočkovo obotavljanje, vključno z njegovim občutkom, da je Václav Černý primernejši kandidat — ali da vsaj on tako misli in da bi zameril Patočki, ker je sprejel položaj, do katerega je bil upravičen sam. Hkrati pa je Havel s svojo socialno inteligenco takoj uvidel, da bi arogantni in domišljavi Černý ob vseh svojih kvalitetah prinesel tudi težave v sami skupini in zmanjšal njeno privlačnost navzven. Dejstvo, da mu je uspelo prepričati Černýa, kako je njegov blagoslov k odločitvi za Patočko ključnega pomena in potreben za uspeh samega projekta, priča o Havlovi logiki in elokvenci. Havel je zapisal: »Ne vem, kaj bi bilo iz Listine, če Patočka ne bi razsvetljeval njenih začetkov z jasnostjo svoje velike osebnosti.«²⁶

24 Havel sam je večkrat pripovedoval o zgornjih dogodkih; glej *Dálkový výslech* (Praga: Melantrich, 1989), 111–124; »O počátcích Charty 77,« v: *O lidskou identitu: úvahy, fejetony, protesty, polemiky, prohlášení a rozhovory z let 1969-1979* (Praga: Rozmluvy, 1990), 50–55; in »The Trial,« v: *Open Letters*, 146–151.

25 Takšen je sklep zgodovinarjev, ki so študirali arhive tajne policije; prim. Petr Blažek in Radek Schovánek, »Vznik Charty 77 očima StB,« *Respekt* 17, št. 2, 9. januar 2006, 18. Akcija 6. januarja je kot kaže temeljila na informacijah, ki jih je policija dobila s prisluškovanjem telefonski liniji Pavla Kohouta, kjer so 5. januarja izvedeli za nedoločeno »dostavo« naslednjega dne in za nekaj imen. Glej Radek Schovánek, »Devět agentů mezi námi,« *Lidové noviny*, 9. januar 2007.

26 Havel, *Dálkový výslech*, 120.

OSEBNA ZGODBA — PATOČKA KOT OPAZOVALEC

Popisovalca človeških življenj v času tiranije včasih zamika, da bi definiral različne like. Obstajajo *arhitekti zla* (v češkem primeru figure kot Zdeněk Nejedlý, Ladislav Štoll ali Jaromír Hrbek); potem so tu njegovi *podporniki*, ki pa vendarle — včasih bolj, včasih manj pogumno in učinkovito — ščitijo nekatere dejavnosti in ljudi; sem bi denimo sodila Jan Mukařovský ali J. L. Hromádka; tu so še *opazovalci*, ki se izogibajo temu, da bi zavzeli stališče proti režimu; potem *uporniki* kot Jarmila Vacková ali Václav Havel — ter *žrtve* kot Bohumil Ryba ali Jiří Kolář.

Jan Patočka je bil večino svojega življenja paradigmatičen opazovalec. Za razliko od sodobnika in prijatelja Václava Černýa ni bil vpleten niti v protinacistični odpor med drugo svetovno vojno niti v praske s komunisti 1945–48; tudi ko je spomladi 1968 stopil v javnost, se je držal strokovnega področja reforme Akademije znanosti in se izogibal političnim polemikam. To v veliki meri pojasnjuje, zakaj ga javnost pred letom 1977 ni poznala — in zakaj celo nekateri izmed ljudi, ki so pripravljali Listino 77, niso vedeli veliko ali sploh ničesar o njem, saj so češki mediji v poznih šestdesetih letih iskali predvsem material s političnim pomenom.

Lahko bi rekli, da ta odnos opazovalca spominja na Sokrata,²⁷ Patočkovega ljubega filozofa, ali celo na *Šepastega popotnika* iz knjige esejev Josefa Čapka, ki mu je Patočka posvetil svoj esej »Šepasti popotnik Josef Čapek« iz leta 1965. Lahko bi špekulirali, da je Patočko pred zavzemanjem stališča o javnih zadevah odvrnila izkušnja lastne napake v presoji, nekoliko preveč servilen esej o Edvardu Benešu, tedanjem novem predsedniku Češkoslovaške, kot filozofu; Patočka ga je napisal kot tridesetletnik, ki je ravnokar končal s svojo habilitacijo in si je iskal položaj. Da je Patočko delo preganjalo, se zdi jasno iz njegovih nenavadno ostrih pogledov na Beneša v kasnejšem življenju.²⁸

Naj bo kakorkoli, posebej prepričljivo razlago ponuja pogled na Patočko kot človeka, ki ni bil le spodoben — in kot takšen se je gotovo kazal ljudem — ampak je bil zlasti predan svojemu poklicu. Bil je pripravljen na kompromise, da bi lahko svoj poklic ohranil, vendar se je znal s svojo bistrumnostjo izogniti vsakemu kompromisu, ki bi lahko ogrozil sam poklic. Zgovorna je denimo Patočkova prošnja za članstvo v partiji, vložena maja 1948, ki mu je verjetno pomagala dobiti položaj na Masarykovem inštitutu poleti 1948 in nadaljevati s predavanji o Aristotelu vse do leta 1949, ter njegov umik prošnje med januarjem in majem 1949. Glede tega izstopa ni drugih informacij, vendar ni potrebe po tem, da bi dajali prednost samo enemu izmed naslednjih treh mo-

²⁷ Platon, *Apologija* 31c5–7, 31d5–32a3.

²⁸ Glej na primer Stanislav Sousedík, »Besedy s Janem Patočkou,« v: *Jan Patočka, české dějiny a Evropa: Sborník referátů z vědecké konference konané ve dnech 1.–2. června 2007 ve Vysokém nad Jizerou* (= *Z Českého ráje a Podkrkonoší* suppl. 12), ur. Ivo Navrátil (Semily: Státní Okresní Archiv, 2007), 11–12.

tivov, saj verjetno vsi skupaj soobstajajo v nekakšni sinergiji. Najprej je treba omeniti uporabo strategije »dober policaj — hudoben policaj«. Komunisti so karseda veliko potencialnih voditeljev prepričali, naj se jim pridružijo, in se pretvarjali, da je članstvo samo formalnost. Nato pa so si zamislili notranjo čistko leta 1949 in pritisnili na nove člane, naj jim začno v resnici služiti, če bi radi še naprej uživali ponujene ugodnosti. Sledila je groza partijskih politik v naslednjih letih. Češkoslovaška je bila nekoč država z mnogimi *bona fide* komunističnimi demokrati in liberalci in za kratek čas se je zdelo možno, da komunizem v Češkoslovaški ne bo poguben. Slednjič so bile tu še drastično zmanjšane koristi, ki jih je bilo mogoče pričakovati od kompromisa — filozofije v spremenjenih okoliščinah ni bilo več mogoče poučevati na spodoben način; tu so bili spremenjeni učni načrti, študentske čistke, itd.

Patočkovo dopisovanje z umetnostnim zgodovinarjem Václavom Richterjem (1900–1970) precej jasno dokumentira njegov odnos. Patočka tako 11. januarja 1949 zapiše:

Postal sem predmet nežnega spogledovanja s strani nekaterih komunističnih kolegov. Očitno želijo, da bi prispeval k zmagovitemu pohodu, v katerem je razstavljenih že toliko trofej — s strukturalističnim skalpom Mukařovskýja v prvi vrsti.²⁹

Ko 9. maja 1949 komentira položaj Richterjevega starejšega kolega A. Friedla (1890–1975), je v skrbah samo zaradi učinkov kompromisa na možnost produktivnega dela:

Žalosten sem zaradi Friedlovih težav — no, upam, da ta juha ni tako vroča, kot se zdi. Ali ni v partiji? Ko sem nazadnje zapuščal Brno, sem dobil občutek, da se je s stvarjo že sprijaznil. Sam sem, kot veš, umaknil prošnjo, ki sem jo oddal prejšnjega maja.³⁰

Patočka ni bil prepričan antikomunist in bil je pripravljen odobriti zamenjavo nekonformističnega, le začasno komunističnega J. L. Fischerja (1894–1973), ustanovnega rektorja prenovljene Univerze v Olomoucu (1946–49), z Jiříno Popelovo (1904–1985). Kot že rečeno so ga zanimali predvsem učinki na poklicno okolje. Problem pri Fischerju je bil, da »je imel izreden dar za razbijanje jezov [...]. Dobro ste naredili, ko ste ga odslovili in namesto njega vzeli Popelovo; s svojim nepretrganim kričanjem bi usmerjal pozornost na Olomouc in na tamkajšnje relativno idilične razmere.«³¹ Tudi oba Patočkova akademska priznana brata — mikrobiolog František, redni profesor od 1946, in hidravlični inženir Cyril, redni profesor od 1954 — sta se pridružila partiji.

29 Ivan Chvatík in Jan Patočka, *Dopisy Václavu Richterovi: Soubor korespondence z pozůstalosti* (Praga: Oikumene, 2001), 13.

30 Ibid., 19–20.

31 Ibid., 16.

Patočkov odnos se jasno kaže v njegovem odzivu na Richterjev poskus, da bi mu spomladi 1952 priskrbel prosto mesto na estetiki na Univerzi v Olo-moucu, estetika po češkoslovaški kvalifikaciji ni spadala v področje filozofije. Patočkov prvi odgovor 22. maja 1952 je bil zadržano pozitiven, toda dvanajst dni kasneje je ponudbo odklonil, čeprav se je zavedal, da je bilo to bržkone videti nevhvaležno. Tako pravi:

Glavni razlog je moje zavedanje, da bi me vrnitev na univerzitetno bojišče glede na moje pomanjkanje veščin prej ali slej spet pripeljala do iste dileme [o vstopu v partijo] kot prej. Ali bi se — bogvaruj — odločil drugače kot prej, ali pa bi še enkrat napravil enako in bil v najboljšem primeru v enakem položaju, kot sem sedaj. Ali pa še v hujšem, saj je iz takšnega položaja težko priti nepoškodovan.³²

Potem ko je priporočil drugega, ki je bil primeren za prosto mesto, je natančno opisal, zakaj je ponudbo zavrnil:

Zahvali se gospe Popelovi za njeno dobro voljo in mi verjemi, da ni za mojo odločitev nobenih osebnih ali političnih razlogov. Iz osebnih razlogov bi se, prav nasprotno, nagibal k temu, da ponudbo sprejemem. Glede političnih pa — naj bo to o meni znano ali ne, se ne strinjam z večino »reakcionarjev« in vidim nekaj vrlin v novem načinu življenja; v določeni meri vidim v njem sistematičen boj proti slabostim človeške narave, proti človeški samozadostnosti in odtujenosti od drugih, proti pozabljanju na dejstvo, da drugi pripada meni prav tako kot jaz sebi. Kljub temu pa mislim, da ima ta moralni patos lažno in neustrezno filozofijo ter kratkovidno in fanatično prakso. Ker mi ta odnos omogoča živeti znotraj sistema, vendar mi preprečuje, da bi ga kakorkoli širil, in ker sistem zaenkrat sledi pravilu »vse ali nič«, sem prepričan, da bo za zdaj najbolje, če z vso spodobnostjo in skromnostjo ostanem ob strani.

Še enkrat: umetnostni zgodovinar ima določeno nevtralno območje, kjer si lahko odpočije pred nazorskimi bitkami. Na mojem področju pa je potrebno v njih sodelovati, saj gre ravno za »polje« takih bitk.³³

Vidimo, da Patočka svoja dejanja spet razlaga predvsem v smislu dolžnosti do svojega poklica. Zagotovo se je zavedal tudi odgovornosti do družine, toda kadar je bilo oboje na tehtnici, je imela poklicna dolžnost prednost. Pomembna je tudi natančna formulacija »ker sistem zaenkrat sledi pravilu vse ali nič [...] bo za zdaj najbolje [...]«. Spomnimo se lahko, kako je začel Patočka v obdobju, ko je stalinistična nevihta začela izgubljati intenzivnost, iskati možnosti za delo vsaj na področju zgodovine idej; bil je dovolj pozoren, da je nenehno preizkušal, kako iskreno je sistem opustil pravilo »vse ali nič«.

³² Ibid., 45.

³³ Ibid., 46.

Naslednje vrstice prikazujejo Patočkine občutke sredi viharnega novembra 1952. Govori o nadrealistični pošastnosti časov — o pošastnosti, ki je dobivala gigantske dimezije:

Kaj se je zgodilo z gospo rektorico [Jiřino Popelovo iz prejšnjih pisem]? Je popolnoma znorela? ... Kako lahko kdo misli, da bo sredi tega vsezajajočega plesa, ko začnejo še najtrdnejše stvari (ne mislim zgoraj omenjenih) divjati, stal prekrižanih rok? Tudi jaz divjam. Udeležujem se raznih izobraževanj, prevajam (za denar seveda) progresivno literaturo in se imam zdaj za žrtev, drugič za lopova, medtem ko sem v resnici najbrž sinteza obeh. Konec koncev morda ne bom mogel do konca odigrati niti te neslavne vloge, ki je nemara moja pot v pogubo ... Ničesar ne rešiš, samo umažeš se; in vendar nazadnje v tem početju vztrajaš.

Tisti, ki stojijo ob strani s svojimi čistimi in prekrižanimi rokami, so večinoma prav tako dobičkarji *in spe*; nesrečnega se počutiš, ko jih gledaš, nič manj, kot če gledaš sebe. Edina pristna stvar je resnično in nehlinjeno trpljenje, in tega je, hvala Bogu, okoli nas dovolj.³⁴

KAKO JE OPAZOVALEC POSTAL DISIDENT

Povedati je treba še dvoje. Kot že rečeno, se je Havel približal staremu Patočki leta 1976 najprej s prošnjo za podpis na protestnem pismu Heinrichu Böllu v zvezi s skupino »Plastic People«, nato pa s predlogom, naj postane eden izmed predstavnikov Listine 77. Poraja se vprašanje, kako da je Havel poznal Patočko in ga tako visoko cenil, ko pa pred letom 1977 zanj ni vedelo veliko ljudi — in kako je prišlo do tega, da je ta paradigmatični opazovalec sklenil sprejeti Havlovo ponudbo?

O prvem vprašanju je veliko pisal sam Havel. Patočka ni nikoli sodil v krog prijateljev njegovih staršev ali starih staršev, ki je na primer vključeval J. L. Fischerja, »rušilca jezov« iz Olomouca. Toda mladi Havel je bil navdušen in radoveden bralec in Patočka je postal eden njegovih junakov, potem ko je prebral njegovo habilitacijsko tezo s pomočjo prijaznega uslužbenca v univerzitetni knjižnici, ki mu je izposojal prepovedane knjige. Havel je prebral vse Patočkove tekste, kar je lahko dobil, vendar si misleca takrat ni drznil poiskati in navezati stik z njim. Prvič ga je srečal v poznih petdesetih letih, ko je predaval v Narodnem muzeju o Komenskem: »Bil je nepretenciozen, olikan, in vsaka izmed njegovih besed me je zadela: ravno ta drugi, globji in resničnejši jezik me je privlačil v prepovedanih knjigah — in ta jezik sem tako redko slišal v svetu, ki me je obdajal.«³⁵

³⁴ Ibid., 48.

³⁵ Václav Havel, »Poslední rozhovor,« v: *Do různých stran: eseje a články z let 1983–1989* (Praga: Lidové noviny, 1990), 152.

Spoznala sta se v zgodnjih šestdesetih zaradi Ivana Vyskočila, rojenega leta 1929, Havlovega začasnega šefa in soavtorja v takrat že znanem in kasneje slavnem Gledališču na balustradi. Vyskočil je bil Patočkov učenec in Patočka je kmalu postal pogost in dobrodošel gost v zakulisju — tam je imel navado pozno ponoči razpravljati o filozofiji in literaturi; po Havlovih besedah je to počel tako intenzivno, »da so ga celo igralci poslušali z največjo pozornostjo«. ³⁶ Havel in Patočka sta se od časa do časa srečala, toda Havlovo neizmerno spoštovanje do Patočke je vse do kratkega, vendar intenzivnega obdobja Listine 77 preprečevalo nastanek resničnega prijateljstva.

Kar pa se tiče drugega vprašanja, je seveda res, da ni nobene človeške odločitve mogoče v celoti razložiti; mogoče pa je opozoriti na nekaj okoliščin, ki so verjetno vplivale na starega Patočko, da se je dejavno pridružil vrstam čeških disidentov. Če primerjamo sedemdeseta in petdeseta leta, je očitno dvoje. Najprej veliko manj brutalna represija s strani režima, ki je bil bolj občutljiv na mednarodno kritiko, poleg tega pa dejstvo, da je Patočkova žena umrla in da so njegovi otroci v šestdesetih odrasli. Oba dejavnika sta Patočki kajpak dajala več manevrskega prostora — vendar sama verjetno ne moreta pojasniti tega, da je pristopil k protestu za »Plastic People«. Kot rečeno, je bilo njegovo ime edino izmed sedmih, ki ga javnost ni poznala. Še manj lahko pojasniti njegov položaj v okviru Listine 77.

Na tem mestu je treba Havlovo vplivno pripoved dopolniti. Patočka je bil z disidenti povezan vsaj na dva načina in njegovega podpisa ne najdemo samo na znanem odprtem pismu Heinrichu Böllu, objavljenem avgusta 1976, temveč tudi na zgodnejšem in dosti manj znanem protestnem pismu predsedniku Husáku 9. aprila, ki je torej starejše od Havlovega protestnega pisma 12. aprila. ³⁷ Ena povezava je bil njegov najmlajši otrok, uporniški sin Jan, rojen leta 1945, ki je bil blizu kulturi undergrounda. Druga je bil Jiří Němec (1932–2001), klinični psiholog s temeljitim znanjem filozofije in teologije, ena vodilnih osebnosti praške nekomunistične inteligence v šestdesetih in sedemdesetih. Němec, ki je bil v šestdesetih zgleden katoliški oče, se je v sedemdesetih začel ogrevati za hipijevski življenjski slog in je bil verjetno najimenitnejši intelektualec med rednimi obiskovalci rockovskih koncertov. Němec je bil blizu tako Patočki — ki se je do leta 1976 udeležil nekaterih srečanj na psihološkem seminarju samo za redne člane na kliniki, kjer je delal Němec — kot tudi skupini »Plastic People«; gotovo bližji kot Havel. Glede na to, da Patočka ni našel velike vrednosti v glasbeni produkciji skupine »Plastic People«, je bilo morda prav osebno jamstvo Němca in Patočke mlajšega tisto, zaradi česar je spoznal, da se tam dogaja nekaj pomembnega.

Za konec lahko predpostavimo, da je navkljub vsem zunanjim okoliščinam Patočka na stara leta zavzel tako jasno stališče tudi zaradi predanosti

³⁶ Havel, »Poslední rozhovor«, 152.

³⁷ Petr Blažek in Vladimír Bosák, »Akce 'Bojanovice' — 11. listopad 1976,« *Paměť a dějiny* 1 (2007): 121.

svojemu poklicu. V svojih predavanjih v štiridesetih letih je Patočka razlikoval med tremi osnovnimi oblikami prakticiranja filozofije, povezanimi s tremi temeljnimi osebnostmi — Sokratom, Platonom in Aristotelom. Sokratova filozofija je polemična in drzna ter moti samozadostnost sodržavljanov. Platonova filozofija zanemarja neizobražene in si prizadeva za uvid, ki v precejšnji meri pripada posamezniku ter ga vodi bližje k popolnosti. Aristotel pa osebne uvide preoblikuje v doktrino, ki jo je treba nato poučevati in jo narediti koristno za svet. Patočka je trdil, da je vsaka izmed teh oblik nepogrešljiva ter da filozofija trpi, če je katera od njih zanemarjena.³⁸

O Sokratovi izbiri je napisal tole:

To je bil človek, ki se je v celoti predal misli; in misel ga ni spremenila v mr-tvi *abstractum*, skladišče brezosebnega znanja, ampak ga je vodila tja, kjer je šlo za skrajni smisel trenutka in zgodovine [...]; vodila ga je v najbolj vro-če žarišče življenjskega boja, kjer je bil poražen in je s svojim porazom zma-gal.³⁹

Patočka ni iskal Sokratove usode in ko mu je sama potrkala na vrata, jo je le nerad spustil noter. Znal pa jo je prepoznati in se ji nato posvetiti brez za-držkov, tako kot Sokrat iz njegovih predavanj, »mož, ki se ji je posvetil in ki je dobil v zameno življenje, izpolnjeno s poslednjim smislom«. ⁴⁰

Prevedla Julija Hoda

38 Jan Patočka, *Nejstarší řecká filosofie: filosofie v předklasickém údobí před sofistickou a Sókratem: přednášky z antické filosofie* (Praga: Vyšehrad, 1996), 14–22.

39 Jan Patočka, *Sókratés: přednášky z antické filosofie* (Praga: Státní pedagogické nakladatelství, 1991), 16.

40 Ibid., 16.

Cornelia Isler-Kerényi

Károly Kerényi — prisilni emigrant v evropsko klasično izobraženstvo

Prosili so me, naj predstavim življenje in poklicno pot svojega očeta za potrebe projekta, ki raziskuje položaj klasičnih študij v vzhodnoevropskih državah med desetletji sovjetske nadvlade. To se lahko zdi protislovno, saj moj oče v teh letih ni živel na Madžarskem, temveč v Švici. In vendar bi bila brez sovjetske nadvlade njegova poklicna pot precej drugačna. Ostal bi v svoji matični državi ter v polni meri sodeloval v madžarskem akademskem in kulturnem življenju. Toda kar se je zgodilo, je bil pojav, značilen za obdobje med letoma 1947 in 1989, ko se je vzporedno s posameznimi nacionalnimi kulturaми razvila evropska kultura emigracije.

ŽIVLJENJE

Károly Kerényi se je leta 1897 rodil v meščansko družino v Temišvarju na Madžarskem (mesto je od leta 1920 del Romunije). Njegov oče je izhajal iz kmečke družine s starimi koreninami na Švabskem in je bil poštni uradnik. Njegova mati je prihajala iz madžarske družine.¹ Srednjo šolo je obiskoval v Aradu, klasično filologijo pa je študiral v Budimpešti, kjer je leta 1919 uspešno zagovarjal svoje doktorsko delo o Platonu in Longinu. Naslednje leto je začel s poučevanjem latinščine in grščine na srednji šoli.

Med letoma 1921 in 1926 je večkrat potoval v Italijo, v Grčijo in še zlasti v Nemčijo, kjer je obiskoval nekaj predavanj Ulricha von Willamovitzja in Eduarda Nordena v Berlinu, a se je bolj zbližal s Franzom Bollom v Heidelbergu

¹ Aldo Magris, *Carlo Kerényi a la ricerca fenomenologica della religione* (Milano: Mursia, 1975), 55 in nasl.

ter z Ottom Weinreichom v Tübingenu.² Pod njunim pokroviteljstvom, zlasti pod Bollovim, je končal svoje prve vidnejše raziskave o grškem romanu in jih leta 1927 objavil v knjigi z naslovom *Die griechisch-orientalische Romanliteratur in religionsgeschichtlicher Beleuchtung*. Zaradi te publikacije je smel poučevati zgodovino antične religije na Univerzi v Budimpešti. Prvi položaj, ki ga je kot redni profesor zasedal, je bil položaj predstojnika klasičnih jezikov na Univerzi v Pécsu na jugozahodu Madžarske. To mesto je imel od leta 1934 pa vse do 1941. Od tam se je preselil na Univerzo v Szegedu, ki je bila dosti bolj oddaljena od Budimpešte ter brez knjižnice, ki bi omogočala poglobljeno raziskovanje. Do selitve je prišlo, ker je Kerényi nasprotoval reakcionarni in nacionalistični usmeritvi režima admirala Miklósa Horthyja.

Leta 1942 je Horthy na mesto predsednika vlade imenoval Miklósa Kállaya. Kállay je bil probritanski konservativec, ki je nameraval spremeniti pronemško usmeritev madžarske vlade. Prišlo je celo do tajnih pogajanj, ki bi morebiti lahko vodila do tega, da bi se Madžarska ločila od nemško-italijanske osi ter se zbližala z Anglijo in Združenimi državami. Sekretar ministra za zunanje zadeve je prosil več znanih madžarskih intelektualcev, ki so bili znani po sovražnem odnosu do germanofilskega režima in so jih kot učenjake na Zahodu zelo spoštovali, naj preživijo leto dni v eni od zahodnih prestolnic. Ponudil jim je diplomatski status, njihova edina zadolžitev pa bi bila, da bi v tujini neformalno zastopali liberalno Madžarsko. Med njimi je bil tudi Kerényi. Njegove raziskave o mitologiji, še zlasti njegova zbirka esejev z naslovom *Apolon*, ki je izšla v nemščini leta 1937 v Amsterdamu, je pritegnila pozornost evropskega bralstva, med drugim tudi švicarskega psihologa Carla Gustava Junga. Dejansko je bil Kerényi po letu 1941 večkrat povabljen k sodelovanju na interdisciplinarnih srečanjih v Asconi v italijansko govorečem delu Švice; zato je ponudbo madžarske vlade sprejel ter postal kulturni ataše v Bernu. Vztrajal je edinole pri tem, da bo bival v kantonu Ticino namesto v Bernu ter da bo s seboj pripeljal svojo drugo družino — mojo mater, mojo sestro in mene, ki sem bila tedaj še dojenčica. Njegova prva žena in dve hčerki iz prvega zakona so ostale na Madžarskem.

Kerényi je prišel v Švico 16. aprila 1943. Meseci, ki jih je tam preživel, so bili med najsrečnejšimi in najbolj plodovitimi v njegovem življenju; čeprav so se pozneje izkazali za kratko epizodo, so imeli velik vpliv na njegovo prihodnost. Malo pred koncem leta, ki naj bi ga družina Kerényi prebela v Švici,³ 19. marca 1944, je Madžarsko okupirala nemška vojska, vzhodnemu delu države pa se je že bližala sovjetska zasedba.⁴ Budimpešta je doživela silovito bombardiranje ter postala prizorišče krvavih spopadov med Sovjeti in pronacistični-

2 Albert Henrichs, »Der antike Roman, Kerényi und die Folgen«, v: *Neuhumanismus und Anthropologie des griechischen Mythos*, ur. Renate Schlesier in Roberto Sanchiño Martínez (Locarno: Rezzonico Editore, 2006), 62 in nasl.

3 M. Laura Gemelli Marciano, »Kerényi e la Svizzera: Frontiere fra letteratura e filologia«, v: *Neuhumanismus und Anthropologie*, 172.

4 Magris, Carlo Kerényi, 116.

mi skrajneži, ki so bili pristaši Szálasijeve vlade. Januarja 1945 je bilo Kerényijevo stanovanje uničeno, njegovo knjižnico in arhiv s korespondenco so raznesli. Še bolj tragična je bila aretacija njegove druge hčere, osemnajstletne Grácije. Prijeli so jo marca leta 1944, ker je na okna univerze pisala protinemška gesla. Deportirana je bila v Nemčijo, kjer je bila zaprta v več koncentracijskih taboriščih, tudi v Auschwitzu. Poldrugo leto kasneje so jo hudo bolno izpustili. Zanj je posredoval bodisi Kerényijev nemški kolega Franz Altheim⁵ bodisi predsednik švicarskega Rdečega križa Carl Jacob Burkhardt.⁶ Obenem je družini moje matere, ki je bila judovskega porekla, grozilo, da bo postala žrtev rasnih preganjanj, ki jih je podpirala nova pronacistična vlada. Starši in brat moje matere so imeli srečo, da so ušli najhujšemu, velik del družine ter več prijateljev mojih staršev pa so umorili.

Posledica tega političnega vrenja je bila, da je Kerényi izgubil ne le svoj diplomatski status, pač pa tudi svoj dohodek. Postal je zgolj še en politični begunec v Švici. Zanj je posredovalo več njegovih madžarskih prijateljev, ki so se v Švici že uveljavili, med drugim tudi Carl Gustav Jung, tako da so mu med letoma 1945 in 1947 ponudili akademsko mesto na Univerzi v Baslu, kjer je poučeval madžarski jezik in kulturo.⁷

Leta 1947, ko je bilo še nekaj upanja na demokratično prihodnost Madžarske, so ga imenovali za člana Madžarske akademije znanosti. Novembra tega leta se je vrnil na Madžarsko; imel naj bi nastopni govor na konferenci,⁸ poleg tega je resno pričakoval, da bo zasedel stolico za antično zgodovino na univerzi v Budimpešti.⁹ Toda politični položaj se je naglo spreminjal. Komunistična partija, ki je skupaj s socialnimi demokrati in kmečko stranko sestavljala novo demokratično vlado, je s podporo Sovjetske zveze prevzemala ključne položaje na vseh področjih. Sledile so pritlehne intrige, zlasti kraja in tendenciozna objava pisem, ukradenih iz Kerényijevega arhiva; s tem so hoteli ljudi prepričati, da je bil Kerényi nacistični agent. Marksistični filozof György Lukács in njegovi sodelavci so v časopisju objavljali obrekljive članke.¹⁰ Kakor koli že, Kerényi je v zadnjem hipu spoznal, da ni nikakršne možnosti, da bi sodeloval pri obnovi demokratične Madžarske, ter je zapustil državo, tokrat namenoma in za vedno.

Njegova ocena položaja je bila povsem točna. Sama sem to spoznala šele nedavno, ko sem iskala vire za pričujočo študijo. Naj navedem leta 1999 objavljeno pričevanje Jánosa Györgyja Szilágyija, mednarodno uveljavljenega

5 Zgodovinar, 1898–1976; glej Volker Losemann, »A Dioskurosok: Franz Altheim és Kerényi Károly; Egy barátság szakaszai«, v: *Mitológia és humanitás: Tanulmányok Kerényi Károly 100. Születésnapjára*, ur. János György Szilágyi (Budimpešta: Osiris Kiadó, 1999), 122 in nasl.

6 Zgodovinar in diplomat, 1891–1974.

7 Gemelli Marciano, »Kerényi e la Svizzera«, 173 in nasl.

8 Do te konference nikoli ni prišlo; Losemann, »A Dioskurosok«, 132; Szilágyi, *Mitológia*, 155, op. 19.

9 Szilágyi, *Mitológia*, 92 s.; Magris, *Carlo Kerényi*, 188, trdi, da je bilo to predstojništvo mitologije, kar se zdi povsem neverjetno.

10 Magris, *Carlo Kerényi*, 119; Szilágyi, *Mitológia*, 93 in nasl.

arheologa in enega zadnjih študentov mojega očeta, ki je kljub svojim devetdesetim letom še vedno dejaven pri Muzeju upodablajočih umetnosti v Budimpešti:

Jeseni 1953, ko je po Stalinovi smrti z vlado Imreja Nagya in s Hruščovovim vzponom na oblast zavladalo nekoliko bolj sproščeno ozračje, sem v neki restavraciji v Sofiji kósil skupaj z Györgyjem Alexitssem. Nekdanja ideološka vročica se je plegla in Alexits se je tedaj izkazal za sproščenega in odkritega sogovornika.¹¹ Želel je celo, naj ga poučim o položaju klasičnih študijev na Madžarskem. Povedal sem mu, da je prisilna emigracija Kerényija in Alföldija klasični skupnosti zadala smrtni udarec in da ne morem razumeti, zakaj tema učenjakoma kljub njunim očitnim protifašističnim stališčem in odličnemu mednarodnemu ugledu niso ponudili profesure na univerzi, medtem ko so take položaje brez zadržkov ponujali povprečnim kandidatom z milo rečeno vprašljivo politično preteklostjo ... Nazadnje sem zastavil vprašanje, ki sem ga imel za retorično: »Kateri bebec je sprejel to odločitev?«¹² Alexits je odgovoril le: »To sem bil jaz.« Nato je nadaljeval: »Glej, z ostalimi ni bilo težav, imeli smo jih pod nadzorom, ampak pri Kerényiju in Alföldiju so bile stvari drugačne. Zaradi mednarodnega ugleda ju ni bilo mogoče na silo utišati. Ker smo poznali njune dejavnosti in njuni osebnosti, smo bili obenem prepričani, da se nam nikakor ne bosta pridružila in da nas ne bosta nehala kritizirati. Poleg tega ni bilo nikogar enakega kalibra, ki bi se lahko z njima pogajal.« Samomorilski eksperiment [za klasično filologijo na Madžarskem] se je nadaljeval.

Odtlej je bilo prepovedano ne le objavljati Kerényijeva besedila, ampak tudi izgovarjati njegovo ime. Kerényi ni imel izbire. Njegova najbolj pereča težava je bila, kako nahraniti družino, saj so bili njegovi poskusi, da bi dobil univerzitetno službo v Rimu ali pa v Švici, neuspešni. V Italiji je novi zakon o visokem šolstvu prepovedoval poučevanje tujim državljanom,¹³ v Švici pa je bila težava v velikem nezaupanju — in nemara tudi v zavisti — njegovih kolegov filologov.¹⁴ Dejansko je Kerényi, ki je že pred vojno veljal za karizmatično osebnost, s svojimi predavanji žele velike javne uspehe. Toda po drugi strani si je psihologija takrat šele prizadevala, da bi bila priznana kot akademska disciplina, ljudje pa so vedeli za Kerényijev odnos z Jungom. Na univerzi v Zürichu ni bilo niti ene univerzitetne stolice za psihologijo; sam Jung je predaval na politehnikih, ne na univerzi. Kljub vsemu pa je bil ključni razlog za nezaupanje filoloških kolegov drugačen. K temu se bom kmalu vrnila.

Kerényijev življenjski slog ni bil nikoli razkošen; finančni viri njegove družine so bili omejeni na dohodek od poučevanja mitologije na Institutu

11 Znan komunistični matematik; leta 1947 je bil vladni sekretar na Ministrstvu za izobraževanje.

12 Szilágy je namesto besede »bebec« zapisal tri pike!

13 Natale Spineto, »Károly Kerényi e gli studi storico-religiosi in Italia«, v: *Neuhumanismus und Anthropologie*, 189 in nasl.

14 Gemelli Marciano, »Kerényi e la Svizzera«, 175 in nasl.

za psihologijo, ki ga je v Küsnachu blizu Züricha leta 1948 ustanovil Jung, in na raziskovalno štipendijo, ki mu jo je leta 1947 podelila Fundacija Bollingen ameriškega para Mary in Paula Mellona. Namen te štipendije je bila podpora raziskavam in objavi vrste monografij o božanstvih klasične grške religije.¹⁵ Kerényi je v kantonu Ticino živel vse do smrti 14. aprila 1973.

DELA

Seznam Kerényijevih znanstvenih knjig bi se nemara lahko začel z njegovimi monografijami o grških bogovih: *Hermes, der Seelenführer* (1944), *Prometheus* (1946), *Töchter der Sonne* (1947), *Asklepios* (1948), *Die Jungfrau und Mutter der griechischen Religion: Eine Studie über Pallas Athene* (1952), *Eleusis* (1960), *Zeus und Hera* (1972), *Dionysos: Urbild des unzerstörbaren Lebens* (1967). Širši javnosti je najbolj znano delo *Greek Mythology*, prevedeno v več jezikov. Izšlo je v dveh zvezkih (1951–1958): prvi je posvečen bogovom in izvorom človeka, drugi herojem. Ta študija ima več zanimivih vidikov. Vsak odsek je opremljen z antičnimi viri; ker so ti zelo raznoliki, je predstavljenih več različic vsake zgodbe. Avtor si ne izbere zgodbe, ki bi bila zanj verjetnejša kot ostale. Tako bralec nemudoma doume, da grška mitologija ni zaprt in zaključen sistem, ampak je posameznik soočen s fluidno in spreminjajočo se snovjo. Več njegovih del je posvečenih teoretskim razglabljanjem o antični religiji in mitologiji ter vprašanju virov: *Apollon* (1937), pa tudi *Die antike Religion* (1940), *Miti e misteri* (1950), *Pythagoras und Orpheus* (1950), *Umgang mit Göttlichem* (1955), *Griechische Grundbegriffe* (1964). Do danes ostaja najbolj brano delo *Einführung in das Wesen der Mythologie* (1942), ki vsebuje razprave Kerényija in Junga. Ne pozabimo tudi na številna besedila osebnega značaja, kot so zasebni dnevniki, popotni zapisi ter korespondenca, med drugim s Thomasom Mannom in Hermannom Hessejem. Vse to sodi k drugi polovici Kerényijevega življenja. Seznam njegovih ključnih besedil, napisanih v madžarščini v letih pred njegovim izgonom,¹⁶ je sestavil János György Szilági ter ga leta 1984 objavil v Budimpešti skupaj z izborom najbolj reprezentativnih razprav.¹⁷ Seznam se začne z letom 1918, ko je bil Kerényi star enaindvajset let, z razpravo o najprimernejših načinih prevajanja grške poezije v madžarščino ter z dvema knjižnima recenzijama, objavljenima v Švici in Nemčiji.

Vzporedno s tem je tekla intelektualna izmenjava z znanstveno izvrstnimi predstavniki drugih področij, ki razen Walterja F. Otta po izobrazbi niso bili klasični filologi; med njimi si omembo zaslužijo zlasti psihologa Carl Gu-

¹⁵ Magris, *Carlo Kerényi*, 123; Gemelli Marciano, »Kerényi e la Svizzera«, 183.

¹⁶ O tem razpravlja Péter Egyed, »Origine, esistenza e 'sovrappiù' nella concezione della mitologia di Kerényi«, *Mythos* 7 (1995): 59–67.

¹⁷ Kerényi Károly *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, ur. Géza Komoróczy in János György Szilági (Budimpešta: Magvető, 1984).

stav Jung in Léopold Szondi, etnolog Leo Frobenius, hebraista Martin Buber in Gershom Scholem ter filozof Enrico Castelli. To je bil značilen vidik Kerényijeve dejavnosti — že od mladosti se je trudil razumeti grško mitologijo in religijo kot izraz grške kulture; prek tega je skušal razumeti, v čem se je antična kultura razlikovala od ostalih civilizacij in še posebno od današnje. Njegovi akademski cilji so bili drugačni od ciljev, ki si jih je v tistem času postavljala klasična filologija. Prav nasprotno, bil je pionir na področju, ki se danes imenuje kulturna antropologija.¹⁸

RECEPCIJA

Kerényija sta vse življenje spremljala nerazumevanje in nezaupanje kolegov. Njegove interpretacije mitoloških likov in pojavov antične religije je bilo dokaj lahko razumeti, izjemno težko pa je bilo slediti njegovi teoretski argumentaciji.¹⁹ Najbolj vneti kritika je prihajala od Györgyja Lukácsa in iz levičarskih krogov. Kerényija so obtoževali, da je iracionalen, ker da se ukvarja z bogovi. Toda če citiram Gézo Komoróczyja, asirologa in hebraista na Univerzi v Budimpešti, ki navaja samega Kerényija: »Naloga raziskovalca [...] ni, da zanika iracionalno, ampak da o tem razmišlja. Raziskovalec mora biti kar najbolj odprtega duhá, to pa vključuje številne nevarnosti in številne priložnosti.«²⁰

Težko si je pojasniti, zakaj so ljudje ob očetovem načinu razmišljanja in pisanja čutili tolikšno nelagodje. Sam Kerényi je mitologijo rad primerjal z glasbo. Glasba izraža to, česar ne more nobena druga oblika umetnosti. Toda glasbe se ne dá razumeti, če zanjo nimamo občutka. Enako je z umetnostjo: če naj bo nekdo sposoben ceniti in razlagati umetniško delo, mora biti vsaj do določene mere umetnik. Prav tako se človek brez občutka za stvari onkraj človeških mejá težko ukvarja z interpretacijo grških bogov. Marksizem religije ne priznava za pomemben del kulture. Marksisti, ki jim občutek za religijo manjka, si tako ne morejo predstavljati, da lahko kdo upošteva vidike resničnosti, ki presegajo oprijemljive in snovne pojave, ne da bi pripadal določeni veri. Nekateri so dejansko prepričani, da lahko religijo in mitologijo resno vključujejo v kulturološke študije le nori in iracionalni ljudje.

Sovražnost tradicionalnih akademskih filologov do Kerényija izvira iz podobne miselnosti. V Nemčiji se je moderno filološko raziskovanje rodilo v osemnajstem stoletju kot otrok protestantske teologije. Njegova prva naloga je bilo raziskovanje bibličnih besedil v grščini in v kontekstu specifičnih zgo-

18 Schlesier in Sanchiño Martínez, *Neuhumanismus und Anthropologie*, 11: »einer der Pioniere eines aktuellen Paradigmenwechsels ... , der unter dem Vorzeichen einer programmatischen Inter- oder gar Transdisziplinarität die geisteswissenschaftlichen Gegenstände Literatur, Kunst, Geschichte, Philosophie und Religion kulturwissenschaftlich zu synthetisieren versucht.«

19 Angelo Brelich, »Appunti su una metodologia, K. Kerényi: Umgang mit Göttlichem, Göttingen, 1955«, *Studi e materiali di Storia delle Religioni* 27 (1956): 1–30.

20 Géza Komoróczy, »Út a mítoszhoz«, v: *Mitológia és humanitás*, 256.

dovinskih okoliščin.²¹ Ta očitna konfesionalna in dogmatska pristranskost je, čeprav nezavedno, vplivala na delo večine nemških filologov, med njimi celo Wilamowitza, ki je med štiridesetletnim poučevanjem v Berlinu veljal za do-yena svoje discipline in je imel zlasti v Nemčiji in v nemško govorečem delu Švice močan vpliv na poznejše generacije. Za Wilamowitzovo protestantsko mentaliteto je bilo nedoumljivo, da bi Grkom bogovi lahko predstavljali resničnost, eno izmed njihovih resnic. Nasprotno pa je Kerényi izhajal iz prepričanja, da je takšna resnica tedaj lahko obstajala — in sicer kot sestavni del grške kulture.²² Če naj bi se tej resnici približali, je bilo treba poleg besedil poseči tudi po antičnih podobah; če smo hoteli sodobnega človeka zblížati z religioznim izkustvom Grkov, je bilo treba uporabiti vsa etnološka in psihološka miselna orodja. Kerényi je upal, da bo kot preučevalec antične kulture našel protistrup, humanistično alternativo političnim in religijskim dogmam, ki so porodile toliko grozodejstev ter njegovi domovini in družini prizadejale toliko trpljenja. Kerényi ni bil iracionalen: bil je idealist.

SPISEK POMEMBNEJŠIH DEL

- 1927: *Die griechisch-orientalische Romanliteratur in religionsgeschichtlicher Beleuchtung.*
- 1937: *Apollon: Studien über antike Religion und Humanität.*
- 1940: *Die antike Religion: Eine Grundlegung.*
- 1942: *Einführung in das Wesen der Mythologie* (s C. G. Jungom).
- 1943: *Hermes der Seelenführer: Das Mythologem vom männlichen Lebensursprung.*
- 1946: *Prometheus: Das griechische Mythologem von der menschlichen Existenz.*
- 1947: *Napleányok (Töchter der Sonne).*
- 1948: *Der göttliche Arzt: Studien über Asklepios und seine Kultstätten.*
- 1950: *Miti e misteri: Pythagoras und Orpheus.*
- 1951: *Die Mythologie der Griechen I: Götter- und Menschheitsgeschichten.*
- 1952: *Die Jungfrau und Mutter der griechischen Religion: Eine Studie über Pallas Athene.*
- 1955: *Umgang mit Göttlichem.*
- 1958: *Die Mythologie der Griechen II: Die Heroen-Geschichten.*
- 1960: *Gespräch in Briefen* (s Thomasom Mannom, 1934–1955).
Eleusis: De heiligste mysterien van Griekenland.
- 1964: *Griechische Grundbegriffe.*
- 1972: *Zeus und Hera: Urbild des Vaters, des Gatten und der Frau.*
Briefwechsel aus der Nähe (s Hermannom Hessejem, 1939–1956).

21 Cornelia Isler-Kerényi, »Diversità dell' arte greca«, v: *Koiná: Miscellanea di studi archeologici in onore di Pietro Orlandini*, ur. M. Castoldi (Milano: ET, 1999), 195–203.

22 Razlaga resnice grških bogov, kot jo je videl Kerényi, je objavljena v Cornelia Isler-Kerényi, »La mitologia e le immagini«, v: *Károly Kerényi: Incontro con il divino*, ur. Luciano Arcela (Rim: Settimo sigillo, 1999), 52.

- 1976: *Dionysos: Urbild des unzerstörbaren Lebens*.
1994–1998: *Werke in Einzelausgaben* (ur. Magda Kerényi), Klett-Cotta (Stuttgart).
1994: *Dionysos*; 1995: *Antike Religion*; 1996: *Humanistische Seelenforschung*; 1997: *Die Mythologie der Griechen I, II*; 1998: *Urbilder der griechischen Religion*.
1997: *Töchter der Sonne*.

Prevedel Matej Petrič

György Karsai

Klasični filolog v mreži Državne varnosti: primer Jánosa Sarkadya

Nisem zgodovinar in nikoli si nisem mislil, da se bom kdaj lotil zgodovinske raziskave. Še manj sem si predstavljal, da bom kot klasični filolog v raziskavo kdaj vključil madžarsko polpreteklo zgodovino. Toda v okviru mednarodne raziskovalne skupine¹ sem dobil priložnost, da preučim delo nekaterih najvidnejših madžarskih klasičnih filologov v obdobju komunizma in v njem prepoznam morebitne znake ideološkega vpliva takratnega režima. Ko sem začel z delom, sem se zelo dobro zavedal, da bo pisanje o nekdanjih učiteljih, kolegih in prijateljih s te perspektive zahtevalo določeno mero taktnosti in previdnosti. Resnici na ljubo: János Sarkady (1927–2006), ki je s svojim delom predmet tega članka, ni bil med desetimi klasičnimi filologi, na katere sem se sprva želel osredotočiti. Zanimati me je začel zaradi odličnega članka,² ki ga je objavil leta 1953 in v katerem si je z neizprosno ironijo, ki je vela iz vsake vrstice, privoščil pikro kritiko družbe in ideologije. Članek je bil osvežujoče drugačen od mojih drugih bralnih izkušenj v tistem času, denimo tiste z monografijo Róberta Falusa o Sofoklu.³ Sarkady me je vse bolj zanimal in začel sem stikati za njegovimi članki, tako nenavadnimi za tiste okoliščine; sem je denimo sodila ena izmed njegovih krajših razprav o Heraklu⁴ iz leta 1955. Poleg tega je objavljajl predvsem recenzije knjig, sicer stro-

1 Projektna skupina »*Gnôthi seauton!* — Classics and Communism: The History of the Studies on Antiquity in the Context of Local Tradition; Socialist Countries 1944/45–1989/90« je delovala na inštitutu Collegium Budapest v letu 2009/10, projekt so vodili Jerzy Axer, György Karsai in Gábor Klaniczay.

2 János Sarkady, »Aisópos és az aisóposi mese« [Ezop in Ezopove basni], *Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Évkönyve, 1952–1953* (Budimpešta: Tankönyvkiadó Vállalat, 1954), 70–115.

3 Róbert Falus, *Sophoklés* (Budimpešta: Művelt Nép, 1954).

4 János Sarkady, »A Héraklés-mítosz a homérosi eposzokban« [Mit o Heraklu v Homerjevi epiki], *Antik Tanulmányok* 2 (1955): 9–14.

kovno odlična besedila, ki pa so bila pogosto napisana v skladu z vladajočo ideologijo tistega časa,⁵ in nekaj prevodov. Leta 1957 je analiziral nastanek⁶ sužnjelastniške družbe v antični Grčiji — o tem več pozneje — in med bralci sprožil nekaj debate, toda nikjer več nisem naletel na nekdanji duhoviti ton in pronicljive misli, tako značilne za njegovo pisanje nekaj let pred tem. Ko sem prebiral Sarkadyeva dela in zapuščino njegovih sodobnikov, me je raziskava nekako mimogrede zanesla tudi v zgodovinske arhive državne varnostne službe, predvideval sem namreč, da sta staro ÁVH, tajno policijo komunistične Madžarske, vsaj malo zanimali klasična filologija in dejavnost klasičnih filologov. Kmalu sem ugotovil, da se v dokumentih, ki sem jih lahko pregledal, János Sarkady od leta 1956 vse pogosteje omenja kot sumljiva oseba. Odločil sem se obravnavati njegovo delo v okviru raziskovalne skupine pri mednarodnem projektu in raziskati vsaj obdobje, ki je pritegnilo pozornost tajne policije. Če se želiš poučiti o karieri klasičnega filologa in univerzitetnega profesorja v mirnejših trenutkih zgodovine in v bolj naklonjenem ozračju, se seveda najprej posvetiš njegovemu delu, nato pa mnenju posameznikov, ki lahko najbolje presodijo njegov prispevek h klasični filologiji in njegove osebne vrednote. Z drugimi besedami, najprej knjige in članki, nato pisanje ter spomini družinskih članov, prijateljev in kolegov. Marsikaj lahko razkrije tudi delo študentov, ki jim lahko profesor v najboljšem primeru posreduje ne le ljubezen do antične umetnosti in kulture, temveč tudi vrednote in vodila, po katerih intelektualci živijo.⁷ V čast Jánosu Sarkadyu je izšlo več del, med drugim zbirka razprav,⁸ objavljena ob njegovem sedemdesetem rojstnem dnevu, in še ena, objavljena leto po njegovi smrti.⁹ Zoltán Nemes je leta 2009 objavil tudi knjigo s Sarkadyevo življenjsko zgodbo in katalogom njegovih del.¹⁰ Sam bi rad prispeval dodatek, ki nekoliko spremeni odtene

5 Na primer János Sarkady, »Jelentős kísérletek órkorkutatásunkban (Szabó Árpád: Homérosz; Falus Róbert: Sophoklész; Szilágyi János György: Görög művészet)« [Pomembne študije o antiki (Árpád Szabó: Homer; Róbert Falus: Sofokles; János György Szilágyi: Grška umetnost)], *Társadalmi Szemle* 9, št. 10 (1954): 125–135.

6 János Sarkady, »A görög rabszolgartató társadalom kialakulásának kérdéséhez« [O vprašanju razvoja sužnjelastniške družbe v antični Grčiji], *Annales Universitatis Scientiarum Budapestensis de Rolando Eötvös Nominatae: Sectio Historica* 1 (1957): 3–62.

7 Glej Cornelis J. Ruijgh, Jan M. Bremer in Stefan L. Radt, ur., *Miscellanea tragica in honorem J. C. Kamerbeek* (Amsterdam: Hakker, 1976); Michael Armstrong, William M. Calder III in Wolfgang Buchwald, ur., *Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff* (Hildesheim: Weidmann, 1991); György Németh, ur., *Hahn István: Gedenkschrift István Hahn* (Budimpešta: Loránd-Eötvös-Universität, 1993).

8 György Németh in Zoltán Nemes, ur., *HEORTE: Studia in Honorem Johannis Sarkady Septuagenarii* (Debrecen: KLTE, 1997); György Németh, »Aurea aetas: Beszélgetés Sarkady János professzorral.« *Ókortudományi értesítő* 16 (2006): 3–9.

9 Bence Fehér in Miklós Könczöl, ur., *Orpheus búcsúzik: Tanulmányok Sarkady János emlékére* [Orfej se poslavlja: razprave v spomin Jánosu Sarkadyu] (Budimpešta: Károli Egyetem, 2007); Zoltán Nemes, »Sarkady János, a pedagógus és az ember« [János Sarkady kot učitelj in oseba], v: Fehér in Könczöl, *Orpheus*, 11–16; Zsigmond Ritoók, »Sarkady János emlékezete« [V spomin Jánosu Sarkadyu], v: Fehér in Könczöl, *Orpheus*, 17–23.

10 Zoltán Nemes, *Antik álmok álmodója: Sarkady János életútja, tudományos munkássága, szakirodalmi és fordítói tevékenysége* [Sanjalec sanj o antiki: življenje, delo, strokovni prispevki in prevodi Jánosa Sarkadya] (Debrecen: Debreceni Egyetem, 2009), 218.

celote; sliko, ki bi gotovo za vedno ostala v temi, ko bi se naslednji dokumenti nikoli ne razkrili.

NADZOR DRŽAVNE VARNOSTI

Po letu 1945 so v državah pod sovjetskim vplivom začeli družbo urejati na podlagi nove ideologije. Skupna značilnost teh krasnih novih svetov je bil popoln državni nadzor nad vsemi deli družbe; tajne službe so neprekinjeno nadzorovale in ocenjevale javno in zasebno življenje državljanov. Vsakdo je bil potencialni opazovalec ali predmet opazovanja, ne glede na družbeni položaj, izobrazbo, poklic ali finančno stanje. V vsem procesu je bilo ključno eno samo vprašanje: ali je oseba s svojimi besedami ali dejanji kakorkoli ogrozila ideologijo oblasti in sistem, ki je bil na njej zgrajen? Skozi prizmo tega vprašanja se je vrednotilo prav vse, vključno z učinkovitostjo in pogovori na delovnem mestu, naključnimi pomenki med prijatelji — in celo besedami, izrečenimi doma, v družbi najožjih družinskih članov. Državna varnost je bila nepredstavljivo velika, agente so zanimali vsi politični, verski, moralni, poklicni ali zasebni dogodki in kakršnekoli izjave. Pri ocenah o velikosti omrežja tajnih služb na Madžarskem v tistem času lahko le ugibamo. Kljub temu lahko z gotovostjo trdimo, da je bil aparat agentov in ovaduhov — urad za državno varnost v okviru ministrstva za notranje zadeve, pozneje v obliki svojih naslednikov, različnih pododdelkov in oddelkov policije — dovolj obsežen, da je pokrival celotno državo. Agenti so bili na vsakem delovnem mestu, vsakem javnem dogodku, vsakem praznovanju, skupščini, srečanju. Informacije so zbirali o vsem in vsakomer. Težko si je predstavljati količino umskega in fizičnega dela, kaj šele denarja, ki ga je bila socialistična vlada pripravljena zapraviti za pridobivanje, obdelovanje in vrednotenje teh informacij. Upravo za državno varnost je zanimalo celo delo klasičnih filologov. Agenti so imeli med samimi filologi in želeli so vedeti vse o vsem.

DRUŽINA, IZOBRAŽEVANJE IN ZGODNJA KARIERA

János Sarkady je bil intelektualac prve generacije. Njegova mati je bila administrativna delavka iz Transilvanije, ki se je po poroki posvetila družini, njegov oče je bil železničar. Družina se je veliko selila po vaseh na vzhodu države,¹¹ pač glede na to, kam so premestili očeta. Ko so zapustili Biharkeresztes, je začel Sarkady hoditi v šolo v Sárándu,¹² vasi nedaleč od Debrecena. Tri leta pozneje so se starši odločili, da ga vpišejo v boljšo šolo, v protestant-

11 Poleg sestre, ki je umrla v zgodnjem otroštvu, je imel še tri sestre, Gizello, Erzsébet in Mário, ter mlajšega brata Sándorja, ki se je rodil leta 1935.

12 Ime te vasi ga je tragično spremljalo celo življenje.

sko učiteljišče v Debrecenu. Učenec je pokazal precejšnjo nadarjenost, pa tudi voljo do učenja. V Debrecenu se je šolal eno leto; mati ga je vsak dan pospremila v šolo. Toda navdušenje staršev ter njuno žrtvovanje za sinovo izobraževanje sta bila zaman, prav tako učenčeva marljivost in odlične ocene. Sarkady, ki je bil pogosto bolan, je zaradi dolgega okrevanja po vnetju poprsnice zamudil celo šolsko leto.

Medtem so očeta premestili. Postal je postajenačelnik v Kunmadarasu in Sarkady je začel obiskovati prezbiterijansko gimnazijo v Karcagu. Šolanje je moral prekiniti zaradi bolezni in vojne, vendar se je tam naučil latinščine,¹³ v zadnjem letniku pa se je lahko preizkusil tudi v stari grščini.¹⁴

Srednjo šolo je končal leta 1947 in istega leta začel študirati na univerzi, z latinščino in madžarščino kot glavnima predmetoma. Družina se je odločila sina vpisati na univerzo v Debrecenu, čeprav bi ga sprejeli tudi na Eötvös Collegium v Budimpešti.¹⁵ Na univerzi je spoznal Árpáda Szabója, ki je sicer učil v Budimpešti, a je bil gostujoči predavatelj v Debrecenu. Prav Szabó je v Sarkadyu vzbudil zanimanje za antiko, še posebej za grški jezik ter grško zgodovino in književnost, zanimanje, ki je trajalo vse življenje. Szabó je kmalu odkril Sarkadyev izjemni talent in ga prepričal, da je naslednje leto nadaljeval študij v Budimpešti.¹⁶ Vpisal se je na Eötvös Collegium, kjer se je lahko popolnoma posvetil študiju. Eden njegovih sostanovalec je bil Zsigmond Ritoók.¹⁷ Po njegovih besedah je Sarkady včasih tudi vso noč ostal v knjižnici in bral vse, kar mu je prišlo pod roko — antične pisatelje, zgodovinarje in filozofe, pa tudi Marxa¹⁸ (tudi zanimanje zanj mu je vzbudil Árpád Szabó). Ár-

13 »Gimnazija ni bila slaba, glede na takratne standarde bi jo ocenil kot solidno povprečno. Predmete, ki so me zanimali, torej zgodovino, madžarščino in latinščino, so učili dobri učitelji. V tistem času, ki se mi danes zdi skoraj kot prazgodovina, si v takšnih srednjih šolah preživel osem let, kar je bilo za veliko večino zapravljanje časa in energije, za takšne, kot sem bil jaz, pa velika prednost, saj smo se lahko precej dobro naučili latinščine.« Németh, »Aurea aetas«, 4.

14 »V zadnjem, osmem letu gimnazije sem se preizkusil tudi v [stari grščini]. Naučil sem se vse črke, naš ravnatelj László Gaál, ki je bil pozneje, v zadnjih letih svoje kariere, predstojnik oddelka za klasično filologijo, pa je tistim, ki so pokazali zanimanje, enkrat na teden v svoji pisarni nudil tudi dodatne ure grščine skozi antično poezijo.« Németh, »Aurea aetas«, 4.

15 Ritoók, »Sarkady János«, 7. Sarkady je bil v razredu odličnjakov. Dva od njih, Györgya Bodnárja in Lászlója Tökésa, so nemudoma sprejeli v Eötvös Collegium.

16 »Árpád Szabó je spodbujal moje rastoče zanimanje za ta področja, jaz pa sem bil eden izmed njegovih najmarljivejših študentov. Menil je tudi, da bi morda lahko imel nekaj ustvarjalnosti klasičnega filologa. Rekel mi je, naj se začnem učiti grščino. Strinjal sem se, a v Debrecenu so takrat opustili grščino, leto pozneje pa še latinščino. To še ni bilo uradno, toda on je že vedel. Prepričal me je, naj grem na univerzo v Budimpešti in se vpišem na Eötvös Collegium.« Németh, »Aurea aetas«, 5.

17 Ta podatek in večina naslednje zgodbe temelji na pričevanju Zsigmonda Ritoóka, ki ni bilo nikoli objavljeno in sem ga posnel sam (oznake R. Zs., K. Gy., oktober 2009–april 2010).

18 »V času, ko sem bil še bruc, sem se od Árpáda Szabója poučil o marksizmu. /.../ V tistih letih marksizma ni bilo mogoče ločevati od zahodnih buržoaznih znanosti, teorij filozofije ali zgodovine, saj so bile večinoma povezane, prepletene. Tako smo zahodne teorije in marksizem na žalost vse bolj študirali v njihovi vzhodnjaški obliki, tako rekoč skupaj. Prav zaradi tega je bila Szabójeva nenadna spreobrnitev in izguba vere v lastne ideale takšno presenečenje; eno najpomembnejših izkušenj v življenju sem doživel, ko je o teh stvareh odprto in iskreno spregovoril meni in nekaj drugim študentom, s katerimi smo hodili na njegove ure v Eötvös Collegium.« Németh, »Aurea aetas«, 5.

pád Szabó je od študentov zahteval, da so brali veliko več, kot se od študentov pričakuje danes,¹⁹ in to je bila, milo rečeno, zelo učinkovita pedagoška metoda. Razred, v katerem so diplomirali Ritoók, Sarkady in József Vekerdy, je dal Madžarski tri najbolj cenjene strokovnjake na področju antike in indijskih kultur. Kakor je omenil sam Sarkady, se je zelo veliko naučil od Jánosa Harmatte, Gyule Moravcsika, Károlya Marótha, Mátyása Gyónija in Istvána Borzsáka. Eötvös Collegium so ukinili leta 1950;²⁰ čeprav to ni vplivalo na njegovo prijateljstvo z Ritoókom in Vekerdyem, je drastično otežilo njegove življenjske pogoje, zlasti pri iskanju spodobnega stanovanja in urejanju okoliščin, v katerih bi lahko nadaljeval svoj študij.²¹ Na koncu mu je eden njegovih najljubših profesorjev, Gyula Moravcsik, omogočil, da je kot podnajemnik živel z njim v stanovanju na aveniji Gorkega. V študijskem letu 1950–51 je diplomiral iz grščine in latinščine in istega leta postal raziskovalni asistent. Delal je s profesorjem Károlyem Maróthom in leta 1952 je postal asistent na oddelku za zgodovino starega veka. Med svojimi študenti je bil vedno priljubljen.²² Naslednje leto je postal član oddelka za zgodovino starega veka, predstojnik oddelka je bil takrat István Borzsák. Sarkady je bil med poučevanjem na tem oddelku izvoljen v naziv docenta.²³ Do takrat je objavil več člankov, recenzij in komentarjev.²⁴ Prva poklicna leta klasičnega filologa so obetala izjemno kariero.

KLJUČNA LETA

Z dogodki leta 1956 je Sarkadyeva kariera klasičnega filologa doživela briden konec, njegovo zasebno življenje je bilo uničeno. Da bi razumeli njegovo življenje in kariero v naslednjih letih in desetletjih, moramo poleg že znanih informacij upoštevati tudi dokumente, ki so na voljo v zgodovinskih arhivih državne varnostne službe. Doslej omenjeni viri (Zoltán Nemes, Zsigmond Ritoók, intervjuji) ponujajo zgolj grob oris njegovega življenja v vihnih le-

19 Po besedah Zsigmonda Ritoóka je Árpád Szabó od študentov zahteval, da v prvem semestru berejo Platona (*Ion*, oba *Hippija*, *Protagora* in začetek *Gorgija*), da v drugem semestru vsak teden preberejo in prevedejo en spev iz *Odiseje*, da v tretjem semestru preštudirajo Sofoklovega *Ajanta* in *Kralja Ojdi*pa ter v četrtem berejo Parmenida in Heraklita. Od časa do časa, ko je imel drugačne pedagoške cilje, jim je predpisal tudi drugo branje (ki ni bilo del stalnega učnega načrta), glede napak v prevodih pa je bil zelo nepopustljiv (R. Zs., K. Gy., oktober 2009–april 2010).

20 Glej tudi Ágnes Kelevéz, ur., *Ahol a maximum volt a minimum* [Kjer je bil maksimum minimum], urejena različica pogovorov, posnetih za avdioarhiv Muzeja literature Petőfi. Pogovarjali so se Ágnes Kelevéz, István Matóti in Zsófia Ruttkay (Budimpešta: ELTE Eötvös József Collegium, 2007).

21 Nemes, *Antik álmok*, 29.

22 Zsigmond Ritoók (R. Zs., K. Gy., oktober 2009–april 2010); Ritoók, »Sarkady János,« 21.

23 Nemes, *Antik álmok*, 30, 209.

24 Glej »Aisópos és az aisóposi mese,« 70–115; *Ókortörténeti útmutató* [Vodnik po antični zgodovini] (Budimpešta, 1954, rokopis), 72; »Jelentős kísérletek,« 125–135. Za celotno bibliografijo Jánosa Sarkadya glej Nemes, *Antik álmok*, 51–115.

tih 1956–57. Na podlagi dostopnih dokumentov²⁵ bom skušal posredovati natančnejšo sliko, ki jo je mogoče razumeti kot tragično neposredno in plastično upodobitev obdobja, v katerem je lahko sistem s svojo zatiralsko ideologijo in nasilnim delovanjem uničil tako kariero kot zasebno življenje. Zavedam se, da lahko celo z dokumenti v tem članku ponudim natančnejši vpogled zgolj v nekatere podrobnosti Sarkadyevega življenja. Celotne resnice verjetno ne bomo vedeli nikoli, zlasti ne o tem, kako se je spoprijemal z različnimi spremembami, ki jih je moral pretrpeti. Podobno kot marsikdo izmed ljudi, ki so doživeli podobno usodo in katerih življenja so bila uničena v povračilnih ukrepih po letu 1956, ni nikoli govoril o tem, kar ga je doletelo, zgodbo o svojem trpljenju je raje odnesel v grob.

Zapisi ponujajo relativno zanesljiv odgovor zlasti na vprašanje, kdaj in zakaj je postal tarča ministrstva za notranje zadeve. Njegovega očeta so aretirali leta 1955 ter spoznali za krivega dejanj proti državi, ker nekoga ni prijavil.²⁶ Prve podatke o tem dogodku lahko preberemo v nekakšni »avtobiografiji«,²⁷ ki jo je Sarkady napisal 28. oktobra 1957 za ministrstvo za notranje zadeve.

Policija je mojega očeta aretirala januarja leta 1955. Izkazalo se je, da je bil nekako povezan z organizacijo, ki je delovala proti državi. Obsojen je bil na štiri leta zapore, ker v istem letu nekoga ni prijavil. Družina do leta 1956 ni vedela, zakaj je bil oče aretiran, vedeli nismo ničesar o primeru razen tega, da je bil aretiran, o tem nisem govoril z nikomer. O očetovem primeru sem 3. februarja 1956 obvestil Partijo. Deležen sem bil stroge graje, ker sem o tem tako dolgo molčal, in mojo prošnjo za članstvo so zavrnil. Tako sem ostal kandidat za članstvo, dokler ni bila MDP ukinjena.²⁸

Odlomek sicer bolj spominja na priznanje, ki ga je iz pisca izsilila oblast, kot na stran iz avtobiografije, vendar lahko med branjem občutimo krutost, nebrzdanost in nečloveškost režima in njegovih mehanizmov. Oče je bil štiri leta zaprt, ker ni prijavil nečesa, kar je slišal v zasebnem pogovoru. Družina več mesecev ni vedela, kaj se mu je zgodilo. Sin je moral o očetovem primeru poročati lokalnemu partijskemu vodstvu,²⁹ čeprav ni imel takrat z njim ničesar, bil je samo kandidat za članstvo. Kaznovan je bil, ker primera lastnega očeta ni nemudoma prijavil, češ da s tem ni izpolnil dolžnosti do Partije.

25 Ritoók, »Sarkady János,« 21; Nemes, *Antik álmok*, 30–33.

26 O-9697/9, 13; »V zadevi z opravilno številko I. 005032/1955 sodišče v Budimpešti obsoja Jánosa Sarkadya (rojen leta 1899 v Törökszentmiklósu, ime matere Eszter Tóth) na štiri leta zapore.« Nemes, *Antik álmok*, 31.

27 O-18997-7; tipkano besedilo na treh straneh nosi naslov »avtobiografija«. Na vrhu prve strani je rokopisna pripomba: »Tovariš Kakas, dva izvoda.«

28 O-18997, 8; navedki iz dokumentov ministrstva za notranje zadeve in uradov za državno obrambo so karseda dobesedni prevod izvirnega besedila. Napak pri črkovanju imen nisem popravljaj.

29 V tem se skriva subtilna okrutnost; partijski organi na univerzi niso potrebovali Sarkadyeve izjave o primeru njegovega očeta, saj so za to že precej prej izvedeli od urada za notranje zadeve.

Samo predstavljamo si lahko, kako nevzdržno breme je moralo biti to za mladeniča, ki je bil pravzaprav apolitičen in vase zaprt.³⁰

V času madžarske revolucije leta 1956 je postal János Sarkady član revolucionarnega odbora Fakultete za humanistiko. Viri se strinjajo, da ga je za ta relativno nepomemben položaj priporočil János Harmatta. Sarkady se je udeleževal sej odbora tudi potem, ko je bila revolucija zatrta, vse do pomladi 1957, ko je bil odbor razpuščen. To je bila gotovo oteževalna okoliščina avgusta 1958, ko so pristojni organi univerze sklenili, da ga odpustijo s fakultete. Ni dokazov, ki bi potrjevali, da je kakorkoli deloval proti novemu režimu.³¹ Zgolj dejstvo, da je bil član odbora, ni moglo biti razlog za njegovo preventivno aretacijo pred obletnico revolucije; odbor je skušal zgolj rehabilitirati univerzitetne učitelje, ki so bili med letoma 1948 in 1956 prisilno upokojeni iz političnih razlogov.³² V omenjeni »avtobiografiji« o tem sam pove naslednje.³³

V zvezi s svojo dejavnostjo v protirevoluciji naj povem, da sem bil 1. novembra izvoljen za člana revolucionarnega odbora Fakultete za humanistiko na predlog profesorja Jánosa Harmatte. V odboru nisem imel vodilne vloge. Politična in ideološka zmeda, ki je lani vladala na univerzi, je bila nekaj časa značilna tudi zame, vendar se je kazala predvsem kot pasivni umik. Toda ko se je nova ureditev utrdila, sem se z njo sprijaznil in trudil sem se, da bi se kar najbolje izkazal kot učitelj, ko se je ponovno začel pouk na univerzi.

30 Zsigmond Ritoók je nekoliko osvetlil enega od žalostnih vidikov Sarkadyeve zadržanosti: »Imel je samo eno slabost: /.../ bral in razumel je vse večje evropske jezike, toda ni jih govoril. /.../ Če se je moral pogovarjati s tujcem, je sprva dovolil, da so njegove besede prevajali prijatelji (tujčevih besed ni bilo treba prevajati, ker jih je razumel), toda pozneje se je začel zaradi tega obremenjevati, zato se je skušal tujcem popolnoma izogibati. Nikoli ni sodeloval na mednarodnih konferencah, ne na Madžarskem ne v tujini.«

31 »Seveda so mi nekateri govorili, da sem si nakopal težave, ker se nisem zadovoljil s tem, da bi bil samo član odbora, in sem leta 1957 tudi objavil razpravo. Takrat so začeli izdajati anale Fakultete za humanistiko, potem je sledila dolga prekinitev. No, objavil sem razpravo s provokativnim naslovom: »O vprašanju razvoja sužnjelastniške družbe v antični Grčiji«. Kdor se ukvarja z zgodovino znanosti in raziskovanja, ve, da je bilo vprašanje suženjstva in sužnjelastniških družb takrat ideološko vprašanje in predmet spotike. Če poenostavimo, so zvesti marksisti trdili, da je bila antična družba sužnjelastniška in da so delo opravljali predvsem ali skoraj izključno sužnji; celotna družbena struktura je bila sestavljena iz sužnjeve in sužnjelastnikov. Ta pretirana poenostavitev je postala bolj ali manj splošno sprejeta, toda ko so prevedli nekaj sovjetskih učbenikov, je bilo prav težko gledati odlične klasične filologe, ki so dopuščali tlačenje šolskega materiala v ideološki okvir. Suženjstvo je bilo res eden najpomembnejših ekonomskih in družbenih elementov antike, vendar so obstajali tudi drugi elementi in vprašanje, kako so se vsi ti elementi prepletali, je precej zapleteno. Dovolil sem si predstaviti sliko razvoja grške družbe, ki se je nekoliko razlikovala od dogme, a sem jo povezal z ugotovitvami sovjetskih učbenikov. Ena izmed pozitivnih stvari je bila, da sem v proces naravnega zgodovinskega razvoja poskušal umestiti mlajšo kameno dobo in bronasto dobo, vendar se je izkazalo, da to ni mogoče. To ni uspelo niti mednarodnim krogom raziskovalcev. Članek je bil seveda natisnjen v analih Univerze v Budimpešti, ki so dosegli zelo ozek krog bralcev; zaradi prevladujočih razmer se je ta še ožil, zato ni članka nihče prebral. A tako je morda še najbolje, saj nisem videl veliko objav, v katerih bi bilo toliko tiskarskih napak. [Skušal sem] torej opozoriti, da je bilo suženjstvo sicer pomemben element, vendar zgolj eden izmed elementov, in pokazati, da je slika veliko kompleksnejša od tiste, ki jo prikazujejo sovjetski učbeniki.« Németh, »Aurea aetas«, 5.

32 Ritoók, »Sarkady János«, 21.

33 O-18997-7.

Kolikor vem, ni Sarkady nikoli govoril o tem, kar je sledilo, o mesecih pred pisanjem »avtobiografije«. Nikoli ni omenil, da ga je ministrstvo za notranje zadeve marca 1957 aretiralo in en mesec držalo v priporu.³⁴ Toda o razlogu za aretacijo in o tem, kar se mu je zgodilo v zaporu, je mogoče sklepati. S pomočjo arhivskih dokumentov je mogoče vsaj grobo orisati, kaj ga je doletelo. Brez teh dokumentov je njegova aretacija popolnoma nerazumljiva. Vse kaže, da je šlo le za kruto dejanje ministrstva za notranje zadeve, ki ga je v tistem času obsedal paranoičen strah, da se bo revolucija znova razplamtela, zato je na vsakem vogalu videlo nevarnost. Povedano še enkrat — Sarkady nikakor ni sodeloval v protirevolucionarnih dejavnostih, a so ga 13. marca 1957 vseeno aretirali.³⁵ Zdi se, da ni Sarkady sam nikoli izvedel, zakaj so izmed vseh njegovih kolegov na univerzi tistega dne aretirali prav njega in zakaj so ga odvedli na zaslišanje v državni zapor.

VILMOS SÁRÁNDI

O tem, kar se je s Sarkadyem dogajalo v zaporu, ne vemo ničesar. Jasno je samo eno — v zaporu so ga rekrutirali kot agenta, morda prisilno. Na njegovem »obrazcu o rekrutaciji«,³⁶ tako imenovanem *kartonu šest* — opremljenem z oznakama »Strogo zaupno!« in »Zelo pomembno!« — je kot datum rekrutacije naveden 10. april 1957. Načelnik Szilveszter Harangozó je menil, če imamo njegove zapise za zanesljiv vir,³⁷ da je treba po 20. marcu Sarkadya spremljati še posebej pozorno. V začetku aprila je ta »posebna pozornost« prinesla želeni rezultat. Policijski inšpektor major László Bodrogi je rekrutiral Sarkadya kot agenta II/3-d, pod psevdonimom Vilmos Sárándi. V turobnem dokumentu, ki priča o tem prelomnem trenutku Sarkadyevega življenja, najdemo pod rubriko »metoda rekrutacije« eno samo besedo — »pritisk«. Vse kaže, da so Sarkadya pretepli,³⁸ verjetno večkrat. Z drugimi besedami, vlogo agenta je sprejel zaradi fizičnega nasilja, ki so ga izvajali nad njim, in groženj, da bodo z njim nadaljevali.

Cinizem uradnikov ministrstva za notranje zadeve ni nikjer bolj očiten kot v izbiri Sarkadyevega psevdonima. Sáránd je vas, kjer je preživel večji del

34 Nemes, *Antik álmok*, 32. V arhivih Državne varnosti najdemo protislovne informacije o tem, koliko časa je bil v zaporu in kolikokrat so ga aretirali v marcu in aprilu. (Morda so ga dvajsetkrat izpustili in ga prav tolikokrat čez nekaj dni spet zaprli.)

35 BM O-18997, 13.

36 ÁBTL-2.2.2, 156792.

37 ÁBTL-2.2.2, 156792.

38 Zsigmond Ritoók je nekoč omenil, da je to čisto mogoče, čeprav ne moremo izločiti možnosti, da so ga izsiljevali. Morda so mu rekli, da bodo znova zaprli njegovega očeta ali pa aretirali brata. Nikoli ni omenil, da so ga rekrutirali kot agenta, in Ritoók poroča, da se ni na univerzi o tem nikomur niti sanjalo. Takoj ko so ga izpustili, je prijateljem povedal za aretacijo in za tri tedne, ki jih je preživel v zaporu, toda to se nikomur ni zdelo posebej sumljivo. Kot pravi Ritoók, je bilo takrat po nekaj dni ali nekaj tednov zaprtih veliko ljudi in Sarkadyevi aretaciji in izpustitvi ni nihče posvečal posebne pozornosti (R. Zs., K. Gy., oktober 2009–april 2010).

svojega otroštva. V spominu jo je verjetno povezoval z obdobjem čiste sreče in nedolžnosti. Ta delček preteklosti so mu odvzeli; za vedno so umazali spomin na vas njegovega otroštva. Premišljevanje o tem je boleče celo zame kot zunanega opazovalca. Vsakič, ko je podpisal svoje poročilo, ni naredil le nečesa globoko ponižujočega, nečesa v nasprotju z vrednotami, ki jih je najbolj cenil, ampak se je moral poleg tega znova in znova soočati s skrunitvijo spomina na otroštvo. Če so bili uradniki ministrstva za notranje zadeve sicer grobi in neposredni v svojih metodah, so v tem primeru uporabili pristop, ki priča o izjemni psihološki pronicljivosti. Ko so moža, kot je bil Sarkady, introvertiranega in polnega zadržkov, prisilili, da je sodeloval pri skrunjenju spomina na kraj, kjer je preživel najbolj brezskrbno in srečno obdobje življenja, so mu za vse življenje vtisnili občutek globokega sramu. Nedvoumno so mu pokazali, kako zelo nemočen je.

Glede na njegove dosjeje je bilo »področje, ki se mu je najbolj posvečal«³⁹ ELTE, Univerza Eötvös Loránd v Budimpešti. Iz dokumentov, ki so na voljo, lahko ugotovimo, da je poročila za organe Državne varnosti pisal do leta 1962. Poročilo policista Endreja Csanády (III/III-pododdelek 4-a) z naslovom »Evalvacija agenta Vilmosa Sárándija« (z datumom 11. oktober 1965) pravi,⁴⁰ da »se je od leta 1957 osredotočal predvsem na Univerzo Eötvös Lóránd. Poročal je o vedanju in dejavnostih osumljencev in ljudi, ki so bili odstavljeni po disciplinskem postopku. Poleg tega je sodeloval pri pridobivanju informacij o dveh osebah z dosjejem »F«.⁴¹ Njegova splošna poročila — v zvezi z dejavniki, ki vplivajo na splošno razpoloženje v okolici — so bila vsa uporabna. Leta 1961 je poročal o osebju zgodovinskega inštituta Madžarske akademije znanosti. Leta 1962 je zaradi življenjskih sprememb postal rezervist; leta 1965 so mu dodelili novo delovno področje, dosje »M« pa so poslali v arhiv.⁴² To poročilo pomeni konec agentske kariere Vilmosa Sárándija. Toda pogledimo za trenutek, kaj se je dogajalo pred tem.

Eden izmed vidikov »pritiska«, uporabljenega za Sarkadyevo rekrutacijo, je dokazno poročilo z dne 6. aprila 1957.⁴³ »Poročilo o zaslišanju osumljenca Jánosa Sarkadya« je nastalo v uradnih prostorih državnega zaporu v Budimpešti. To pomeni, da je bil takrat še vedno (ali morda spet) v zaporu. Dolga izjava, napisana na približno devetih straneh, zajema tri glavna področja. Tole je karseda zvest prevod madžarskega besedila: »Pripovedujte nam o

39 ÁBTL-2.2.2, 156792, 2.

40 M-23865, 21.

41 Dosje »F« je okrajšava za »Figyelő dosszié« [dosje o opazovanju]. Organi Državne varnosti so imeli takšne dosjeje za posameznike, za katere so mislili, da bi se lahko uprli političnemu, družbenemu in gospodarskemu sistemu ljudske republike, za vse ljudi kakorkoli sumljivega vedenja. Eden Sárándijevih dosjejev »F« je bil namenjen Árpádu Szabóju. Iz dokumentov ni čisto jasno, komu je bil namenjen drugi.

42 Dosje »M« (v tem primeru »M« pomeni »munka«, »delo«). V tem dosjeju so bila originalna poročila agentov in ovaduhov s pomembnimi informacijami, ukrepi, povezani s temi informacijami, in naloge, ki so čakale agente.

43 O-10986, 1–9.

svojem življenju!«⁴⁴ »Pripovedujte nam o svojem krogu prijateljev!«⁴⁵ »Napišite podrobno poročilo o dejavnostih in sumljivi preteklosti voditeljev nacionalnega komunizma na fakultetah Univerze Eötvös Lóránd, s katerimi ste seznanjeni!«⁴⁶

V odgovor na prvo vprašanje je napisal poročilo o primeru svojega očeta in o tem, kako je upal na članstvo v partiji.

Moj oče je bil zaradi protidržavnega delovanja aretiran leta 1955. Uradno obvestilo o zaključku sodnega procesa sem prejel januarja 1956. Obsojen je bil na štiri leta zapor. Njegov zločin je bil, da je vedel za organizacijo, ki je kovala zaroto proti državi, pa je ni prijavil. Doslej sem se bal, da bom zaradi tega obtožen tudi jaz, zato o tem nisem obvestil partije. Partijo sem o primeru svojega očeta obvestil, ko je kazalo, da bom postal njen član. Zaradi nezaupanja do partije sem bil kaznovan. Dobil sem ukor in moj status kandidata za članstvo so podaljšali za šest mesecev. Zaradi sporov, ki so sledili, dvajsetega kongresa in protirevolucije niso moje vloge za članstvo v partiji nikoli odobrili.

V odgovor na zadnje vprašanje je Sarkady naštel prijatelje iz svojega kroga, poimenoval in opisal je šestnajst univerzitetnih kolegov. Pojem »krog prijateljev« je očitno razumel precej široko.⁴⁷ O ljudeh, ki jih je omenil, ni povedal ničesar, s čimer bi jim lahko škodoval. Pravzaprav je Istvána Borzsáka, Györgya Székelya, Gyulo Moravcsika in Imreja Trencsényija-Waldapfla vsaj s političnega vidika prikazal v zelo pozitivni luči. V poročilih o Tiborju Szamuelyu in Ferencu Pölöskeiu je omenil »neprimerno vedenje«. Prvi je domnevno še vedno zastopal stališča z izrazito nacionalnimi značilnostmi, drugi pa je sledil politiki Imreja Nagya glede obdavljenja kmetov. Toda teh nekaj podrobnosti, ki jih je omenil, gotovo ni bilo zelo obremenilnih; kot zadnjega je omenil Árpáda Szabója in bil je izjemno previden, da ni omenil česa, kar ni bilo javno znano ali kar bi Szabóju lahko škodilo. Edina izjema je zadnja izjava v zvezi s Szabójem: »Po četrtem novembru je ostal v vladni opoziciji. Dvomil je o nujnosti sovjetskega posredovanja.«⁴⁸ Ne moremo vedeti, kako je razmišljal, ko je pisal te trditve, ki so bile takrat precej resne obtožbe. Morda je menil, da je bilo Szabójevo mnenje njegovim zasliševalcem dobro znano, in je bil prepričan, da s temi izjavami svojemu učitelju in mentorju ne bo škodil.

⁴⁴ O-10986, 1–2.

⁴⁵ O-10986, 2–6.

⁴⁶ O-10986, 6–9. Zadnje navodilo je ukaz. Splačalo bi se napisati članek o nastanku teh besedil, ki jih je gotovo napisal strojepisec, in sicer ne zato, ker je bilo toliko tipkarskih napak, ampak ker se jih ni nikomur zdelo vredno popraviti, tudi na takšnih mestih ne, kjer se je znašel denimo klicaj namesto vprašaja. Iz tega lahko sklepamo, da Sarkadyeve izjave niso nikogar zares zanimale, če jih je sploh kdo prebral.

⁴⁷ Zagotovo vem, da nekateri, ki jih je Sarkady omenil kot svoje prijatelje, to nikoli niso bili — denimo Emma Lederer in István Sinkovics.

⁴⁸ O-10986, 6.

Zadnje vprašanje je zadevalo tiste Sarkadyeve prijatelje, ki so simpatizirali z ideologijo nacionalnega komunizma — ta se je pomembno razlikoval od uradne, sovjetske različice. Sarkady najverjetneje tudi tokrat ni podal novih informacij, res pa je omenil, da György Lukács, Tibor Szamuely, András Hegedüs, István Kató in János Varga⁴⁹ podpirajo te domnevno nevarne ideje. Glede na opombo, ročno pripisano na rob dosjeja, je Sarkadyeva izjava organom ministrstva za notranje zadeve koristila zlasti pri zbiranju informacij o Andrásu Hegedüsu. To potrjuje dejstvo, da je to poročilo tudi v dosjeju o Andrásu Hegedüsu, ki so ga odprli 11. maja 1953.⁵⁰ Glede na te dokumente so Sarkadya rekrutirali 10. aprila 1957, štiri dni zatem, ko je podal to izjavo.⁵¹

Ena izmed prvih skupin ljudi, ki jih je moral Sarkady spremljati, so bili njegovi kolegi na oddelku za zgodovino, zato je verjetno, da je svoje prvo poročilo napisal o njih.⁵² V tem poročilu vsakemu izmed sedemnajstih kolegov posveti en odstavek. (V dokumentih, ki so na voljo danes, je pet imen prečrtanih ali prekritih.) Med ljudmi, ki jih je omenil v poročilu, so Ottó Süpek, György Szabad, István Dolmányos, Ágnes Heller in István Hermann. Policist Miklós Kovács je v evalvaciji poročil »Vilmosa Sárándija« napisal:

Opravka imamo z neizkušenim agentom, ki se z aktivnim poizvedovanjem še seznaja. V nasprotju z doslej podanimi mnenji menim, da bo dober agent, le njegove osebnostne lastnosti bo treba temeljito spremeniti. Temu botruje dejstvo, da je, čeprav je dober klasični filolog, v zasebnem življenju precej zadržan. Toda to lastnost je mogoče popraviti. Ko sem izpostavil to in tudi druge osebnostne napake, je bil zelo vesel, dolgo sva se pogovarjala o tem, kako te lastnosti spremeniti in kako mu bodo te spremembe koristile, tako pri našem skupnem delu kot tudi v njegovem zasebnem življenju.⁵³

Težko si je predstavljati, kaj se je poročniku Kovácsu zdelo tako uporabnega v »Sárándijevem« opisu prijateljev. Kadar lahko določimo, koga je Sarkady opisoval, kot denimo v primeru izjave, ki jo je napisal za policijo, vidimo, da je navedel samo informacije, ki so bile takrat že dobro znane. V oznaki Györgya Szabada je na primer zapisal, da je imel »buržoazno-liberalne poglede« in da »je bil med protirevolucijo član revolucionarnega odbora«. Omenil je, da je Ágnes Heller »pripadala krogu študentov Györgya Lukácsa« in da je »leta 1956 znotraj partije zagovarjala izrazito desno usmerjene težnje«. O Ottu Süpeku je pisal, da so nanj močno vplivale »narodniško nacionalistične« ideje. Res je, da je v več primerih omenil »sionistične« ali »antisemitske« poglede oseb, o katerih je pisal, ali njihove »desničarske težnje« ali povezave s Cerkvijo. Te podrobnosti oziroma dejstvo, da je o njih poročal, bi danes

49 O-10986, 6.

50 Cs-604. Psevdonim: »HUNGARIKUS«.

51 ÁBTL-2.2.2. 156792, »Rekrutacija je opravil policijski inšpektor major László Bodrogi, II/3-d.«

52 M-23865, 1-4.

53 M-23865, 4.

lahko zbudile občutek moralnega odpora, vendar za službo Državne varnosti v tistem času gotovo niso pomenile ničesar novega. Prepričani smo lahko, da so bili vsi klasični filologi, o katerih je pisal Sárándi, predmet drugih, podrobnejših poročil.

Evalvacija poročnika Kovácsa pa je videti zavajajoča še z enega vidika. Mesto, kjer ta človek — kolikor lahko sklepamo iz njegovega sloga, ni mogel biti ravno genij — omeni Sarkadya, ki je bil navsezadnje zelo izobražen klasični filolog, in napake v njegovem značaju, bi si zaslužilo dramsko uprizoritev. Že sama trditev, da se mu je Sarkady za te opazke zahvalil, je nekoliko sumljiva in morda pove več o poročnikovi domišljavosti kot o Sarkadyevem dejanskem odgovoru. Vprašamo se lahko, ali ni morda Sarkady prvega poročila vzel kot intelektualni izziv. Ali se je s svojimi izjavami poskušal delati norca iz uslužbenecv urada za notranje zadeve, ki so ga prisilili, da je postal ovaduh? Tega ne bomo nikoli izvedeli.

Drugo poročilo, ki ga je 22. maja 1958 napisal o svojem kolegu, s katerim sta si bila zelo blizu, Tiborju Szepessyju, ponuja dodatne dokaze v prid tej domnevi.⁵⁴ Dokaj dolg navedek iz tega poročila ponazarja Sárándijevo metodo v tem času:

O njegovem zasebnem življenju vemo zelo malo. Starši so mu umrli, ko je bil še mlad, in verjetno je zaradi podobnih družinskih razmer [samo sprašujemo se lahko, na kaj tu namiguje] odrasel v zelo občutljivega, zaprtega in melanholičnega moža, ki se ni nikoli predajal kakršnimkoli oblikam sprostitve, temveč je ves čas bral in poslušal glasbo. To je morda razlog, zakaj nikoli ni imel intimnejših odnosov s študenti, čeprav se je zdel večini študentk privlačen. V njegovem krogu študentov so bili József Marticskó [ime je v dokumentih zabrisano], Zsigmond Ritoók in István Horváth. Med protirevolucijo je ostal pasiven in ni sprejel nobene vloge. Kar zadeva ideologijo, je omahoval in nekaj časa se ni dokončno postavil ne na eno ne na drugo stran. /.../ V začetku tega leta se je moral soočiti s političnim incidentom: Árpád Brusznai, ki je bil starejši od njega in je študiral na oddelku, je bil obsojen na smrt zaradi protidržavnega delovanja. Ko je novica dosegla univerzo, je Szepessy s pomočjo svojega asistenta Ritóoka napisal peticijo za pomilostitev, podpisati pa jo je dal tudi drugim ljudem. Zaradi tega sta se znašla v disciplinskem postopku in sta prejela ukor. Peticijo sta domnevno organizirala iz političnih razlogov. Profesor László Kardos, ki je nadzoroval disciplinski postopek in ju je zaslišal, pa je menil, da ju je gnalo neupravičeno sočutje in da je bilo njuno dejanje zgolj nepremišljeno.⁵⁵ Kasneje je zbudil pozornost, ker je na Inštitutu za grščino izobesil fotografijo dekleta, Márie Kovács, ki je umrla 25. oktobra 1956. Podrobnosti v tej zadevi sem preiskal z več vidikov in potrdim lahko, da je bil sum neutemeljen. Fotografijo je izobesil profesor Moravcsik, ki pa ni imel pri tem nobenih političnih namenov. Enako je na-

⁵⁴ M-23865, 5–6.

⁵⁵ To je potrdil Zsigmond Ritoók (R. Zs., K. Gy., oktober 2009–april 2010).

redil tudi s fotografijami večine svojih bivših študentov. /.../ Brez podlage je tudi navedba, da je imel avgusta govor ob dekletovem grobu in da jo je hvalil kot zgled, ki mu je treba slediti. Več prisotnih (2) je potrdilo, da je bil Szepessy sicer tam, vendar ni rekel ničesar, duhovnik je opravil običajen obred.

Metoda, s katero se je Sarandy izognil izpolnjevanju svoje osrednje dolžnosti ovaduha, ne da bi s tem škodoval nadzorovani osebi (v tem primeru Szepessyju), je bila naslednja. O dogodkih in dejstvih (denimo v primerih Árpáda Brusznaija in Márie Kovács), ki so bili Državni varnosti dobro znani, je govoril, kakor da navaja rezultate lastnih preiskav. Ta dejstva je nato v namenoma naivnem slogu opisal kot neovrgljive dokaze, da je obravnavana oseba (v tem primeru Szepessy) popolnoma nedolžna. Da bi laže dosegel svoj namen, je vključil mednarodno znane ljudi, kot sta bila na primer profesorja László Kardos in Gyula Moravcsik, ki ju ni bilo mogoče obtožiti dejanj proti državi, medtem ko bi za mladega asistenta, kot je bil Tibor Szepessy, take obtožbe nedvomno pomenile odpust z delovnega mesta. Sárándi si je v poročilu uradu za notranje zadeve drznil iti v posmehovanju tako daleč, da bi se skoraj izdal — če so ironijo v njegovem pisanju sploh kdaj razumeli. Trditev, da je profesor Moravcsik prekrival stene inštituta s fotografijami svojih nekdanjih študentov, preprosto ne drži.⁵⁶ O tem, koliko je poročnik Kovács razumel podton Sárándijevih poročil, pa se lahko prepričamo, če preberemo zmedeno evalvacijo, ki jo je napisal (»ocena« in »opomba«). »Z agentom ni nobenih težav, svojo nalogo je dobro opravil, edina stvar, ki ne drži, je trditev v zadnjem odstavku, zaradi katere pa seveda ne dvomimo o njegovi poštenosti.« »Tibor Szepessy je napisal spominski govor ob posvetitvi groba Márie Kovács [*sic!*], o katerem ni agentu nikoli pripovedoval, vendar smo napisano besedilo dobili od drugega vira. Na koncu spominske slovesnosti je izjavil, da morata biti življenje in smrt Márie Kovács za zgled vsem, ki se ukvarjajo s filologijo. To je seveda nekoliko sporno.« Iz poročnikovih besed je jasno, da je imel urad za notranje zadeve veliko informacij o Szepessyju (in tudi o drugih), tako da Sarkadyevih poročil pravzaprav ni potreboval.⁵⁷

ODPUST, GRENKOBA IN ZLOBA

Toda Vilmos Sárándi ni mogel dolgo uživati v tej nevarni igri, s katero je poskušal preslepiti ljudi, ki so mu zaupali nalogo agenta. Iz poročil, od katerih

⁵⁶ To domnevo je potrdilo veliko mojih virov, ki so zelo dobro poznali oddelek v tistem času. Leta 1971 sem na oddelku začel študirati sam in takrat ni nihče izobešal fotografij bivših študentov. Krasile so jih slike predstojnikov oddelka in fotografije pomembnih dogodkov.

⁵⁷ Govor, ki ga je imel Tibor Szepessy ob posvetitvi nagrobnika Márie Kovács, in peticija, ki jo je Zsigmond Ritoók napisal za Árpáda Brusznaija, sta bila tako resni kršitvi, da sta bila navedena kot utemeljitev za odpust Szepessyja in Ritoóka z univerze. Sárándijeva poročila s tem verjetno niso imela nič.

se jih je nekaj ohranilo in so danes na voljo, je jasno, da je moral do jeseni leta 1958 korenito spremeniti slog. V nekaterih poročilih je še naprej uporabljal enak pristop. Zlasti v vsem, kar je imelo opraviti z Árpádom Szabójem, ni ponudil nobene dragocene informacije, včasih je pisal celo s kančkom ironije in se svojim šefom posmehoval.⁵⁸ Toda v ne tako majhnem številu poročil iz tistega časa najdemo resne in morda tudi obremenilne podatke o ljudeh, ki jih je moral opazovati.

Za to spremembo je možnih več razlogov. Morda ga je sistem končno prisilil, da je sprejel vlogo agenta. Večni pritisk, s katerim so ga obremenjevali tisti, ki so imeli oblast nad njim, in ponižujoče graje so morda zlomili njegovo voljo do upora, kar se je lahko zgodilo tudi samo zaradi mučne obveznosti poročanja. Čisto mogoče je, da se je vdal v usodo in začel gledati na svojo vlogo agenta kot na dolžnost, ki jo je treba vzeti resno.

Toda pomembnejši dejavnik je bilo morda dejstvo, da so ga avgusta 1958 odpustili z univerze. Zaradi tega je postal zagrenjen in je popolnoma spremenil svoj pogled. Njegov odpust, ki je bil del zadnjega vala ukrepov proti humanističnim krogom, in nepravilno obravnavanje, ki ga je bil deležen od organov oblasti, sta gotovo prispevala k njegovemu obupu. Glede na to, kako introvertiran je bil in kako nepomembna so bila njegova dejanja v času revolucije leta 1956, sploh pa ob upoštevanju vloge, ki jo je igral kot aktivni agent, je na prvi pogled nekoliko presenetljivo, da se je znašel med množico odpuščenih z univerze.⁵⁹ To je pojasnil v zadnjem intervjuju, ki ga je dal o svojem življenju:

Kakšne pomembnejše vloge v dogodkih resda nisem imel, a izbrali so me za člana revolucionarnega odbora pedagogov in to je bil zanje zadosten razlog, da so me med drugo čistko vrgli s fakultete. Nekoliko sem se tolažil s tem, da so morali oditi tudi drugi odlični filologi, na primer Zsigmond Ritoók, Tibor Szepessy in drugi, ter da univerza tako ali tako ni bila več ista, odkar so leto pred tem odpustili Árpáda Szabója.⁶⁰ Seveda so mi nekateri govorili, da sem si nakopal težave, ker se nisem zadovoljil s tem, da bi bil samo član odbora, in sem leta 1957 objavil tudi razpravo. Takrat so začeli izdajati anale Fakultete za humanistiko, potem je sledila dolga prekinitev. No, objavil sem

58 Poročnik Ferenc Tipold, Sárándijev novi nadzornik, je 10. februarja 1959 prejel izredno pogumno poročilo, kjer se je pisec postavil na stran Árpáda Szabója. Ne samo, da je Sarkady v pozitivni luči pisal o Szabójevih dobro znanih dejanjih pred revolucijo in po njej, partijskemu vodstvu je tudi očital, ker po letu 1948 niso ostali v dobrih odnosih s tem »težavnim možem, ki pa je kljub temu zelo dragocen: .../ Tisti, ki so se ukvarjali s Szabójem, nikoli niso imeli prave kombinacije odločnosti, popustljivosti in drznosti, ki bi bila potrebna, da bi vplivali nanj, še posebej v tistem času.« Da je pisal te stvari, je moral biti gotovo zelo pogumen. Tovariš Tipold ni bil s Sárándijevim delom prav nič zadovoljen. Svoji evalvaciji poročila je dodal naslednje komentarje: »Agent je dobil nalogo poročati o vedenju Árpáda Szabója. Naloge ni opravil, saj bi moral priskrbeti splošni opis, vse do današnjega dne, glede na to, da se še vedno srečuje in pogovarja z njim.«

59 Krisztián Ungváry, »Konszolidáció és megtorlás az ELTE bölcsészkarán« [Konsolidacija in povračilni ukrepi na Fakulteti za humanistiko Univerze ELTE], v: *A bölcsészkar az 1956-os forradalomban*, ur. Sándor Vadász, (Budimpešta: ELTE, 1994), 87–89.

60 Németh, »Aurea aetas«, 6–9.

razpravo s provokativnim naslovom »O vprašanju razvoja sužnjelastniške družbe v antični Grčiji«. ⁶¹

Verjetno je mislil, sicer skoraj upravičeno, da ga zaradi tega, ker je bil agent, ne bo doletela ista usoda kot njegove kolege Istvána Borzsáka, Tiborja Szepessyja in Zsigmonda Ritoóka (med drugimi), čeprav tega seveda ni nikoli omenil. Če je bil o tem dejansko prepričan, je to samo dokaz, kako slabo je razumel delovanje takratnega sistema. Glede na dokumente v njegovem dosjeju je bil eden tistih, ki so bili znani kot »sovražniki druge vrste«. ⁶² Ne smemo pozabiti, da je morala država uporabiti »pritisk« (z drugimi besedami fizično nasilje), da so ga prisilili v sodelovanje z organi Državne varnosti. Njegov oče, brat in celo on sam so bili vpleteni v dejanja proti državi. Kakšen gentlemanski sporazum s komunistično državo bi sploh lahko pričakoval? Nikakršnega »spregleda« ne bi smel pričakovati samo zato, ker je bil pripravljen podpisati papirje, izdati svoja načela in vohuniti za prijatelji.

Njegova »premestitev« ⁶³ je imela malo ali nič opraviti s precej nepomembno vlogo, ki jo je imel v revoluciji leta 1956. ⁶⁴ Poročila agentov, ki so opazovali njega, so morala vsebovati resnejši razlog. Partijo so obvestili o njegovem vedenju po revoluciji, njegove domnevno prevratniške poglede so nedvoumno prikazali v negativni luči. Gotovo so ta poročila privedla do njegove aretacije in pozneje prisilne rekrutacije v vlogo agenta.

Sarkady ni sprejel službe, ki so mu jo ponudili v srednji šoli, ⁶⁵ zato je bil kratek čas brezposeln. Toda jeseni leta 1958 je s pomočjo Ferenc Pölöskeia ⁶⁶ začel učiti latinščino in madžarščino ⁶⁷ na gimnaziji v Budimu. Ko so šolo leta 1959 zaprli, je dobil mesto učitelja madžarščine na Dekliški gimnaziji Ilo-na Bagi, kjer je delal do leta 1964. ⁶⁸ Verjetno so prav ta leta predstavljala najbolj protislovno obdobje v Sarkadyevem življenju. Po eni strani je bilo zanj gotovo težko (pravzaprav se mu je moralo zdeti kot kazen) učiti na srednji šoli namesto na univerzi. Učiti je moral predmet, ki ni imel ničesar opraviti s področjem, ki ga je zanimalo, in delati s starostno skupino, ki je ni bil navajen. ⁶⁹ Po drugi strani pa je lahko nadaljeval s filološkimi raziskavami. Dokončal je

61 Ibid., 6–7.

62 ÁBTL-2.2.2, 156792, 1.

63 Nemes, *Antik álmok*, 32.

64 Ibid., 32.

65 Učil bi v vasi Ócsa; Nemes, *Antik álmok*, 32.

66 Ritoók, »Sarkady János«, 21.

67 *A budapesti Táncsics Mihály Gimnázium évkönyve 1950–1995* (Budimpešta: Táncsics Mihály Gimn., 1996).

68 Nemes, *Antik álmok*, 33; bivša dijakinja se na spletni strani gimnazije spominja, da je bil »prijazen pedagog s smislom za humor; rad je imel svoje učenke in one so imele rade njega.« Margit Mislai, IV. b (1964).

69 Nemes, *Antik álmok*, 33. »Z otroki je bilo nekoliko težje. Navajen sem bil učiti ljudi, ki so bili moje starosti, kvečjemu leto ali dve mlajši od mene. Obvladovanje otrok, tako fantov kot deklet, je veliko težje. Dobro smo se razumeli, vendar so opazili, da nisem čisto prepričan, kako naj se jim približam. Pozneje so bili drugi učitelji in nadzorniki zaradi mojih metod užaljeni. Nekega dne sem bil dobre volje. Sedel sem na katedru in nekaj razlagal, ko je v razred stopil ravnatelj. Bil je pretresen nad nemoralnostjo prizora.« Németh, »Aurea aetas«, 6.

prevod Aristotelove *Poetike*⁷⁰ (mojstrovino, ki se je nekaterim zdela prav herojska), dokončal in zagovarjal pa je tudi doktorat, prvovrstno razpravo, ki ni bila nato nikoli objavljena.⁷¹

Žal obstaja še en razlog, zakaj so bila ta leta tako protislovna. To obdobje je bilo v določenem smislu vrhunec kariere agenta Sárándija. Napisal je več poročil, ki morda niso bila nujno obremenjujoča,⁷² vendar so nakazovala vsaj določeno zlonamernost.⁷³

POROČANJE O ÁRPÁDU SZABÓJU

Če gledamo z današnje perspektive, so med vsemi Sárándijevimi poročili verjetno najbolj žalostna in nerazumljiva tista, ki jih je v letih 1960 in 1961 napisal o Árpádu Szabóju.⁷⁴ Osebna narava zlonamernih⁷⁵ opazk v omenjenemu poročilu o Borzsáku je presenetljiva zlasti zato, ker je bil Borzsák tisti, ki je dal Sarkadyu službo na debrecenski univerzi, ga tako odrešil izgnanstva na srednji šoli in ponovno zagnal njegovo univerzitetno kariero, ki je nato trajala do konca življenja. (Sarkady je v resnici zacvetel in čez čas je postal predstojnik oddelka za antično zgodovino na univerzi ELTE.) Še bolj nerazumljive pa so škodljive navedbe v poročilih, ki jih je oddal o Árpádu Szabóju. Ko je bil Sarkady študent prvega letnika na debrecenski univerzi (1948–1949), je prav Szabó odkril njegov talent. Poslal ga je na Eötvös Collegium v Budimpešti in mu kot svojemu bivšemu študentu tudi pozneje pomagal. Pravzaprav mu je bil za neke vrste očetovsko figuro na intelektualnem in filološkem področju. Bil je Sarkadyev mentor v klasičnem smislu in ga je ves čas spodbujal pri akademski karieri.⁷⁶

70 Odlomke iz prevoda sta prvič objavila Béla Lengyel in Flóra Vincze, *A világirodalom ars poeticái* (Budimpešta: Gondolat, 1965), 28–36; celotni prevod je izšel leta 1969; glej Aristoteles, *Poëtika* (Budimpešta: Irodalmi, 1969).

71 *Az athéni állam kialakulásának kezdetei* [Izvori in razvoj atenske države] (Budimpešta 1964, rokopis). Ritoók, »Sarkady János,« 21.

72 O Istvánu Horváthu: M-23865, 7, 1958, 13. november.

73 O Istvánu Borzsáku: M-23865, 20, 1961, 27. marec; István Papp, »Borzák István hiányzó dossziéja, avagy mit kezdhetett a politikai rendőrség egy ókortudóssal« [Pogrešani dosje o Istvánu Borzsáku ali zakaj se je državna policija sploh ukvarjala z raziskovalcem antike], *Aetas* 3 (2010): 96–128, 106–107. Papp celovito obravnava Sárándijeva poročila o Istvánu Borzsáku in Sarkadya, ki je bil v povezavi z Borzsákom v Debrecenu prav tako pod drobnogledom. Glej zlasti 123–124.

74 M-23865, 10–11, 12–14, 17–18; Sárándi v treh poročilih iz tega obdobja delno ali v celoti obravnava Szabója.

75 »Je tip človeka, ki ne zna videti svetle plati, temveč samo temno, pogosto je tudi depresiven. /.../ Čeprav je prijazen, ga ljudje ne marajo. /.../ Njegova osebnost se nedvomno kaže kot osebnost malomeščana, ki bi rad živel kot *haute bourgeoisie*.« Mv-23865, 20.

76 Da je stvar še bolj skrivnostna, je leta 2005 v intervjuju z Györgyem Némethom o svojem učitelju Árpádu Szabóju govoril z velikim spoštovanjem in ljubeznijo: »V več pogledih je bil kot lev, močan, dostojanstven, včasih celo divji, če si lahko dovolim uporabiti te besede, ko govorim o svojem pokojnem mentorju; bil je dominanten in mogočen učitelj, imel je neverjetno veliko znanja in ne navadno prodoren um. Napak bi bilo reči, da je bil odprt za nova odkritja, odkritja so bila namreč njegova, mi sami pa smo jih rade volje sprejemali.« Németh, »Aurea aetas,« 4; M-23865, 12–14.

Sarkady je 19. aprila 1960 oddal dve strani dolgo poročilo o Szabójevem vsakodnevem življenju in političnih nazorih.⁷⁷ Na začetku poročila pojasni, da je bil »Szabó povabljen v Italijo predavat, a ni dobil dovoljenja za izstop iz države, zaradi česar je bil razjarjen.« Omenil je podrobnosti iz Szabójeve osebne korespondence z »disidentskim prijateljem ZOLTÁNOM RÁKOSI-JEM, ki živi v Italiji.«⁷⁸ »[Rákosijeva] mati je dobila dovoljenje za odhod iz države, ker je potrebovala dodatno zdravljenje po operaciji možganov. Szabóju je poslal dolgo pismo o stanju svoje matere, a mu je pisal tudi o drugih stvareh. V enem izmed pisem je na primer omenil, da bo zaradi splošnega mednarodnega popuščanja napetosti tudi Madžarska prisiljena v popuščanje.« V nadaljevanju opiše Szabójev značaj:

Njegova nergavost je prestopila meje, ki si jih je sam postavil. Na delovnem mestu je imel predstavitev, ki jo je organiziral sindikat. Govoril je o dramatiku Ajshilu, toda z namigovanji, podtaknjenimi v to sicer precej nedolžno temo, si je prislužil, da ga je vodstvo institucije dodobra oštelilo. /.../ Ne strinja se z ljudsko demokracijo, ali kakor se je pozneje skušal previdneje izraziti, »vsaj ne v tej obliki.« /.../ Meni, da je prihodnost vsega sveta odvisna od enega samega vprašanja: kaj se bo zgodilo z belci in ali bo svetovna vladavina v naslednjih desetletjih padla v roke temno-politih?

Poročnik Tipold je poročilo z dobrim razlogom komentiral takole: »To poročilo se mi zdi dragoceno, ker dobro izraža trenutne politične nazore Árpáda Szabója. /.../ Posebej pomembne so njegove izjave o 'belcih' in o 'temnopolitih'.«⁷⁹

Tu se Sárándi ni omejil na splošne informacije o Szabóju, ki so bile dobro znane, ali na podrobnosti, ki nikakor ne bi bile obremenilne, kakor je to počel pred tem. Namesto tega razkrije informacije iz Szabójeve osebne korespondence, ki jo je Szabó nedvomno delil samo z najbližjimi prijatelji, morda celo samo s Sarkadyem.⁸⁰

⁷⁷ Mv-23865, 12–14.

⁷⁸ Še eno zanimivo — in odbijajoče — znamenje Sarkadyeve akribije: za priimek je uporabil velike tiskane črke, kakor da bi želel pozornost uradnikov usmeriti na Szabójeve italijanske prijatelje in s tem pokazati, da ve, kaj je treba storiti, čeprav to ni bila njegova naloga. Zoltán Rákosi, literarni zgodovinar in učitelj, je živel v Italiji približno od druge polovice petdesetih let naprej. Tudi on se je vpisal na Eötvös Collegium. Okrog leta 1950 je izgubil službo, ker si je drznil nasprotovati Józsefu Révaiju [madžarski politik, ki je v letih 1948–1953 nadzoroval vse vidike kulturnega življenja, od leta 1949 je bil tudi minister za kulturo], čeprav je bil samo srednješolski učitelj. Službo je našel v Stalingradu, zaradi svoje izjemne moči je bil primeren tudi za najtežja dela. Nekoč pa je pretiraval z delom in se resno poškodoval, zato so ga upokojili. Od takrat naprej je delal kot ulični čistilec, njegovo delo je bilo odstranjevanje živalskih iztrebkov z industrijskih železnic. Državo je zapustil leta 1956, se ustalil v Italiji in tam umrl zaradi možganskega tumorja (R. Zs., K. Gy., oktober 2009–april 2010).

⁷⁹ M-23865, 14.

⁸⁰ Sarkady je ob Szabójevi smrti v *Antik Tanulmányok* objavil čudovit nekrolog: položaj je bil očitno nerešljivo protisloven. »Szabó Árpád (1913–2001),« *Antik Tanulmányok* 47 (2003): 132–133.

Sarkady je 9. februarja 1961 na dveh straneh napisal poročilo, ki vsebuje najresnejše obtožbe proti Szabóju.⁸¹

Zaradi večnega občutka negotovosti so njegove opozicijske težnje vse bolj obupane in skrajne. /.../ Zvestoba ni ravno značilna zanj, ne v vedenju ne v pogovorih ... /.../ Sprva je Sz. grenko ponavljal, da se ne bo nikoli sprijaznil s sistemom in da obsoja vsakogar, ki je pripravljen »popuščati«. /.../ V marsičem so njegovi pogledi podobni idejam jugoslovanskih revizionistov. /.../ Sz.-jev prerojeni nacionalizem kaže na ideološko nazadovanje. /.../ Značilno je tudi njegovo stališče o Judih. Velikokrat se pritožuje, koliko Judov je na vodilnih položajih in na pomembnih mestih. Pojav antisemitskih idej je zelo zanimiv in vredno bi bilo raziskati, kdo ga je spodbudil, da je začel tako razmišljati. Ta pogled — to je v njegovem primeru precej zanesljivo — namreč ne izvira iz njegovega globokega prepričanja, temveč je zgolj ponavljanje tujih stavkov. Večina Judov v njegovem krogu je njegovih dobrih prijateljev in to je zanimivo protislovje.

Glede na dokumente, ki so na voljo, se je vohunska aktivnost Vilmosa Sárándija končala leta 1962.⁸² Poročnik Endre Csanády je tri leta pozneje, 8. oktobra 1965, o tej zadevi oddal poročilo z naslovom »Evalvacija agenta Vilmosa Sárándija«. Na koncu evalvacije piše: »Leta 1962 smo ga zaradi sprememb njegovih življenjskih pogojev upokojili. Leta 1965 je dobil drugo delovno mesto, zato smo dosje »M« poslali v arhiv.« Ne vemo, kaj je imel poročnik Csanády v mislih s »spremembami življenjskih pogojev«. Iz njegove biografije je namreč razvidno, da je še dve leti kasneje poučeval na Dekliški gimnaziji Ilona Bagi.

VRNITEV NA UNIVERZO

V zgodovinskem arhivu Državne varnosti ni po letu 1962 ohranjeno nobeno poročilo agenta Sárándija. »Drugo delovno mesto« pomeni, da je začel Sarkady leta 1964 poučevati na debrecenski univerzi, na Oddelku za klasično filologijo.⁸³ Leto pozneje, leta 1965, je bil izvoljen v naziv izrednega profesorja na Oddelku za antično zgodovino, deloma zaradi navdušene Borzsákovove podpore,⁸⁴ leta 1969 pa je postal predstojnik oddelka. Na tem položaju je

81 M-23685, 17–18.

82 M-23865, 21.

83 »Kakšno srečo sem imel, leta 1964 se je ob Borzsáku odprlo delovno mesto, na katerem je pred tem delala Edit Moravcsik. Ta je zbežala iz države in šla za svojim bratom na zahod. Borzsák je bil obupan, ker ga družina Moravcsik ni niti opozorila na to, kar prihaja. Spomnil se je, da sem nekaj let pred tem delal z njim na univerzi v Pešti, in mi rekel, da lahko pridem v Debrecen in začnem delati tam, če si želim.« Németh, »Aurea aetas«, 17; Nemes, *Antik álmok*, 33–34.

84 »Glede na talente, ki jih ima kot oseba, pedagog in klasični filolog, menim, da je vsak ukrep v smeri njegovega napredka upravičen, celo zaželen in v interesu univerze, zato ga najtopleje podpiram.« István Borzsák, 25 november 1964, v O-18997, 26.

ostal do leta 1987,⁸⁵ ko so ga premestili na univerzo ELTE v Budimpešti in je tam postal predstojnik oddelka. Za takšen potek dogodkov je podal skromno razlago.

Ko je zaradi tragičnih smrti oddelek v Budimpešti ostal tako prazen, da na univerzi niso mogli najti naslednika ali pa so potencialni nasledniki drug drugega nekako izključevali, tako da ni mesta dobil nihče izmed njih, so leta 1987 tja prestavili mene. Predstojnik oddelka sem bil do leta 1995, ko sem dosegel starostno mejo, in leta 1997 sem se upokojil.⁸⁶

Tudi ko je bil v pokoju, je imel Sarkady predavanja na obeh univerzah, v Budimpešti in v Debrecenu. V Debrecenu je postal *doctor honoris causa*,⁸⁷ na univerzi ELTE pa *professor emeritus*.⁸⁸ V zadnjih letih življenja je aktivno sodeloval pri ustanavljanju in oblikovanju koncepta Prezbitarijanske univerze Károli Gáspár, kjer je imel tudi predavanja iz antične zgodovine. Leta 2005 so mu podelili Károlijevo spominsko medaljo za življenje in delo, kar je bilo zadnje priznanje, ki ga je dobil.⁸⁹

OD AGENTA DO OSUMLJENCA

Sárándijev dosje so arhivirali leta 1964, ko so ga premestili v Debrecen in je uradno nehal delati kot agent. Verjetno ni vedel, da je za Državno varnost še naprej ostal sumljiva oseba. Pododdelek III/III glavne policijske postaje okrožja Hajdu-Bihar je začel Sarkadya spremljati najpozneje junija 1966; na prvem dokumentu o njem je datum tistega poletja.⁹⁰ Prvo poročilo o Sarkadyu je povezano s predlogom za njegovo izvolitev v naziv izrednega profesorja in vsebuje izrazito kritične trditve.

Aktivno je sodeloval v protirevolucionarnih dejavnostih. V okviru disciplinskega postopka zaradi prevratniškega vedenja je bil odpuščen z delovnega mesta. Pred 4. aprilom 1957 je bil preventivno aretiran in pridržan za šest mesecev. /.../ O njegovih prevratniških dejanjih nimamo konkretnih podatkov; proti njemu ni tekel noben postopek, ker je opravljal dolžnosti agenta. Odkar je prišel, se druži s tistimi, ki so bili sem premeščeni iz Budimpešte zaradi protirevolucionarnih dejavnosti. /.../ Glede na vse to odsvetujemo izvolitev v naziv izrednega profesorja.⁹¹

85 Nemes, *Antik álmok*, 34–35, 38–39.

86 Németh, »Aurea aetas«, 5.

87 Leta 1998; Nemes, *Antik álmok*, 39.

88 Leta 1999; Nemes, *Antik álmok*, 39.

89 Nemes, *Antik álmok*, 40.

90 O-18977, 32.

91 O-18997, 32.

Ta ocena je pomembna iz več razlogov. Vsebuje več neizpodbitno napačnih informacij; seveda ne moremo izključiti možnosti, da so bile namerno potvorjene, da bi Sarkadya prikazali v slabši luči. Za začetek je precej arbitrarna trditev, da je bilo Sarkadyevo članstvo v odboru aktivna protirevolucionarna dejavnost; celo organi Državne varnosti, ki so leta 1957 izvedli preiskavo, niso prišli do tega sklepa. Drugič, s svojega položaja na univerzi ELTE leta 1958 ni bil odpuščen, temveč premeščen. Tretjič, natanko vemo, kdaj je bil leta 1957 aretiran, to je bilo 13. marca ponoči. Četrtrič, v zaporu je bil samo en mesec, ne šest. To ponarejanje informacij je nerazumljivo. Iz dokumenta je razvidno, da so pisci vedeli za Sarkadyevo rekrutacijo in njegovo agentsko preteklost.⁹² Gotovo so imeli dostop do vseh informacij, ki so bile potrebne, da bi ga prikazali v resničnejši luči. Zanesljiva je samo ena stvar — iz nekega razloga so hoteli preprečiti, da bi postal izredni profesor; če ni šlo drugače, so pač posegli po laži. Kot vemo iz zgoraj omenjene »biografije«, je bilo vse zaman. Še istega leta je postal izredni profesor. Ker nimamo potrebnih virov, lahko o bitkah v ozadju samo ugibamo. Kakorkoli, na dnu poročila je pripis, napisan z drugim pisalnim strojem: »Po posvetu z glavnim okrožnim sekretarjem MSZMP [Madžarska socialistična delavska stranka].«

Sarkadyevo ime je večkrat omenjeno v dosjeju s številko OD-3578/65, ki so ga odprli za poročila o Istvánu Borzsáku le nekaj dni potem, ko je nastal prej omenjeni dokument. Tako je 2. avgusta 1960 agent »Kőműves«⁹³ napisal poročilo z izredno prodorno analizo položaja: »/.../ Predlagam naslednjo povezavo, ki bi lahko pojasnila dobre odnose med Borzsákom, Árpádom Szabójem, Zsigmondom Ritoókom in Jánosem Sarkadyem. Osnovno vodilo je močan protestantski pogled na svet. Ritoók je že leta aktivni duhovnik župnije na Kalvinovem trgu; prijateljstvo med Szabójem in Borzsákom se je začelo že v gimnaziji in tudi Sarkady, ki je bil eden Szabójevih najljubših študentov v Debrecenu, je veren protestant.«⁹⁴

Policisti pododdelka III/III v Debrecenu⁹⁵ so 5. julija istega leta 1966 napisali še eno poročilo o »primeru Jánosa Sarkadya«. To vsebuje samo podatke, ki jih je dal Sarkady o sebi eno leto prej, na vpisnem obrazcu na oddelku za osebe univerze.⁹⁶ Postopek so nadaljevali in 26. julija naredili nov eno stran dolg »povzetek«, pri katerem so za izhodišče uporabili dokumente, ki jih je

92 Vodja pododdelka poročnik József Szalma in prvi poročnik István Harangi; O-18977, 32.

93 Glede na dokument št. 1393/20, ki so ga 14. julija 2010 pripravili organi zgodovinskega arhiva Državne varnosti, »na seznamu ni mogoče prepoznati nikogar s tem psevdonimom«. Enako so napisali za agenta »Mihály Székelya«, ki je redno poročal o Sarkadyu in Borzsáku.

94 O-18997, 24. Na to poročilo se sklicuje tudi István Papp v članku o dokumentih o Istvánu Borzsáku; glej Papp, »Borzsák István hiányzó dossziéja«, 104.

95 O-18977, 25–26.

96 Če je ta dokument pristen, Sarkady ni omenil očetove aretacije, disciplinskih ukrepov, ki jih je proti njemu sprejela partija, ali svojega članstva v revolucionarnem odboru, čeprav je Državna varnost vse to že vedela. Avtor povzetka, policist János Kakas, ni z ničimer komentiral Sarkadyeve »pozabljivosti«; O-18977, 25–27.

imelo ministrstvo za notranje zadeve o Sarkadyevi aretaciji leta 1957.⁹⁷ Naslednji dan, 27. julija, je Mihály Györkös, poročnik polkovnik in vodja oddelka, podpisal še eno poročilo, ki so ga napisali njegovi podrejeni, ko so pripravljali povzetek Sarkadyevega primera.⁹⁸ V povzetku je predlog, ki (kolikor vemo iz dostopnih dokumentov) iz nepojasnjenih razlogov ni bil nikoli sprejet. »Predlagamo, da Jánosa Sarkadya z njegovega trenutnega delovnega mesta premostite na drugo delovno področje in na nižji položaj.«⁹⁹ Temu sledi stran in pol dolgo pojasnilo. To povzema Sarkadyevo kariero in se osredotoča izključno na »grehe«, ki so jih na oddelku za osebje univerze in tudi na pododdelku III/III dobro poznali. Zagotovo so vedeli, kako je postal »razredni sovražnik«, kako se je odločil, da bo molčal o aretaciji svojega očeta, za disciplinske ukrepe, ki mu jih je naložila partija, za njegovo članstvo v revolucionarnem odboru, za kritični pogled na sistem, ki ga je izrazil ustno in pisno, ter za njegovo prijateljevanje z Borzsákom.

Neuspeh pri poskusu, da bi Sarkadya spravili z delovnega mesta, pododdelku III/III v Debrecenu nikakor ni bil všeč. Septembra istega leta so se odločili, da bodo o Sarkadyu še naprej zbirali podatke.¹⁰⁰ Štiri strani dolg obrazec¹⁰¹ se začne z mislijo: »Spodaj naštetih dokumenti dokazujejo, da je kompromitiran in spada v sovražno kategorijo.« V drugem oddelku nato našteva: »Evidence o preteklih kaznivih dejanjih. Avtobiografija. Priporočilo za preventivno pridržanje. Poročilo agentke Ágnes. Poročili agentov Székelya in Kőművesa. Predlog.«¹⁰² Sledi zaključek iz dokumentov o Sarkadyu: »Prosim, da ga vnesete v seznam.«¹⁰³ To je še en skrivnostni trenutek v odnosu med Sarkadyem in službo Državne varnosti. Nikoli ne bomo vedeli, kaj natanko so želeli doseči, ko so začeli zbirati podatke o njem. Kolikor lahko sklepamo danes, ga niso več nameravali uporabiti kot agenta. Ni mu bilo treba več pisati poročil, nadzoroval ga ni noben določen uradnik. Ti ukrepi seveda niso imeli nobenega smisla, toda kot smo že videli, to ni bil edini takšen primer v Sarkadyevem odnosu z uradom za notranje zadeve.

Na podlagi debrecenskih dokumentov je jasno samo eno: Sarkady je bil pod drobnogledom pododdelka III/III vse do leta 1986, morda z občasnimi prekinitvami.¹⁰⁴ Med dokumenti najdemo opozorilo, da mu je treba zavriniti vlogo za potni list, če bi ga kdaj potreboval,¹⁰⁵ podroben načrt o »nadzorova-

97 O-18997, 27.

98 O-18997, 29–30.

99 O-18997, 29.

100 O-18997, 2–5.

101 Z naslovom »Odločba o vzdrževanju operativnih evidenc«.

102 O-18997, 3.

103 O-18977, 5.

104 O-18977, 21–40.

105 O-18997, 31, 1966, 8. september; kopija vloge za potni list, ki je bila v Sarkadyevem dosjeju, pod številko 431/2546.

nju dejanj Jánosa Sarkadya«, ¹⁰⁶ zahtevo za informacije, ki jo je vložil direktor pododdelka III/II-8-a, ¹⁰⁷ in na koncu še povzetek ¹⁰⁸ z naslovom »Iz poročila majorja AK-18, napisanega 20. maja 1982«. Ta dokument je nekakšen zaključek ali slovo, avtor namreč napiše naslednje:

Stike vzdržuje samo s kolegi, ki so mu najbližje. Lahko bi rekli, da je introvertiran. Ne zanimajo ga javne zadeve, še manj pa jih razume. /.../ Mnenja nima o ničemer ali ga vsaj ne razglša javno. /.../ Z vsemi se trudi ohraniti dobre odnose, izogiba se konfliktom.

Zadnji dokument o Sarkadyevem primeru je nastal 9. januarja 1986 na pododdelku III/III državne varnostne službe. V zgornjem desnem kotu posebej pomembnih dokumentov sta oznaki »Strogo zaupno!« in »Zelo pomembno!« ¹⁰⁹ Dokumenti imajo naslov: »Premestitev dosjeja o Jánosu Sarkadyu [tu je njegovo ime prvič napisano pravilno, z y namesto i na koncu] v arhiv.« Poročnik polkovnik Zoltán Timár ¹¹⁰ je dal dovoljenje za izpolnitev odredbe Károlya Pintéra in Mihály Tótha. V sklepu piše: »Na podlagi določbe 54 9. poglavja in določbe 58 10. poglavja odločbe 3/1984 Ministrstva za notranje zadeve Ljudske republike Madžarske odrejam, da se evidence, ki zadevajo dr. Jánosa Sarkadya /.../, državljana Madžarske, ki ni član partije, predstojnika Oddelka za antično zgodovino Fakultete za humanistiko Univerze Lajosa Kossutha v Debrecenu, stanujočega na naslovu Székácsa 25/1/3 v okrožju XII v Budimpešti, premestijo v arhiv.« Temu sledi eno stran dolgo pojasnilo, v katerem ni ničesar novega, prinaša samo povzetek informacij iz predhodnih poročil.

Ta očrt odnosa Jánosa Sarkadya z oblastnimi institucijami, skupaj s fizičnim trpljenjem, ki ga je prestal, rekrutacijo v službo režimu, dejavnostmi v vlogi agenta in njegovim statusom osumljenca ni edini te vrste iz obdobja komunistične Madžarske. Toda ker so vsi ostali dokumenti v zvezi z Oddelkom za klasično filologijo univerze ELTE skrivnostno izginili iz arhivov, lahko samo z njegovo usodo dobimo določen vpogled v odnos med preučevalci antike na Madžarskem in sistemom ovaduhov in agentov v službi režima ter v načine, s katerimi je režim vzdrževal in krojil ta odnos.

106 O-18977, 33–35, z datumom 20. februar 1974. Dosjeje »A«, kar pomeni »alapnyilvántartás«, to je »osnovne evidence«, ki so jih v tistem času vodili o vseh, ki so kakorkoli nasprotovali sistemu, in o tistih, za katere so sumili, da gojijo prevratniške poglede na režim. »Načrt nadzora« na štirih straneh vsebuje številne napačne informacije o Sarkadyu, v njem pa so naštet tudi ljudje in dokumenti, uporabni pri nadzoru. Tako je denimo na seznamu uradnik, ki naj bo ves čas v njegovi bližini in spremlja vse njegove izjave in zasebne odnose. Toda trud državnih organov ni obrodil sadov in Sarkadya ni v zadnjih desetletjih življenja nadlegoval nihče, ki bi delal za urad za notranje zadeve.

107 O-18997, 36; 1974, 29. maj.

108 O-18997, 38; 1982, 20. maj.

109 O-18997, 39–40.

110 O-18997, 39; v zgornjem levem kotu lista, potrjeno s podpisom.

Kot nekakšen epilog temu orisu Sarkadyevega življenja in kariere bi želel ponuditi nekaj možnih zaključkov:

- za urad za notranje zadeve je bil János Sarkady (ali Vilmos Sárándi) nepomemben stranski lik v njihovi ogromni mreži ovaduhov;
- njegova poročila o ljudeh, ki so jih obravnavali kot potencialne državne sovražnike, so večinoma vsebovala informacije brez vrednosti ali informacije, ki so jih oblasti že poznale iz drugih virov;
- iz velike večine dokumentov, ki sem jih preučil, je jasno, da Sarkady kot ovaduh za svoje nadrejene ni nikoli naredil ničesar zares uporabnega.

Če ti zaključki držijo, se smemo vprašati: kje je bil smisel vsega tega? Zakaj je bilo treba uničiti nadarjenega mladega klasičnega filologa? Zakaj je bilo vredno seči po nasilju in Sarkadya prisiliti, da je sprejel vlogo, ki ga je držala v večnem strahu in ga je popolnoma uničila kot osebo?

Odgovore na ta vprašanja bomo začeli spoznavati šele, ko jih zastavimo policistom »Kovácsu«, »Tipoldu«, »Tóthu«, »Kakasu« in drugim, ki so se ukvarjali s Sarkadyem od začetka petdesetih let do leta 1986. Toda verjetno jih ne bi imelo smisla spraševati, saj nam ne bi dali tehtnih odgovorov. Bili so komaj kaj več od majhnih kolesc v političnem stroju, za katerega se zdi, da je gradil na distopičnih vizijah Kafke in Orwella. Sarkadyeva vloga in vloga nešteto drugih, ki so jih vpoklicali v službo ministrstva za notranje zadeve in so bili hkrati osumljenci in agenti, je bila preprosto *raison d'être* celotnemu sistemu, službi Državne varnosti, organom državne obrambe in vsem njihovim različnim pododdelkom. Tako je sistem deloval — brezsravno, nečloveško. Vsakdo je bil kolesce v stroju, v katerem so bile brezštevne nesmiselne rekrutacije preprosto organski del procesa, ki naj bi trajal večno. Vedno so potrebovali nove opazovalce in nove opazovance in očitno so si najbolj želeli najti ljudi, ki so lahko igrali obe vlogi, ljudi, ki so bili lahko ovaduhi in osumljenci hkrati. Z njihovo pomočjo so ustvarili ozračje, v katerem so lahko uresničili sanje vsake diktature — s širjenjem strahu in nezaupanja so si podredili prav vsako plast družbe. Zavezniki sistema so videli samo ta »višji cilj« in sploh ni bilo pomembno, da je bila večina poročil teh agentov popolnoma neuporabnih. Sarkady ni v nobenem uradnem dokumentu organov za notranje zadeve omenjen kot resnična oseba, kot posameznik, ki bi bil sposoben mišljenja in presojanja. Naj bo tragična zgodba Jánosa Sarkadya, raziskovalca antike in klasičnega filologa, spomenik nepozabnim grehom brezsravnega, nečloveškega sistema.

Prevedel Tomaž Potočnik

Jerzy Axer

Kazimierz Kumaniecki in evolucija klasične filologije v Ljudski republiki Poljski

Položaj klasične filologije na Poljskem je bil v primerjavi s položajem v drugih državah sovjetskega bloka izjemno dober: boljši kot na Madžarskem, Češko-slovaškem, v Romuniji, Jugoslaviji, da Sovjetske zveze sploh ne omenjamo. Tako je bilo zaradi dejavnikov, ki niso bili odvisni od razporeditve v kateri izmed skupin znotraj akademske skupnosti, zlasti zaradi različnih strategij Moskve v državah, ki so prišle pod njeno gospodstvo po koncu druge svetovne vojne. Kljub temu so poljski klasični filologi dober primer, kako lahko solidarnost znotraj skupnosti, močan občutek poslanstva in nekdo, ki zna voditi, skupnost povežejo v odpor, ki je v praksi kar učinkovit, ter jo hkrati obvarujejo pred represivnimi ukrepi.

Zdi se, da je klasičnim filologom na Poljskem uspelo ustvariti točno takšno skupnost.¹ Na področju klasične filologije je imel prva tri desetletja vlogo voditelja in stratega profesor Kazimierz Kumaniecki (1905–1977). Njegov način vodenja se je ohranil še po njegovi smrti, vse do konca Ljudske republike Poljske.

Moj prvi poskus, da bi doumel vlogo Kazimierza Kumanieckega v zgodovini poljske klasične filologije, sega v izjemen zgodovinski trenutek pred več kot dvajsetimi leti. Januarja in februarja 1989 je potekala okrogla miza med prenovljeno Solidarnostjo in komunistično vlado. V zraku je bila sprememba, čeprav je le redkokdo pričakoval, da bo to zadnje leto komunistične vladavine na Poljskem.

¹ Ne smemo pozabiti, da je šlo za skupnost, ki je komunistične oblasti na Poljskem niso štele za pomemben del ideološke fronte.

V takem vzdušju so klasični filologi pripravljali knjigo s profili vseh vodilnih osebnosti na področju preučevanja antike, ki so delovale na Varšavski univerzi od njenega ponovnega odprtja po umiku Rusov iz Varšave leta 1916 dalje. Zanj sem moral napisati portret Kazimierza Kumanieckiego.² V študiji sem se osredotočil na vzroke, zakaj je Kazimierz Kumaniecki vse od vojne do konca življenja med poljskimi klasičnimi filologi užival tako izjemen položaj. Skušal sem prikazati kontinuiteto med njegovo dejavnostjo med okupacijo, v protinacističnem in protikomunističnem podzemlju, in cilji, ki si jih je zastavil v Ljudski republiki Poljski. Med drugim sem se vprašal, kako se mu je posrečilo, da je bil pod novim sistemom tako uspešen, ne da bi naredil — kot v en glas potrjujejo vsi njegovi prijatelji in kot so začutili njegovi študentje — kakšno omembe vredno gesto v podporo temu sistemu.

Odgovori, do katerih sem takrat prišel, so bili v glavnem intuitivni; niso se opirali na dokumente, temveč na tesne osebne stike ter na izkušnje z metodami in rezultati profesorjevega delovanja znotraj skupnosti klasičnih filologov. Danes, ko imamo raziskovalci dostop do arhivov Ministrstva za državno varnost in Državne službe, shranjenih na Inštitutu za narodni spomin (IPN), so se mi ta intuitivna ugibanja praktično v celoti potrdila.

Po skoraj četrtoletja se naša perspektiva kajpak spremeni. Tek časa in primerjave z izkušnjo klasičnih filologov iz drugih držav pod vplivom Moskve so pripeljali do tega, da sem sklenil obravnavati širši kontekst od tega, v kakršnem sem preizpraševal dejavnost svojega profesorja pred leti. Vključiti je bilo treba vsaj dva vidika — poljsko intelektualno opozicijo v poznem devetnajstem in zgodnjem dvajsetem stoletju ter dinamiko protinacističnega odpora med drugo svetovno vojno.

Najbolj bistvena sprememba izhaja iz potrebe, razumeti Kumanieckega v kontekstu večgeneracijske tradicije tega, kako je poljska inteligenca delovala v razmerah nesuverenosti, pri čemer je bilo treba upoštevati zlasti krog klasičnih filologov v Galiciji, ki je bila v letih 1875–1918 dežela pod avstrijsko oblastjo. Drugi relevantni kontekst povezuje držo Kumanieckega po letu 1945 z odnosom cele skupine intelektualcev iz akademskih krogov, vpletenih v dejavnost Informacijsko-propagandnega biroja v glavnem štabu ilegalne Domovinske vojske (*Armia Krajowa*), ki so se, raje kot da bi ostali v skrivni opoziciji, po letu 1945 odločili delati na Varšavski univerzi.

Po zaslugi projekta *Gnothi seauton* sem lahko redefiniral lastno akademsko identiteto klasičnega filologa in bolje razumel usodo, življenje in delo svojega učitelja. Collegium Budapest je ponudil izredno priložnost, da svojo iz-

2 Gl. *W kręgu wielkich humanistów: Kultura antyczna w Uniwersytecie Warszawskim po I wojnie światowej* [Med velikimi humanisti: antična kultura na Varšavski univerzi po prvi svetovni vojni], ur. Izabela Biezuńska-Małowist (Varšava: Państwowe Wydawn. Nauk., 1991), poglavje o Kumanieckem 90–113; italijanska različica je izšla leto dni kasneje v *Indexu* 21 (1993) v Neaplju, poglavje o Kumanieckem 81–110.

kušnjo primerjamo z izkušnjami kolegov iz drugih držav, ki so se po drugi svetovni vojni znašle v enakem zgodovinskem položaju sovjetske nadvlade in ki so nato pridobile ali ponovno pridobile samostojnost v istem času kot Poljska.

ZGODOVINSKO OZADJE

Tradicija odpora intelektualcev izvira na Poljskem iz stodvajsetletne zgodovine naroda brez države. *Inteligenca*, družbena tvorba, ki je do neke mere nadomestila tradicionalno politično dejavno plemstvo, se je razvila v obdobju 1795–1918, ko je bila Poljska razdeljena na tri dele in so ji vladale Rusija, Avstrija in Prusija. Skupaj s pesniki in umetniki si je prizadevala za vlogo nevidne poljske vlade, ki je usmerjala narodovo domišljijo in je prevzela odgovornost za domoljubno delovanje in vrednote. Pet generacij družbene elite je odraslo v prepričanju, da so zavezane neprestanemu — javnemu ali tajnemu — prizadevanju za ohranjanje in utrjevanje narodnega izročila; skoraj vse generacije tistega časa so se Rusom uprle z orožjem.

Iz takšnega zaledja so zrasli vzorci ravnanja, ki so se sprožili v obdobju nove izgube neodvisnosti, od 1939 do 1989. Poleg tega je v obdobju med obema vojnama izobraževalni sistem druge poljske republike (1918–1939) vzgajal mlade v spominu na vstaje in ilegalni boj za neodvisnost; za zgled so jim dajali ravnanje, ki se je morda takrat zdelo zastarelo, ki pa je ljudi dobro pripravilo na dejaven odpor med drugo svetovno vojno in olajšalo izoblikovanje poljske ilegalne države.

NEMŠKA OKUPACIJA

Na Poljskem se je druga svetovna vojna začela z nemškim vdorom 1. septembra 1939 in s sovjetskim vdorom 17. septembra istega leta.

V tistem delu Poljske, ki so jo zasedali Nemci, so bila Hitlerjeva navodila, kaj narediti z elito, med drugim z akademsko elito, jasna: poljsko inteligenco je bilo treba fizično iztrebiti. Pomen operacije *Sonderaktion Krakau* 6. novembra 1939 je bil simbolen — pedagoško osebje Jagelonske univerze in drugih krakovskih visokošolskih ustanov so odpeljali v koncentracijsko taborišče Sachsenhausen. Po Mussolinijevem diplomatskem posredovanju jih je nekaj prišlo nazaj, druge so tam pomorili. Glavni guverner okupirane Poljske Hans Frank je nato v govoru za oficirje Gestapa dejal: »Gospodje, prosim, da poljskih profesorjev ne pošiljate v koncentracijska taborišča, ubijte jih na mestu.« Zato so v prvih dneh nemško-sovjetske vojne, ko so nemške čete 30. junija 1941 vkorakale v Lvov, poljske univerzitetne profesorje pri priči pomorili, večino v noči s 3. na 4. julij.

Vse poljske univerze in šole, razen osnovnih šol, so bile od prvih dni nemške okupacije dalje zaprte.³ Vse te ustanove so hitro začele s podtalno dejavnostjo; Varšavska univerza je delovala od februarja 1940 naprej. Akademске strukture iz Poznanja, mesta, ki so ga pridružili Reichu, so se preselile v Varšavo. Poljska ilegalna država — ki je nastala skoraj pri priči — je po vsej državi zgradila skrivno izobraževalno mrežo. Učenci in študentje so pridobivali maturitetna spričevala, diplome in doktorate.

Zaradi vojne je Poljska utrpela ogromno človeško in materialno izgubo. Njeno ozemlje se je premaknilo proti zahodu in prišlo je do množične selitve prebivalstva. Predvsem pa se je celotna Poljska znašla v sovjetskem vplivnem območju.

ZGODNJA POVOJNA LETA

Akademsko življenje in visokošolsko izobraževanje v letih 1945–1948 sta do neke mere nadaljevala s predvojno tradicijo. Prenova akademskega življenja se je začela že januarja 1945. Vse strukture so se postopoma prikazale iz podzemlja. Klasično filologijo se ponovno odprli na Jagelonski univerzi, na Varšavski univerzi, na Poznanjski univerzi in na Lublinski katoliški univerzi (*Katolicki Uniwersytet Lubelski* — KUL). Znanstveniki z vilenske univerze so prišli v Torun, znanstveniki z lvovske univerze v Vroclav. Oddelek za klasično filologijo so odprli tudi na novoustanovljeni Univerzi v Lodžu.

Tako je leta 1946 vseh šest predvojnih oddelkov za klasično filologijo že sprejemalo študente, pričenjalo na novo graditi svoje požgane in izropane knjižnične zbirke in začenjalo z rednim akademskim delom. Kmalu so spet začeli izdajati predvojno glasilo poljskih klasičnih filologov *Eos* z uredništvom v Vroclavu in v njem objavili seznam članov akademske skupnosti klasičnih filologov, ki so bili umorjeni ali pa so umrli — približno 15 odstotkov seznama iz leta 1939. V Varšavi so ustanovili novo glasilo *Meander*. Poljska akademija znanosti in umetnosti in Varšavsko znanstveno društvo sta ponovno začela delovati in sta ustanovila sekcije, ki so se ukvarjale z antiko. Poljsko filološko društvo (PTA), nastalo leta 1893, ki je bilo pred vojno močna organizacija, je prevzelo svojo staro nalogo ter je usmerjalo latinsko in grško izobraževanje po srednjih šolah in organiziralo lokalne izpostave. V dveh letih je doseglo predvojno raven članstva — članarino je plačevalo približno štiristo oseb. V okviru društva so delovale cele kohorte učiteljev. Društvu so predsedovali vodilni univerzitetni profesorji.

3 V delu Poljske, ki so jo od oktobra 1939 do junija 1941 zasedali Sovjeti, je bil položaj drugačen. Ta teritorij so priključili sovjetski Ukrajini in Belorusiji ter Litvi, ki je nato kmalu postala sovjetska republika. Kljub množičnim deportacijam in represiji je bil položaj poljskega izobraževalnega sistema in poljske inteligence drugačen kot na ozemlju, ki so ga okupirali Nemci. Univerze in šole so še naprej delovale, toda kot ukrajinske, beloruske in litovske ustanove, saj so Poljaki uradno predstavljali zgolj eno izmed etničnih skupin v zahodnih republikah Sovjetske zveze.

SOVJETSKI MODEL

Politični pritisk se je med letoma 1949 in 1955 okrepil. Republiko Poljsko so preimenovali v Ljudsko republiko Poljsko. Novo Poljsko akademijo znanosti (PAN), ki je leta 1951 tako kot povsod v sovjetskem bloku nadomestila obstoječe akademije, so spočetka sestavljali predvsem pred vojno uveljavljeni znanstveniki. V prvi skupini rednih in dopisnih članov, izvoljenih v akademijo, je bilo relativno malo nameščencev komunistične partije. Sestavljali so jo člani, izbrani s kooptacijo, dali so ji pooblastila državnega organa za nadziranje znanosti in raziskovanja na Poljskem in prevzela je posebne pravice Ministrstva za visoko šolstvo.

Ta odredba, po izvoru stalinistična in zasnovana tako, da bi dajala zgolj videz svobode, je na Poljskem v naslednjih letih pripeljala do paradoksalnega položaja. Akademija je postala na videz samoupravna formacija znanstvenikov, v kateri je komunistična partija obvladovala področja, ki so bila bistvenega pomena za njene politične interese, nadzor nad raziskavami in splošno smerjo razvoja posameznih disciplin pa sta bila v veliki meri odvisna od vodilnih znanstvenikov vsakokratne discipline. Ti so imeli do neke mere moč, da so se zoperstavljali odločitvam glede osebja ali ideološkim direktivam, ki bi drastično znižale kriterije akademske kvalitete in ogrožale izbiro osebja na podlagi zaslug. Tako je lahko akademija postala zatočišče za uveljavljene znanstvenike brez povezav z novo ideologijo. To vlogo je uspešno izpolnjevala vse do propada Ljudske republike Poljske. Kar se tiče poučevanja in položaja učencev, so bile denimo stvari veliko slabše; to področje je bilo v rokah ubogljivih aparatčikov z ustanov, odgovornih za izobrazbo.

V obdobju med letoma 1949 in 1955 niso sicer uradno ukinili nobenega oddelka za klasično filologijo in niso odpuščali osebja,⁴ vendar se je vpisovanje študentov v Poznanju, Torunju in Lodžu končalo leta 1952; ministrstvo je nameravalo omejiti dodiplomski študij samo na Vroclav. *Eos* je izhajal v dveh verzijah — v osrednjem zvezku, ki je bil kot prej večjezičen, in še v enem zvezku poljudnih besedil in recenzij izključno v poljščini. V odgovor na omejitve vpisa je postalo Poljsko filološko društvo (PTA) še dejavnejše in je ustanavljalo podružnice tudi v mestih brez univerzitetnega študija klasične filologije.

V tem težkem obdobju je društvo ohranjalo tesne stike s skupnostjo šolskih učiteljev. Na vsako potezo, s katero je skušala oblast omejiti obseg poučevanja latinščine v srednjih šolah, se je odzvalo z ugovori — in ti so bili do neke mere učinkoviti. Ob vsaki politični odjugi je poskušalo ponovno odpreti klasične gimnazije ali vsaj razrede s klasičnima jezicoma. Za zelo koristno se je izkazala izkušnja z ilegalnim šolstvom med drugo svetovno vojno. Ta je

4 Ni mogoče spregledati, kako antičnih študij na Poljskem niso preganjali do takšne mere, da bi znanstveniki zaradi tega emigrirali — kot se je denimo zgodilo na Madžarskem in v Romuniji. Samo grecist Aleksander Turyn je ostal na tujem; Poljsko je zapustil leta 1939 in zavzema danes vidno mesto v zgodovini klasične filologije v Združenih državah.

obsegala usposabljanje učiteljev za poučevanje snovi, ki ni bila v učnem načrtu, tako po šolah kot na domovih. Dolgo poljsko izročilo domačega šolanja — ki je bilo alternativa neustreznemu javnemu šolstvu — je bilo med izobraženstvom še živo.

VLOGA KLASIČNE FILOLOGIJE POD KOMUNIZMOM

Bolj ko je bila neka disciplina politično kočljiva, bolj je komunistično partijo skrbela avtonomija znanstvenikov s tega področja. Največji pritisk so seveda izvajali v filozofiji, sociologiji in ekonomiji. Vendar pa so, kot se je izkazalo, prvi generaciji rušilcev starega sistema na teh področjih pripadali tako nadarjeni in bleščeči bodoči disidenti, kot so bili Leszek Kołakowski, Bronisław Baczko in Zygmunt Bauman. Že leta 1956 so komunistični partiji povzročali bistveno večje probleme kot konservativci in tradicionalisti, ki so jih po letu 1949 odrinili na obrobje.

Klasična filologija ni bila v prvi bojni vrsti, še v drugi ne, partijski aparatičniki je niso izbrali za ukinitve ali za takojšnjo radikalno ideologizacijo. Tako je bila njena usoda v tem času odvisna od tega, v kakšni meri je oblast v skupnosti našla ljudi, ki so bili pripravljeni sprožiti in sami izpeljati ta proces, pa tudi od tega, v kolikšni meri je bila celotna skupnost imuna na politično indoktrinacijo.

Izkazalo se je, da med klasičnimi filologi na Poljskem ni bilo takšnih »mladih levov«, kot so bili med filozofi in sociologi. Prav tako med njimi ni bilo kandidatov za ovaduhe komunistične partije, ki bi hlepeli po ugledni akademski karieri in bi si lahko pridobili podporo kolegov. Nazorneje povedano, na področju antičnih ved se ni pojavil noben »arhitekt zla«, kot se je to zgodilo na Madžarskem in v Romuniji; število zagretilih podpornikov novega sistema je bilo zanemarljivo — z eno pomembno izjemo, o kateri piše Elżbieta Olechowska v študiji o Bronisławu Bilińskem. V teh krogih je bilo le malo somišljenikov predvojne levičarske opozicije, torej ljudi, ki bi zdaj želeli svoja prepričanja uveljaviti v praksi. Takšen potencial je denimo obstajal med polonisti jezikoslovne in literarnozgodovinske usmeritve. Še manj je bilo med njimi ljudi, ki bi jih pred letom 1939 preganjali ali politično zatirali, za kar bi se zdaj morda hoteli maščevati. Poleg tega je bila ogromna večina te skupnosti globoko verna.

Po drugi strani pa klasična filologija na Poljskem ni bila podvržena občasnim represivnim ukrepom policije in lokalne uprave — v nasprotju s Češkoslovaško, kjer so se denimo zaradi vsesplošnega pomanjkanja zanimanja za takšno nišo tajne službe lahko spravliale na klasične filologe v svarilo širši družbi. V tej niši je bilo na Poljskem zaposleno razmeroma številno, dobro organizirano in med seboj lojalno pedagoško osebje. Filologi so še vedno vzdrževali stike s širšimi intelektualnimi krogi, ki so na antično tradicijo in

latinščino gledali kot na pomembno komponento poljske tradicije ter svojski dokaz, da Poljska pripada Evropi. Brez pomena ni bilo niti to, da je bila latinščina do leta 1969 jezik katoliške liturgije.

VLOGA KAZIMIERZA KUMANIECKEGA

Da so vse te prednosti dobro izkoristili, je bilo v veliki meri zasluga dejstva, da je vlogo predstavnika poljskih klasičnih filologov po drugi svetovni vojni že od samega začetka opravljal en sam človek — Kazimierz Kumaniecki, predvojni profesor latinščine na Varšavski univerzi, ki je zaporedoma zasedal vse ključne položaje na tem znanstvenem področju. Bil je predstojnik latinškega seminarja na Varšavski univerzi od leta 1945 do leta 1952, predstojnik Oddelka za klasično filologijo od leta 1952 do leta 1975 in predsednik Poljskega filološkega društva (PTA) od leta 1950 do leta 1977 (izvoljen devetkrat zapovrstjo). »Poljski oktober« leta 1956 je prinesel destalinizacijo in — vsaj za komunistični blok — daljnosežno liberalizacijo akademskega življenja. Kumaniecki je nemudoma postal član Poljske akademije znanosti, potem ko je že predsedoval vplivnemu odboru za preučevanje antične kulture pri Poljski akademiji znanosti, katerega člani so bili vodilni humanisti iz vseh z antiko povezanih disciplin. To mesto je neprekinjeno zasedal vse do leta 1977. Tako je imel akademski in upravni mandat, da je pred oblastmi predstavljal vso klasičnofilološko skupnost.

Z redno pomočjo in sodelovanjem Wiktorja Steffena — rojenega leta 1903, študenta Witolda Klingerja, ki je razvil lastno šolo grecistike v Poznaniu, v očeh skupnosti je utelešal vse, kar je bilo najboljšega v tradiciji Wielkopolske — je Kumaniecki izkoristil vsako priložnost, da je spodbujal klasične vede, vplival na akademska imenovanja znanstvenikov z ustreznim zaledjem in obnavljal stike z mednarodno akademsko srenjo.

POREKLO IN ZGODNJA KARIERA

Nič v predvojni karieri Kumanieckega ni kazalo na to, da bo odigral tako ključno vlogo v zgodovini klasične filologije na Poljskem. Rojen je bil leta 1905, študiral je na Jagelonski univerzi pri profesorjih Kazimierzmu Morawskemu, Leonu Sternbachu in Tadeuszu Sinku, želel se je ukvarjati z grecistiko in bizantinistiko. Čeprav je bil nedvomno nadarjen, ni dobil nadvse prestižne krakovske stolice, ki si jo je želel, in se je moral zadovoljiti s stolico na Varšavski univerzi, ki so jo obnovili po prvi svetovni vojni in je bila po njegovem mnenju drugorazredna; nastopno predavanje je imel leta 1936. Zaradi tega se je osredotočil tudi na področje latinščine. Za njegovim razočaranjem se je skrival prst usode. Z akademskega vidika se je Kumaniecki izkazal za

resnično velikega latinista, predvsem pa je po izbruhu druge svetovne vojne organiziral klasično filologijo na ilegalni Varšavski univerzi in hkrati opravljal pomembne naloge v Informacijsko-propagandnem biroju ilegalne Domovinske vojske (*Armia Krajowa*).⁵ Vojna leta so mu prinesla izkušnje, prestiž in občutek poklicanosti. Po koncu vojne je bil brez dvoma najvplivnejša osebnost med klasičnimi filologi v Varšavi in je kmalu postal enako vpliven po vsej državi.

Takrat je bil še razmeroma mlad, vodilni predstavniki te stroke so bili za generacijo starejši. Če le niso odkrito izzivali režima, so nadarjeni mladi znanstveniki v prvih letih po vojni lahko hitro napredovali in prišli do spektakularne kariere. Napačna razredna pripadnost (Kumaniecki je bil sin profesorja prava na Jagelonski univerzi, ki je bil v prvih letih druge republike vladni minister), evropska drža in zveze v poljski ilegalni državi ga dotlej še niso diskvalificirale; štiridesetletnega predvojnega profesorja so zgolj zaznamovale, postal je predmet posebne »vzgojne pozornosti«. Dolgoročno so ga nameravali prevzgojiti ali pa odstraniti. Zadeve so bile še bolj zapletene, ker je Kumaniecki neposredno prestopil iz ilegalnega odpora k politični dejavnosti; kot član krščanskodemokratske delavske stranke Karola Popiela je dobil sedež v Državnem svetu naroda (KRN). Skupaj s to skupino je postal tarča nadzora tajne policije.

KUMANIECKI IN TAJNA POLICIJA

Od profesorja in njegove žene sem izvedel marsikaj o zanimanju Državne varnosti za njegovo dejavnost že v prvih letih po vojni, o nočnih zaslišanjih in o mesecih, ko je spal popolnoma oblečen in čakal na aretacijo. Njegovo okolje se je nevarnosti zavedalo in izvolitev Kumanieckega za rektorjevega namestnika na Varšavski univerzi leta 1948 je bila verjetno poskus, da bi ga zaščitili pred represijo. V arhivih Državne varnosti sem svoje spomine lahko dopolnil in narava ukrepov proti Kumanieckemu je sedaj deloma pojasnjena.⁶ V teh dokumentih ni ničesar, kar bi kazalo, da je tajno policijo Ljudske republike Poljske zanimala njegova akademska usmeritev. Glavni razlog, da so ga zasledovali, je bila njegova medvojna dejavnost v krščansko-demokratski organizaciji *Unia*, ki se je zavzemala za zvezo ali federacijo srednje- in vzhodnoevropskih narodov in seveda ni imela samo protinemškega, ampak tudi protisovjetski prizvok. Potem je tukaj še sodelovanje Kumanieckega v vodstvu frakcije Delavske stranke [*Stronnictwo Pracy*], ki je ostala lojalna

5 Bil je eden izmed pobudnikov in od leta 1942 predstojnik pododdelka diverzantske enote »N«, namenjene zavajanju in demoralizaciji okupatorjeve vojske. Bil je tudi borec v varšavski vstaji (1944), delal je na radijski postaji Błyskawica (Blisk) in je napisal bojno pesem Armie Krajowe, za katero so ga navdihnile Tirtajeve himne.

6 Na osnovi dokumentov, ki jih je našel in opisal dr. Jan Stanisław Ciechanowski za projekt *Gnothi seauton*.

londonski vladi v izgnanstvu, torej politične skupine, ki se je leta 1946 umaknila v ilegalo. Kumaniecki, ki je bil od septembra 1945 med poslanci stranke v Državnem svetu naroda (KRN), je takrat javno vrnil svojo poslansko izkaznico za KRN. Zdi se, da je bil avgusta 1948 nekaj časa zaprt, čeprav to dejstvo še ni nedvoumno potrjeno. Obstaja poročilo iz februarja 1949, v katerem je zloglasna polkovnica Julia Brystygier, načelnica petega oddelka na Ministrstvu za državno varnost, namestniku ministra predlagala, naj Kumanieckega aretirajo. »Kot namestnik rektorja na Varšavski univerzi je s svojim nedemokracijskim in protivladnim odnosom izvajal očitno destruktiven vpliv na univerzitetno mladino, tudi s sovražnimi ideološko-vzgojnimi podtikanji.«⁷ Ne vemo, ali je nepodpisano poročilo samo osnutek ali kopija uradnega dokumenta.

Drug motiv, ki je očitno prisoten v dokumentih, zadeva leta 1948–1956 in je povezan s pripravami na procese proti bivšim aktivistom prepovedane Delavske stranke in proti ljudem, povezanim z organizacijo *Unia*; Kumanieckega so osumili sodelovanja pri vohunjenju za vlado v izgnanstvu. Med drugim so ga osumili za skrivanje in razpečevanje denarja, poslanega iz Londona.⁸ Leta 1950 ga je tajna policija preiskovala tudi kot morebitnega agenta pri ilegalni vojaški organizaciji Svoboda in neodvisnost [*Wolność i Niepodległość*]. Konec oktobra 1956 so to smer preiskave opustili.⁹ Kot vidimo iz dosjejev Varnostnega urada (UB), je Kumaniecki spretno pričal in se pogovarjal z agenti, ki so ga skušali »razkrinkati«, ne da bi jim dal kakšno informacijo o drugih.

Če povzamemo, arhivi po vsem sodeč razkrivajo vztrajna prizadevanja v letih 1946–1956, da bi pripravili politični proces, ki bi pripeljal do aretacije Kumanieckega. Vendar pa še ni mogoče predložiti popolnih, dokumentiranih sklepov, ki bi razkrivali podrobnosti predvidenega scenarija. Na osnovi svojih pogovorov s Kumanieckim lahko potrdim, kako je bil v tem času prepričan o stalni nevarnosti, da ga bodo izločili iz akademskega življenja ali ga vsaj oropali položaja med poljskimi klasičnimi filologi. Če bi do tega zares prišlo, bi ga najverjetneje nadomestil Bronisław Biliński, zelo dober znanstvenik, vnet vojščak in navdušen zagovornik marksistične teorije — ki pa ni bil član partije! Skozi več let (1953–1956) je poskušal prevzeti mesto Kumanieckega v klasičnofiloloških krogih, pri čemer je nasprotoval njegovi obravnavi klasičnega izročila kot dela evropske in nacionalne kulturne dediščine ter je uveljavljal marksistično reinterpretacijo preučevanja antike, oprto na sovjetski model.¹⁰ Najbrž je v okviru tega načrta Biliński bliskovito napredoval in bil leta 1954 premeščen iz Vroclava na mesto profesorja v Varšavi.

7 Arhiv Instytutu za narodni spomin, Varšava, kasneje s kratico AIPN, sklicna številka IPNBU 0192/590, zv. 195, poročilo namestniku ministra generalu Romkowskemu, 26. februar 1949.

8 AIPN, sklicna številka IPNBU 0192/590, zv. 195.

9 Gradivo, odobreno za prenos v arhive 8. novembra 1956, povezano z zadevo 33, kriptonom »Cezary« (AIPN, sklicna številka IPNBU 0192/590, zv. 194).

10 Med najinimi stiki v zgodnjih sedemdesetih Biliński sploh ni skrival svojega kritičnega pogleda na ideološki vpliv Kumanieckega med poljskimi klasičnimi filologi.

V istem obdobju je, kot rečeno, poljsko ministrstvo za visoko šolstvo omejevalo dostop do študija klasične filologije. Hkrati s temi omejitvami je tisk začel napadati uredniško politiko *Meandra*, mesečnika, ki ga je urejal Kumaniecki. Mesečnik so obtoževali, da poskuša javno mnenje oblikovati v duhu antisocializma.¹¹ Položaj je izkoristilo združenje *Pax*, laična katoliška organizacija, ki je želela imeti v obdobju stalinizma monopol nad predstavljanjem poljskih katoličanov in njihovimi stiki z oblastjo. Kumanieckega je poskusilo odstraniti prav v času, ko so potekale opisane dejavnosti Ministrstva za javno varnost. Njihovo glasilo *Życie i myśl* [Življenje in misel] je objavilo obširen članek izpod peresa asistenta Kumanieckega, ki se je zavzel za spremembo v usmeritvi raziskav v klasični filologiji in je dajal za vzor pristop Bilińskiego. Organizacija *Pax* je sugerirala, da bi bilo pod temi pogoji klasičnofilološki skupnosti mogoče zagotoviti politično varnost.

Oktober 1956 je bilo teh naklepov konec. Bronisława Bilińskiego so poslali na službovanje v tujino, kar je terjalo zaupanje tajne policije, in sicer na raziskovalno postajo Poljske akademije znanosti v Rimu. Priprave na proces proti Kumanieckemu so bile prekinjene.

ODPOR Z AKADEMSKO ODLIČNOSTJO

Kumanieckemu je uspelo, da je med klasičnimi filologi prevzel podobno vlogo kot Tadeusz Manteuffel, Aleksander Gieysztor in Stefan Kieniewicz na področju zgodovinskih ved. To ni nobeno naključje. Vsi ti so bili med vojno člani Informacijsko-propagandnega biroja glavnega štaba Domovinske vojske (AK). V tem krogu so se že zgodaj leta 1945 odločili, da se ne bodo pridružili oboroženemu protisovjetskemu odporu, temveč bodo opravljali delo za skupnost. Gieysztor je profesorju Karolu Modzelewskemu povedal, kako mu je Tadeusz Manteuffel naročil, naj delegatu poljskih oboroženih sil in vodji Informacijsko-propagandnega biroja domovinske vojske (BIP), polkovniku Janu Rzepeckemu, izroči izjavo v imenu cele skupine: »Ne gremo v gozd, gradit gremo univerzo.«¹² Na področju zgodovinopisja so dejavnosti skupine privedle do Oddelka za zgodovino na Varšavski univerzi, dosežkov katerega ni mogoče preceniti. Kumaniecki je šel po njihovih stopinjah.

Podobno kot Aleksander Gieysztor je po letu 1956 tudi Kumaniecki postal neuradni ambasador poljske znanosti in tako so ga obravnavali tudi v akademskih krogih v zahodni Evropi. Vloga ambasadorja, ki odpira vrata v Evropo, je bila posebej važna za obnavljanje stikov po stalinističnem obdo-

11 Kampanji sta se pridružila kulturna tednika *Szpilki* (marca 1953) in *Przegląd Kulturalny* (maja 1953), pa tudi znanstveni četrtletnik *Kwartalnik Historyczny* 60 (1953): 3.

12 Govor Karola Modzelewskiego iz leta 2004 na konferenci v Centru za preučevanje tradicije klasičnih jezikov na Poljskem in v vzhodni in srednji Evropi (danes Fakulteta »Artes Liberales«) o etiki odpora na Varšavski univerzi.

bju. Ta položaj ni bil obremenjen z nobenimi posebnimi političnimi obveznostmi. V nasprotju s tem, kar se je denimo dogajalo v Vzhodni Nemčiji, se na Poljskem v takšnih vlogah niso nujno pojavljali ljudje, ki jim je partija zaupalala; lahko so jih prevzemali tudi ljudje, ki so simbolizirali neprekinjenost izročila, celo kak veteran Domovinske vojske brez vsake zveze z Državno varnostjo. To je bila poljska posebnost med državami komunističnega bloka, posebej na prestižnih akademskih področjih z majhno politično težo.¹³

Kumaniecki je bil odličen diplomat, imel je precej osebnega šarma in nenazadnje poseben govorniški talent. Znal je vzpostaviti stik z raznoliko in multidisciplinarno publiko. Starejša generacija filologov v številnih državah se še vedno spominja njegove legendarne zmožnosti, da govori latinsko, kot da bi to bil živ jezik, ne v slogu današnje *Latinitas viva*, temveč v tradiciji izdelanega ciceronskega diskurza. Svoj mednarodni položaj — bil je na primer predsednik Union Académique Internationale — je izkoriščal za to, da je klasičnim filologom iz drugih držav komunističnega bloka, zlasti iz Vzhodne Nemčije, omogočal stike z Zahodom. Po svojih najboljših močeh je zagovarjal njihove interese v Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques (FIEC), v okviru fundacije Hardt in široke mreže kontaktov, ki mu jih je uspelo navezati.

IZROČILO POLJSKE KLASIČNE FILOLOGIJE

S tem je Kumaniecki nadaljeval izročilo, v katerem so ga vzgajali v mladosti na Jagelonski univerzi. Očitno je sledil zgledu enega od svojih profesorjev, Kazimierza Morawskega, ki je pred prvo svetovno vojno preobrazil klasično filologijo na Jagelonski univerzi in Akademiji za umetnost v center za evropsko promocijo Poljske, ki takrat kot država ni obstajala. Poljska klasična filologija je postala del evropskega akademskega sveta v sedemdesetih letih devetnajstega stoletja po zaslugi ustanovnih očetov Ludwika Ćwiklińskiego in Kazimierza Morawskega. Po šolanju v Berlinu sta se preselila v Galicijo, kjer si je poljski izobraževalni sistem ravno pridobil avtonomijo, in prevzela stolici na univerzah v Lvovu in Krakovu. Ćwikliński je leta 1839 ustanovil Poljsko filološko društvo (PTA) in glasilo *Eos*, Morawski pa je postavil osnove akademske skupnosti, ki je bila zmožna vstopiti v dialog z evropskimi znanstveniki. Kot prvi je poljski klasični filologiji zastavil naloge, ki so daleč presegale lokalne in regionalne ambicije. Imel je drzen načrt, da bo preučevanje antike spremenil v eno izmed glavnih orodij za ozaveščanje evropske javno-

13 Zelo zanimivo pričevanje iz oktobra 1960 se je ohranilo v dosjelih tajne policije: uradnik, ki se je v imenu Državne varnosti pogovarjal s Kumanieckim, je zabeležil, da je zaradi njegovega izjemnega akademskega položaja opustil nadaljnje poskuse, da bi profesorja pridobil za sodelovanje in ga »vključil v napredno politično dejavnost« (AIPN, sklicna številka IPNBU 0192/590, zv. 195).

sti o tem, da je poljska klasična filologija lahko partnerka narodom, ki so tedaj vodili področje, znano kot *Altertumswissenschaften*. Svoje wielkopolsko prepričanje o koristnosti pozitivističnega dela za skupnost je združil s svojimi močnimi zvezami med krakovskimi konservativci. Skoraj pol stoletja je bilo njegovo mnenje odločilno pri imenovanjih na katedre za latinščino na poljskih univerzah in pri usmerjanju akademske poti dveh zaporednih generacij klasičnih filologov.¹⁴

Zaradi smeri, ki jo je ubrala zgodovina, so morali Poljaki, ki so preživel drugo svetovno vojno in se vrnili delat na univerze, s svojo dejavnostjo nadaljevati v povsem novih razmerah nesuverene države, odrezane od preostale Evrope z železno zaveso. Paradoksalno bi lahko rekli, da so bili v podobnem položaju, v kakršnem sta na poljskem ozemlju rasla Ćwikliński in Morawski. Vse slabe strani takšnega položaja so očitne, imel pa je tudi eno dobro plat. Znanstveniki iz slabše zastopanih disciplin so spet lahko prestopali meje svoje akademske dejavnosti, delovali kot ambasadorji poljske kulture v tujini in igrali neprimerno večjo vlogo, kot bi jo v običajnem akademskem življenju.

V letih 1956–1977 je tako Kumaniecki prevzel podobno vlogo, kot jo je imel Kazimierz Morawski v letih 1885–1924. Pravzaprav se je v svojem delovanju dokaj zavestno vzoroval po Morawskem. Spomnim se najinih pogovorov o tem. Skušal je preprečiti, da bi se poljska klasična filologija zaprla vase, hkrati pa je podpiral razvoj neolatinističnih študij na Poljskem in je začel izdajati zbirko z naslovom *Bibliotheca Latina Medii et Recentioris Aevi* v več kot dvajsetih zvezkih. Kumaniecki je tudi zapustil enake nasvete za prihodnost kot Morawski in je predlagal izdajanje obsežnih zbirk neolatinske proze — epistolografija, razprave, govori — ki bi bile pomembne za poljsko izročilo in zelo zanimive za evropske bralce. Njegovo zamisel danes uresničuje projekt *Dantiscus*, ki je začel evropski epistolarij škofa in diplomata Janeza Dantiska (1485–1584) objavljati v mednarodnem okviru.¹⁵

CICERON IN NJEGOV POMEN

Kumanieckemu je mesto v svetovni klasični filologiji zagotovilo preučevanje Cicerona. Dokaj nenavadno je, da se ni pred vojno nikoli ukvarjal s Ci-

14 Več o Kazimierzu Morawskem v študiji Mariana Plezie, *Z dziejów filologii klasycznej w Polsce* [Iz zgodovine klasične filologije na Poljskem], ur. Barbara Brzuska (Varšava: Nakł. Polskiego Tow. Filologicznego, 1993), 137–167. O odnosu med poljsko klasično filologijo in evropsko znanostjo v devetnajstem in dvajsetem stoletju glej moj članek »Polskaja klasičeskaja filologia — evropejskaja i nacionalnaja«, v *Nacionalnaja humanitarnaja nauka v mirovom kontekste: Opyt Rossii i Polši*, ur. Irina Savelieva in Jerzy Axer (Moskva, 2010), 19–33. Poljska izdaja je izšla leta 2011.

15 Glej »Johannes Dantiscus and Res Publica Litteraria Europaea«, v: *Corpus Epistularum Ioannis Dantisci: A Project of Edition*, ur. Anna Skolimowska (Varšava: OBTA; Krakov: Poljska akademija znanosti in umetnosti, 2003). V letih 2004–2011 je izšlo pet zvezkov pod uredniškim vodstvom Anne Skolimowske in podpisanega.

ceronom. Opazimo lahko jasno povezavo med tem interesnim področjem, njegovo življenjsko izkušnjo in novim položajem, v katerem se je znašla Poljska v času sovjetske nadvlade. Preučevanje Cicerona je postalo v pisanju Kumanieckega vodilna tema po prelomnem oktobru 1956. Leta 1957 je Kumaniecki organiziral mednarodni kongres v Varšavi, ki je obeležil dvatisočletnico smrti zagovornika rimske republike.¹⁶

Politično sporočilo te prireditve je bilo jasno. V izročilu Poljsko-litovske zveze med šestnajstim in osemnajstim stoletjem je Ciceronova osebnost predstavljala republikanske vrednote in svoboščine. Ciceronske študije so bile tudi najprivlačnejši in najoriginalnejši del *Zgodovine rimske književnosti* Morawskega,¹⁷ in največji dosežek Tadeusza Zielińskiego je bila monografija z naslovom *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*.¹⁸ Lahko bi rekli, da je šlo za kontinuiteto poljske zgodovinske izkušnje in akademskega ciceronstva; k razpravi o Ciceronovi vlogi v evropski kulturi je tradicija poljskega izobraženstva prispevala poseben ton.¹⁹

V letu 1957 je Kumaniecki napisal monografijo *Ciceron in njegovi sodobniki* [*Cycon i jego współcześni*],²⁰ ki jo Evropa pozna v italijanskem prevodu *Cicerone e la crisi della repubblica romana*, objavljenem v Rimu leta 1972. Šlo je za polemiko s knjigo Jérôma Carcopina *Les secrets de la correspondance de Cicéron* (Pariz 1947).²¹ Hkrati je šlo za knjigo o trpljenju poljskega izobraženstva po padcu druge republike, pa tudi o spremembi političnega sistema.

Dokaj očitno je, zakaj so Francozi s svojo vichyjsko izkušnjo in Italijani z lastno različico fašizma tako zlahka dojeli pogled na dileme in moralno dvomnost v Ciceronovem ravnanju, kot ga je predstavil Kumaniecki, ko je združil svoje vrhunsko poznavanje antike z nedavno izkušnjo druge svetovne vojne in spremembe političnega sistema. Dodati moramo, da ta knjiga ni pomenila konca, temveč začetek v široko zastavljenem programu raziskav, ki je vključeval tekstno kritiko (*ars critica*), analizo govorov, rekonstrukcijo izgubljenih del in študije o ciceronovski etiki.²²

16 Prim. *Acta sessionis Ciceronianae diebus 3–5 mensis Decembris a. 1957 Varsoviae habitae*, ur. Kazimierz Kumaniecki (Varšava: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1960).

17 Kazimierz Morawski, *M. Tullius Cicero: życie i dzieła* [Mark Tulij Cicero: življenje in dela] (Kraków: Akademia Umiejętności, 1911), ki je drugi zvezek njegove *Zgodovine latinske književnosti*.

18 Tadeusz Zieliński, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte* (Leipzig: Teubner, 1897). Zadnja izdaja, ki jo je revidiral in razširil Zieliński, je izšla leta 1929.

19 To ciceronsko šolo so pozneje (vključno z objavljanim tekstov v zbirki *Bibliotheca Teubneriana*) nadaljevali učenci Kumanieckega (Elżbieta Olechowska, Jan Maślowski, Jerzy Axer); danes jo nadaljujejo že njihovi študentje (Katarzyna Marciniak).

20 Knjigo je objavila založba Czytelnik v Varšavi leta 1959.

21 Angleški prevod Emily O. Lorimer, *Cicero: The Secrets of His Correspondence* (London: Routledge & Kegan Paul, 1951), v dveh zvezkih.

22 Tu ne navajam dosežkov Kumanieckega pri preučevanju Cicerona, edinstvenosti njegove izdaje razprave *De oratore* v Teubneriani in njegovih del o delno ohranjenih govorih, saj študija ne obravnava njegovega akademskega dela, temveč se omejuje na teme, povezane z njegovo politično držo in njegovim pogledom na novi sistem. Literatura, povezana z njegovim znanstvenim delom, je navedena v bibliografski beležki na koncu tega prispevka.

POLITIČNI REALIZEM KUMANIECKEGA

Politična drža Kumanieckega v času Ljudske republike Poljske je bila »realistična«. Potem ko se je odločil, da se bo posvetil delu za skupnost, je pristal tudi na to, da se bo sistemu občasno poklonil. To je počel z zelo zadržanimi — v primerjavi s takratno prakso — besednimi dajatvami s priložnostnim satiričnim podtonom.²³

Leta 1964 je podpisal znamenito »Pismo štiriintridesetih«, ki so ga vodilni pisatelji in intelektualci napisali ministrskemu predsedniku. V njem so zahtevali več ustvarjalne svobode in manj cenzure. Vendar je — skupaj z manjšim delom te skupine — podpisal tudi pismo *Timesu* v protest proti načinu, kako je radio Svobodna Evropa interpretiral to akcijo. V sedemdesetih letih, ko sem bil po marčevskih dogodkih leta 1968 in po vdoru na Češkoslovaško profesorju zelo blizu, je njegov odnos postajal radikalnejši — in enako je veljalo za njegov zgodovinski spomin. V pogovorih sva se velikokrat osredotočala na dileme narodnih vstaj, na smiselnost oboroženega upora in na meje sprejemljivega kompromisa. Iz teh pogovorov se spominjam svojega vtisa, da je Mark Tulij Cicero pravzaprav sogovornik Kumanieckega v razpravah o naravi političnih sistemov, ki so poteptali pravico — in obenem silili državljane, ki so želeli služiti domovini, k neprestanemu sklepanju kompromisov z lastno vestjo.

V tem času sem spremljal delo Kumanieckega na novi knjigi; umrl je, preden jo je dokončal. Šlo naj bi za spomine Oktavijana Avgusta. Kumaniecki sam je napol v šali dejal, da bi bili izkušnji nacizma in stalinizma primernejši za knjigo z naslovom *Cezar in njegova banda*. Zdi se, da si je iskal nekakšno zatočišče, ko se je vračal k svoji predvojni zamisli o preučevanju avgustejske dobe. Pomislil sem, da to ne bo obrodilo uspeha, saj je svet okrog njega prinašal drugačne izzive od tistih, s katerimi so se soočali pristaši in nasprotniki rimskega vladarja in njegove državne reforme.²⁴

ZAPUŠČINA

Kumaniecki je umrl leta 1977. Dvanajst let pozneje, leta 1989, je Centro Ciceroniano — v tistem času orodje zunanje politike italijanske vlade — predstavil svojo pobudo za *Colloquium Tullianum* v Varšavi, pod geslom »Cicero in družba« in v prisotnosti italijanskega predsednika in zunanjega ministra.

23 Glej denimo njegov uvod h *Kulturi starożytnej Grecji i Rzymu* [Kultura stare Grčije in Rima] (Varšava: PWN, 1954), kjer je ironično citiral *Krótki kurs historii WKP(b)* [Kratki kurz zgodovine VKP(b)] kot znanstveni vir.

24 Odlomek iz te knjige je na osnovi osnutkov zanjo pred kratkim izšel s pronicljivim uvodom Katarzynie Marciniak, »Ja, August... Ostatnia rola Kazimierza Kumanieckiego« [Jaz, Avgust ... Zadnja vloga Kazimierza Kumanieckega], v: Kazimierz Kumaniecki, *August* [Avgust], ur. Anna Zawalska (Varšava: Varšavska univerza, 2010), 5–27.

Kongres je potekal od 11. do 14. maja, nekaj tednov pred junijskimi parlamentarnimi volitvami. To so bile prve svobodne volitve po drugi svetovni vojni in so zaznamovale padec komunizma na Poljskem. V skladu z namenom organizatorjev kolokvija so o Ciceronu ponovno govorili kot o »slu svobode«. Republikanski program v njegovih delih je bil na tem kolokviju odkrito uporabljen kot sporočilo Evrope v podporo zagovornikom demokratičnih sprememb na Poljskem. Klasičnofilološka skupnost je čutila, da žanje sadove strategije, ki jo je Morawski razvil v času poljske razdeljenosti in ki jo je Kumaniecki uresničeval v času Ljudske republike Poljske.²⁵

Bilo je več prizadevanj, da bi s tem modelom dejavnosti nadaljevali še v devetdeseta leta. Klasičnofilološki skupnosti je omogočal, da je razširila vlogo poljskih klasičnih filologov v ustanovah kot *Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques* (FIEC).²⁶ Kumaniecki je organiziral FIEC *Assemblée Générale* v Varšavi leta 1961 kot del politične odjuge po oktobru 1956. Kot predsednik PTF sem nato organiziral *Assemblée Générale* v Varšavi leta 1997, ob petdeseti obletnici te ustanove; dogodek je bil zasnovan kot izraz podpore novi Poljski.²⁷

LATINSKO IZROČILO NA POLJSKEM

Klasični filologi in poljska inteligenca v komunistični Poljski so nasploh verjeli, da se z ohranjanjem duha latinskega izročila zoperstavljajo sovjetizaciji; da ima to izročilo vzgojno prepričljivost, s pomočjo katere se bodo ljudje nato pripravljali zavzeti za svobodo. Bili so mnenja, ki ga je izrazil Jerzy Stempowski v pismih Jerzyju Giedroycu, uredniku revije *Kultura* s sedežem v Parizu, februarja 1956:

Poljski odpor proti sovjetizaciji [...] temelji na izročilih kulture, preprosteje povedano, na latinščini in klasicizmu. Celo Ukrajina, ki se je je latinščina najmanj dotaknila, je v svojem boju proti sovjetizaciji proizvedla klasiistične in parnasovske pesnike; te so nato po ukazu Stalina, ki je prepoznal njihov pomen, kruto pokončali. [...] Če se Poljaki v sedanjih razmerah ne bodo sovjetizirali, do tega ne bo prišlo predvsem zato, ker imajo drugačno

25 Prispevki s konference so izšli kot *Ciceroniana: Atti del VII Colloquium Tullianum*, Centro di Studi Ciceroniani (Rim, 1990), vključno z izjemno spodbudnim govorom predsednika Centra in italijanskega zunanjega ministra Giulia Andreottija, ki je jasno namigoval na poljsko politično situacijo; prim. 14–18. Glej tudi prospekt *Cicero Polonorum: Colloquium Tullianum Anni MCMLXXXIX* (Varšava: Polska Akademia Nauk, 1989), ki ga je za to priložnost natisnila Poljska akademija znanosti.

26 PTF je bil leta 1948 eden izmed petnajstih ustanovnih članov tega svetovnega parlamenta klasičnih filologov; Jerzy Manteuffel je bil za podpredsednika izvoljen v znamenje podpore Poljski v njenem najhujšem obdobju (1948–1951).

27 *Eos*, Supplementum ad vol. 84, 1996 [1997], *Actes de la 24e Assemblée Générale de la Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques (FIEC)*, Varšava, 21.–24. avgust, 1997 (Varšava: Societas philologica Polonorum, 1997).

preteklost, ker so druge baže kot Moskvičani in ker je bila pred komaj sto tridesetimi leti njihov uradni jezik latinščina.²⁸

Stempowski je nameraval v tistem času napisati knjigo o Ovidiju, saj je domneval, da bi ob dvatisočletnici pesnikovega rojstva lahko prispevala k prenovi povezave vzhodno- in srednjeevropskih narodov z latinskim izročilom. Kumaniecki je sam gotovo črpal iz istega prepričanja in prav v duhu te paradigme je tudi razumel Ljudsko republiko Poljsko kot nadaljevanje delitev Poljske. V znanstvenem opusu Kumanieckega ima pomembno mesto njegov prevod Tukididove *Zgodovine peloponeške vojne*, ki je nastal med nemško okupacijo in je bil objavljen leta 1953. Poleg Jerzyja Stempowskega, Arnolda Toynbeeja in Czesława Miłosza je bil tudi Kumaniecki del evropske intelektualne elite, ki je evropski *mene, tekeli, faresi* brala skozi Tukidida.

POKOMUNISTIČNA REALNOST

Kongres ob stoletnici PTF, ki je leta 1994 potekal v Krakovu, je potrdil, da je skupnost klasičnih filologov iz obdobja Ljudske republike Poljske izšla s popolno zavestjo o kontinuiteti svoje tradicije — in z močnim občutkom poslanstva.²⁹ Toda ob predsedovanju kongresu sem dobil vtis, da je strategija za prihodnost veliko manj jasno načrtovana. Poljski klasični filologi niso bili pripravljeni na delovanje v svetu, kjer je izobraževalna revolucija pred več kot četrto stoletje klasični filologiji dokončno odvzela njeno vlogo varuha brezčasne dediščine evropske kulture.

Na predvečer poljskega vstopa v EU je imela skupnost poljskih klasičnih filologov močno oporišče v visokem šolstvu — sto trideset akademskih profesorjev, ki so se ukvarjali z antiko, in skoraj pol jih je bilo klasičnih filolo-

28 Deli pism s 7. in 27. februarja 1956 so navedeni po Krystyni Kersten, *Miedzy wyzwoleniem a zniewoleniem: Polska 1944–1956* [Med osvoboditvijo in zasužnjenjem: Poljska 1944–1956] (London: Aneks, 1993); prim zlasti poglavje »Powojenne wybory intelektualistów« [Povojne izbire intelektualcev], 118 in nasl.

29 Glej pismo profesorja Wiktorja Steffena članom Poljskega filološkega društva, prebrano na kongresu ob stoletnici PTF v Krakovu leta 1994 in objavljeno v študiji *Antiquorum non immemores: Polskie Towarzystwo Filologiczne 1893–1993*, ur. Anna Szastyńska-Siemion in Jerzy Łanowski (Varšava: Polskie Towarzystwo Filologiczne, 1999), Acta Societatis Philologiae Polonorum, zv. 3, ur. Jerzy Axer, 9–14. Ta zvezek vsebuje tudi oris stoletne zgodovine grecistike, latinistike, bizantinistike, medievalistike in novolatinistike na Poljskem, skupaj s temeljno bibliografijo in zgodovino revije *Eos*. Glej tudi povzetke, narejene po obeh svetovnih vojnah: Jan Sajdak, »Filologia klasyczna w Polsce« [Klasična filologija na Poljskem], v: *Polska w kulturze powszechnej* [Poljska v splošni kulturi], zv. 2, ur. Feliks Koneczny (Krakov: Krakowska Ekspozytura Biura, 1918), 95–129; Seweryn Hammer, *Historia filologii klasycznej w Polsce* [Zgodovina klasične filologije na Poljskem] (Krakov: PAU, 1948); gl. tudi Władysław Madyda, »Z dziejów filologii klasycznej w Uniwersytecie Jagiellońskim« [Iz zgodovine klasične filologije na Jagelonski univerzi], v: *Wydział Filologiczny UJ: Historia katedr*, ur. Alfred Zaręba in Witold Taszycki (Krakov: Uniwersytet Jagielloński, Wydział Filologiczny, 1964), 81 in nasl.

gov.³⁰ Vendar pa se ta skupnost še ni zavedala, da »latinsko cesarstvo znaka« (če parafraziramo slavno knjigo Françoise Waquet)³¹ ne obstaja več.

BIBLIOGRAFSKA OPOMBA

Kronološki seznam objav o življenju in delu Kazimierza Kumanieckiego — O. Jurewicz, »Kazimierz Feliks Kumaniecki: 30 lat pracy naukowej i dydaktycznej«, *Życie Szkoły Wyższej* 12 (1957): 63–66; idem, »Kazimierz Feliks Kumaniecki w 30 rocznicę pracy naukowej i dydaktycznej«, *Eos* 49, fasc. 2 (1959): 25–44; idem, »K. F. Kumaniecki: Zum 30. Jahrestag seiner wissenschaftlichen und didaktischen Tätigkeit«, *Das Altertum* 5 (1959): 248–256; idem, »Kazimierz Kumaniecki (Sylwetki naukowe członków PAN)«, *Nauka Polska* 12 (1964): 68–73 (angleška verzija v *Review of the Polish Academy of Science* 9, 1 (1964): 61–63; ruska *Žurnal PAN* 61–62, 1 (1964); idem, »Spis prac dra Kazimierza Kumanieckiego (za lata 1926–1967)«, *Eos* 56, 1 (1966): 26–38; idem, »Kazimierz Feliks Kumaniecki w życiu nauki, działalności popularyzacyjnej i społecznej«, v: C. F. Kumaniecki, *Scripta Minora*, Wrocław–Varšava–Kraków, 1967, xiv-xli; W. Steffen, »Praefatio«, v: Kumaniecki, *Scripta Minora*, ix-xiii; J. Mańkowski, »Talentem, pracą, sercem«, *Meander* 12 (1967): 369–391; M. Cytowska, H. Szelest, »K. F. Kumaniecki w sześćdziesięciolecie urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej«, *Eos* 56 (1966): 23–28; R. Verdière, »Préface«, v: *Ciceroniana: Hommages à Kazimierz Kumaniecki*, ur. A. Michel in R. Verdière, *Roma Aeterna* 9 (1975), vii–x, 1–9; W. Steffen, »Kazimierz Kumaniecki jako hellenista«, *Meander* 32 (1977): 451–464; idem, »Kazimierz Feliks Kumaniecki, 1905–1977«, *Nauka Polska* 1/10 (1977): 215–218; idem, »Kazimierz Feliks Kumaniecki«, *Eos* 67 (1979): 5–44; M. Cytowska, H. Szelest, »Kazimierz Kumaniecki jako latynista«, *Meander* 32 (1977): 465–487; J. Domański, »Profesor Kazimierz Kumaniecki 1905–1977«, *Więź* 11 (1977): 14–24; M. Grzesiowski, »Nad Horacym«, *Meander* 32 (1977): 497–503; B. Kurzynina, A. Sadurska, »Życie i dzieło K. Kumanieckiego«, *Archeologia* 29 (1978): 151–152; K. Michałowski, »Wspomnienie o Kazimierzu Kumanieckim«, *Meander* 32 (1977): 1–5; M. Plezia, »Prace Kazimierza Kumanieckiego nad literaturą łacińsko-polską«, *Meander* 32 (1977): 479–486; M. Starowieyski, »*Amicus inter amicos* (Wspomnienie o Profesorze Kazimierzu Kumanieckim)«, *Znak* 11/12 (1977): 1440–1448; O. Jurewicz, »Kazimierz Feliks Kumaniecki, Filolog — Humanista — Nauczyciel — Organizator nauki (18. 5. 1905–8. 6. 1977)«, *Przegląd Humanistyczny* 1984: 75–102 (s trenutno najpopolnejšo bibliografijo profesorjevih del); J. Axer, »Profesor

30 Glej geslo »Polen« v: *Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike; Rezeptions- und Wissenschaftsgeschichte*, 15/2 (Stuttgart: J.B. Metzler, 2002), urednika gesla Jerzy Axer in Jerzy Kolendo, 391–411.

31 Françoise Waquet, *Le latin ou l'empire d'un signe: XVIe–XXe siècle* (Pariz: Editions Albin Michel, 1998), angleška izdaja kot *Latin Or the Empire of a Sign: From the Sixteenth to the Twentieth Century*, prev. John Howe (New York: Verso, 2001).

Kazimierz Kumaniecki — edytor», *Przegląd Humanistyczny* 3 (1989): 153–157; J. Ciechanowicz, *Medea i czereśnie: Rozmowy o starożytności*, Varšava: Krąg-Volumen, 1994 [intervju z Jerzym Axerem, 60–64]; J. Mańkowski, »Prof. Kazimierz Kumaniecki (Członek honorowy PTF — 1967)«, v: *Antiquorum non immemores ... Polskie Towarzystwo Filologiczne 1893–1993*, Acta Societatis Philologiae Polonorum, zv. 3, ur. J. Łanowski in A. Szastyńska-Siemion, Varšava–Vroclav, 1999, 303–308; J. Domański, »Na studiach (1947–1951)«, *Meander* 62 (2007): 151–179; K. Marciniak, »Ja, August ... Ostatnia rola Kazimierza Kumanieckiego«, v: *K. Kumaniecki*, ur. Zawalska, Varšava, 2010; J. Axer, »Polskaja klassičeskaja filologija — evropejskaja i nacjonalnaja«, v: *Nacjonalnaja humanitarnaja nauka v mirovom kontekste: Opyt Rosii i Polši*, ur. J. Axer in I. Savelieva, 19–33, Moskva, 2010; v poljščini kot »Polska filologia klasyczna: europejska i narodowa«, v: *Humanistyka krajowa w kontekście światowym: Doświadczenie Polski i Rosji*, ur. J. Axer, I. Savelieva in J. Kieniewicz, 29–40, Varšava, 2011; J. Axer, »Latin as a Sign of Life? The Reception of the Ancient Tradition as a Marker in the Analysis of the Sovietisation Process in Poland«, v: *Philosophy, Society, and the Cunning of History in Eastern Europe*, ur. C. Bradatan, London in New York, 2012, 119–127.

Prevedla Lara Unuk

Elżbieta Olechowska

Bronisław Biliński, boljševik brez partijske knjižice

»Med klasičnimi filologi v komunistični Poljski so bili člani partije neštествi in in na redko posejani, in še ti so bili običajno čisto spodobni ljudje.«¹ Svojih komunističnih prepričanj niso nujno obešali na veliki zvon in svoje članstvo v partiji so povečini držali zase. Profesor Bronisław Biliński (1913–1996) je bil nenavadna pojava na ozadju te vsesplošne diskretnosti. Svoji začetnici B. B. je rad razlagal kot »*bezpartyjny bolszewik*« — boljševik brez partijske knjižice. Tako v svojih znanstvenih delih kot v svojih izjavah v akademskih krogih je skušal sistematično in silovito uveljavljati marksizem v klasični filologiji ter je glasno propagiral nova obzorja in novo dojemanje antike, ki ga je omogočil marksistični pristop.

Vse to neutrudno delovanje je povezovala prikrita rdeča nit, ki jo lahko strnemo v naslednje vprašanje: kako bi lahko klasična filologija, ki jo komunisti identificirajo s katolištvom, buržujstvom in tradicionalno poljsko kulturo, pred novim sistemom izkazala svojo vrednost? Kar slišimo ga lahko, kako pravi svojim kolegom klasičnim filologom: »Glejte, tega ne delam za marksizem, sem pragmatik in to počnem za vse nas.« Kolegi seveda niso nikoli podvomili o tem, da je ta načrt koristil predvsem nekomu drugemu — ne toliko Bronisławu Bilińskemu kot članu skupnosti klasičnih filologov, temveč predvsem Bronisławu Bilińskemu kot človeku. Njegovo kričeče prokomunistično retoriko so sprejemali na isti način kot njegov »modno« zanemarjeni proletarski videz, z blagim posmehom. Komunistična oblast pa je vzela teater Bilińskega za suho zlato in ga je z zadovoljstvom štela za svojega predanega podpornika. Vključila ga je v svojo strategijo za nadziranje akademske skupnosti.

1 Intervju s profesorico Anno Komornicko, opravljen 6. aprila 2010 v okviru projekta *Gnôthi sea-uton*.

Biliński, ki se je zavedal svojega skromnega porekla in je bil nanj ponosen, se je hrupno zavzemal za obljubo družbene pravičnosti in enakih možnosti, ki naj bi jih nudila komunistična ideologija. Agresivno je nasprotoval privilegijem in je javno obžaloval dejstvo, da so se morali na Poljskem — in drugod — izjemni znanstveniki, ki niso imeli opore v družinskem premoženju in zvezah, pri razvoju svoje kariere soočiti z ogromnimi ovirami. Kot tipični primer je rad vzporejal *cursus honorum* Kazimierza Kumanieckega, sina predvojnega ministra, in Jerzyja Krókowski, prav tako izjemnega znanstvenika, toda skromnega, nezahtevnega in brez primerljivih prednosti. Po njegovem mnenju naj bi komunistična družbena pravičnost izbrisala prednosti rojstva in razredne pripadnosti. V resnici so jih preprosto nadomestile ugodnosti partijskih zvez.

Odnos Bronisława Bilińskiego do Kazimierza Kumanieckega, do katerega je sicer občutil nejevoljno spoštovanje zaradi njegovega izjemnega znanstvenega dela in nespornih sposobnosti, sta zaznamovali opazna sovražnost in zavist, ki sta se porajali iz ideoloških razhajanj in ju je podžigala ambicija. Skorajda ni dvoma, da je Biliński sodeloval pri načrtu komunistične oblasti, kako oklevetati Kumanieckega, ki je bil znan po svojih demokratičnih pogledih in sodelovanju v odporiškem gibanju ter osumljen zvez z antikomunistično poljsko opozicijo v izgnanstvu. Režim se ni posebej ukvarjal s klasično filologijo, področjem, ki je bilo v velikem komunističnem projektu razmeroma nepomembno, ampak je meril v arheologijo in zgodovino, področji, ki sta izkazovali več potenciala za ideološko manipulacijo. Že leta 1952 so v Varšavo iz Vroclava pripeljali dva profesorja komunista. Predvideno je bilo, da bo Kazimierz Majewski, ki je bil ob tem začuda tudi odličen klasični arheolog in spodoben človek, prevzel arheologijo, Ludwik Bazyłow pa zgodovino. Pričakovali so, da bo klasično filologijo vodil Biliński, ki je dobil zaposlitev na Poljski akademiji znanosti, še preden je leta 1954 prišel na Varšavsko univerzo. Ta trojna strategija zoper humanistične vede je imela izrazito mešan uspeh;² toda v nadaljevanju se bom bolj kot komunističnim naklepom v širšem smislu posvetila klasični filologiji in vlogi Bilińskiego.

Njegova povojna akademska kariera je bila zares bliskovita. Doktorat leta 1946, leto po njegovem prihodu v Vroclav, se zdi hiter, ampak še v okvirih mogočega, saj je na njem gotovo delal že pred nemško okupacijo in med njo. Po drugi strani pa je bil habilitiran zgolj tri leta kasneje (1949), da ne omenjamo rekordne naglice, s katero si je dve leti po svoji habilitaciji pridobil profesuro (1951) in prestižno funkcijo rektorjevega namestnika na Vroclavski univerzi (1952–1954).³ Takšen vratolomen *cursus honorum* je bil v klasični filolo-

2 Fascinantno zgodbo o tem velikem naklepu je Jerzy Kolendo orisal v intervjuju, ki ga je z njim 4. junija 2010 opravil Jerzy Axer v sodelovanju z avtorico v okviru projekta *Gnōthi seauton*.

3 Biliński je najbrž prispeval k temu, da je bila Vroclavska univerza ob navdušeni podpori univerzitetnega senata preimenovana v Vroclavsko univerzo Bolesława Bieruta. Prim. Jerzy Łanowski, »Wspomnienie o Bronisławie Bilińskim«, *Meander* 53 (1998): 310.

giji nekaj novega; njegov tempo je bil zagotovo povezan z gorečim navdušenjem Bilińskiego nad marksizmom kot raziskovalno metodo, predvsem pa ga je hitro opremil z uradnimi atributi, ki jih je potreboval, da je lahko tekmoval s Kumanieckim.

Hkrati s svojim znanstvenim udejstvovanjem in univerzitetno kariero se je Biliński usidral na pred kratkim ustanovljeni Poljski akademiji znanosti (PAN). Še preden je leta 1954 postal profesor na Varšavski univerzi, je bil na akademiji imenovan za namestnika vplivnega tajnika prvega razreda (Drużbene vede). Odbor za preučevanje antične kulture (KNoKA), ki ga je vodil Kazimierz Kumaniecki, je spadal v isti razred in je bil pod neposrednim nadzorom tajnika. Biliński je postal človek, s katerim je bilo treba računati. Kumaniecki je kmalu razumel naravo grožnje in svojemu nasprotniku ni popuščal na znanstvenem področju, ko je mojstrsko, vendar neoporečno cefral prispevke, ki jih je Biliński predstavljal na znanstvenih simpozijih.⁴ Po ideološki plati je Kumaniecki spregledal izjave Bilińskiego in je sam uporabljal neskončno bolj pretanjeno retoriko, oprto na globlje razumevanje antike, ne da bi se zatekal k nastopaškemu komedijanstvu in demagoškemu trikom.

POLJSKO FILOLOŠKO DRUŠTVO (PTA)

Leta 1945 je Jerzy Kowalski prispeval k temu, da je na znova odprto vrocłavsko univerzo prišlo mnogo izjemnih znanstvenikov; večinoma so bili to pregnanci z njegove alme mater, Ivovske Univerze Jana Kazimirja.⁵ Med prišleki v Vroclav je bil tudi njegov bivši študent Biliński. Ko je bila 17. junija 1946 ustanovljena vrocłavska podružnica Društva s predsednikom profesorjem Kowalskim in podpredsednikom profesorjem Władysławom Strzeleckim, je Biliński — oborožen z novim doktoratom — postal blagajnik in je to funkcijo obdržal do leta 1949, ko so ga izglasovali za podpredsednika vrocłavske podružnice. To je ostal do leta 1953.⁶

Biliński se je prizadevno trudil tudi pri društveni organizaciji na državni ravni:⁷ 1946–1947 je bil član upravnega odbora. Od 1952/1953 do 1954/1955 je bil podpredsednik odbora pod predsedstvom Kazimierza Kumanieckiego. Že leta 1954/55, ko je bil zaposlen na Varšavski univerzi, je Biliński postal tudi

4 »Triinpetdeseto poročilo o dejavnosti Poljskega filološkega društva v obdobju od 30. junija 1953 do 30. junija 1954«, *Eos* 47 (1954/1955): 400–401.

5 Alicja Szastyńska-Siemion in Jerzy Łanowski, ur., *Antiquorum non immemores ... Polskie Towarzystwo Filologiczne (1893–1993)*, Acta Societatis Philologiae Polonorum 3 (Varšava–Vroclav: PTF, OBTA, 1999).

6 Danuta Łowicka in Małgorzata Wróbel, »Koło wrocławskie (1946–1994)« [Vrocłavski krožek (1946–1994)]; Szastyńska-Siemion in Łanowski, *Antiquorum non immemores*, 263–264.

7 Robert A. Sucharski, »Polskie Towarzystwo Filologiczne — z historii instytucji« [Poljsko filološko društvo — iz zgodovine inštitucije], ter Szastyńska-Siemion in Łanowski, *Antiquorum non immemores*, 343.

član uredniškega odbora Društva.⁸ Z zgoraj omenjeno prejšnjo funkcijo je kot namestnik tajnika prvega razreda Poljske akademije znanosti močno povečal svoj vpliv.⁹ Konflikt med njim in Kumanieckim, na las podoben petelinjim bojem, se je razplamtel ob več prilikah. Fascinantno je slediti izmenjavam mnenj na srečanjih Poljskega filološkega društva, kamor sta oba znanstvenika hodila predano, vneto in *ex officio*.

Društveno glasilo *Eos* prinaša poročila in citate Bilińskiego, ki je držal govore, predstavljal prispevke in sodeloval pri razpravah. Ponuja tudi vpogled v nenavaden primerek njegovega pisanja v obliki gostobesedne osmrtnice — na štiriindvajsetih straneh — za njegovim učiteljem, Jerzujem Kowalskim.¹⁰ Res je v navadi, da se v pogrebnih govorih rabi slovesni ton in sega po različnih retoričnih prijemih, vendar pol stoletja kasneje ta konkretni poklon deluje nekam pretirano. Občutek za to, kaj je sprejemljivo in kaj prestopa meje literarnega ter prehaja v kompulzivno pisanje, se je najbrž v času po nastanku besedila precej spremenil. Velik del te baročnosti izvira iz želje, da bi podrobno zaobsegel vse vidike nedvomno nadarjenega moža in njegovega dela. Nekaj tega izdaja njegovo prenapetost in sentimentalnost, najdemo pa tudi nekaj politično motiviranih izjav, denimo naslednje o patriotskem odnosu do ozemelj, ki so pred drugo svetovno vojno pripadala Nemčiji, tako imenovanih »povrnjenih ozemelj« [ziemie odzyskane]:

[Kowalski] je zapustil študijski kabinet znanstvenika in pisatelja, ker je razumel, da so bili v tem usodnem zgodovinskem trenutku povratka na ozemlja, ki jim je v preteklosti vladala dinastija Piastov, vsi poklicani k delu.¹¹

In tistih o marksistični metodologiji:

[Kowalski] je povezal temeljito poznavanje cerkvenih očetov s filološko metodo in intelektualno skepso ter je krščanstvo preučeval kot sociološko-zgodovinsko dejstvo, ne kot nadnaravno razodetje.¹²

Pa tudi opazk o proletarskem poreklu klasičnih filologov:

Ko pomislim na dolge vrste svojih starejših in mlajših kolegov, vidim mnogo preprostih ljudi, sinove kmetov in delavcev, ki že generacije garajo v potu svojega obraza.¹³

8 Sucharski, »Polskie Towarzystwo Filologiczne«, 345–346.

9 »Triinpetdeseto poročilo«, *Eos* 47 (1954/1955): 392.

10 Bronisław Biliński, »Jerzy Kowalski 1893–1948: Życie i prace« [Jerzy Kowalski 1893–1948: Življenje in delo], *Eos* 43 (1948–1949): 3–45.

11 Biliński, »Jerzy Kowalski«, 13.

12 Ibid., 31.

13 Ibid., 37.

Letna društvena poročila so še zgovornejša, tako naravnost kot med vrsticami. Navedbe in povzetki izjav Bilińskiego in drugih, naslovi in teme predstavljenih prispevkov in razvoj posebne terminologije, ki je izražala novo realnost, vse to se je znašlo v poročilih in pripomore k boljšemu razumevanju tako značaja Bilińskiego kot vzdušja, ki je v tistem obdobju prevladovalo v filološki srenji.

Na osemindesetem obcnem zboru Poljskega filološkega društva, ki je potekal 18. junija 1949 v Vroclavu, je imel Biliński uvodni prispevek z naslovom »Pogled na delo v antični Grčiji v luči literarnega gradiva«. Čeprav je prispevek na konferenčnem programu zasedal izpostavljeno mesto, ni bil nič več kot zgolj obetavna tema, kakršne je oblast znala ceniti in ki jo predstavil mlad, predan raziskovalec. Tudi brez povzetka vsebine je jasno, da je bil prispevek različica znanega dela Bilińskiego *Za heziodski vidik antike*.¹⁴ Diskusija ali povratna informacija občinstva nista omenjeni, toda delo so ne glede na njegove promarksistične retorične poudarke sprejeli kot relevantno in veljavno.¹⁵ Teza Bilińskiego se glasi:

Zgodovinska znanost [...] ne sme omejiti svojega preizpraševanja niti na intelektualce, ki so bili le majhen segment družbe, niti na vrhunce človeške misli in umetnosti, gledane izolirano, temveč mora vključiti številčne in ogromne množice, ki na videz niso za bodoče rodove storile ničesar. Čeprav so se za zgodovino zgolj rodili, živeli in umrli, so v resnici predstavljali ozadje in osnovo za veličastni razcvet človeške misli, prispevali so prst, v kateri se je lahko zakoreninila, in ustvarili pogoje za njen razvoj. Prišel je čas, da opazimo to prav nič monumentalno antiko, preprosto in navadno, vsakdanjo umetniško razsežnost delovnega orodja, nastalega iz življenjskih potreb. Prišel je čas, da se osredotočimo na pomembna in zanesljiva dejstva materialne kulture antičnega sveta, saj se zdi, kot je dejal Rousseau, da se preveč zanašamo na sporočilo besed.

Tekst je bil v celoti objavljen v reviji *Archaeologia*, v letniku 1948–1949. Najudarnejša trditev, ki določa prednostno tematizacijo, je zapisana na začetku članka in jo je vredno citirati, sploh ker se prepoznavni odmevi na to besedilo vračajo v uvodih v druge filološke spise tega obdobja. Zvenijo kot prigovarjanje, kot pomirjanje cenzorjev:

Veličino [antične kulture] so misleci, kulturni zgodovinarji in znanstveniki priznavali ne glede na svojo ideološko usmeritev. Marx — ki je bil sam avtor razprave o Epikurju in Demokritu — in Engels, temeljit preiskovalec starodavnih družb, sta v antiki našla nedosežne zgleds umetnosti; v grški filozofiji sta cenila skoraj vse filozofske teorije in mali grški narod sta v nje-

14 Bronisław Bilinski, »O hezjodejski aspekt starožitnosti: I. praca w starożytnej Grecji« [Za heziodski vidik antike: I. delo v stari Grčiji], *Archeologia* II (1948): 31–103.

15 Glej pogovor z Anno Komornicko 6. aprila 2010 in z Jerzyjem Kolendom 4. junija 2010.

govi vsestranskosti štela za intelektualno najodličnejši narod sveta. Ajshil je bil v Marxovih očeh največji tragiški pesnik vseh časov; vsako leto je na novo prebral Ajshilove tragedije v originalu. Večerne ure je pogosto preživiljal ob Apijanovih *Državljanskih vojnah*. Ko je orisoval zgodovinski razvoj družb, je Engels naravnost povedal, da brez antičnega suženjstva ne bi bilo grških mestnih držav, grške umetnosti ali učenosti, in brez vsega tega ne bi bilo Rima. Brez temeljev, ki sta jih postavila Grčija in Rim, pa ne bi bilo sodobne Evrope. Ves naš ekonomski, politični in intelektualni razvoj se je pričel v antiki.

Junija 1952 se je na torunjskem občnem zboru vloga Bilińskiego opazno spremenila. Potem ko je bil šele pred kratkim nastavljen za profesorja na Vroclavski univerzi, je dokaj samozavestno govoril o Komiteju za preučevanje antične kulture kot o »novi tvorbi, namenjeni preučevanju antike«. Povedal je tudi naslednje:

Najpomembnejša je kampanja za popularizacijo, utemeljena na novih znanstvenih dosežkih. Obdobje renesane je velik zgodovinski trenutek in eden najlepših vzponov človeške misli, toda potrebujemo novo interpretacijo tega fenomena. Revidirati moramo stare poglede na humanizem z osvetlitvijo spopada nasprotujočih si tokov. Prioritete pri preiskovanju humanizma in antike moramo določiti v skladu z družbenimi potrebami. Znanost ne more biti izolirana od družbenih potreb — in naša družbeno prioriteta je srednja šola. Ustvariti moramo nov učni načrt, prilagojen življenjskim zahtevam. Znanost in didaktika sta eno in isto; to enotnost najbolj dinamično predstavlja Poljsko filološko društvo, ki med svoje članke prišteva univerzitetne znanstvenike in številne učitelje. Služiti moramo življenju, ne pa dopustiti, da nas zavrže. Naša najpomembnejša naloga je razločiti, kaj je bilo v antiki velikega, novega, naprednega in obstojnega.

V okviru didaktične sekcije na istem zboru je imel Adam Krokiewicz obsežno predavanje na temo Lukrecija, namenjeno učiteljem latinščine. Med razpravo se je na replike Kumanieckiego sproti kritično odzival Biliński. Po dučno bo prebrati oboje, začenši pri Kumanieckem:

Izobraževalna vloga Lukrecija je v tem, da je bil borben mož, ki se je boril za resnico. Učencem ga je treba predstaviti na ozadju razpada republikanskega sistema. Če so hoteli ohraniti družbene strukture, osnovane na suženjstvu, je moral propadajočo republiko nadomestiti imperij helenističnega tipa. Lukrecij si te spremembe ni želel. Epikurjeva doktrina, ki se ji je zapisal Lukrecij, je v tistem obdobju v Rimu postala med podporniki starega režima priljubljena, ker je zasebniku ponujala srečo, ko je njegovo pozornost odvrčala od politike.

Nadaljujmo pa z Bilińskim:

Nismo še izrekli najpomembnejšega. Lukrecij je predvsem filozof materializma in zaseda zato čisto poseben položaj med rimskimi pesniki. Ne moremo posebej obravnavati vsebine in forme, saj ustvarjata eno in neločljivo celoto.

Pozneje istega dne sta se oba znanstvenika udeležila živahne razprave o poročilu uredniškega odbora revije *Eos*. Biliński je terjal, naj revija privzame izrazito ideološko podobo, in kritiziral njeno precejšnjo brezbarvnost in brezčasni značaj. Potrebno bi bilo aktivnejše sodelovanje profesorjev pri uredniških dejavnostih, je menil, in uredniški odbor bi se moral razširiti z novimi člani; vse člane odbora bi morali pripraviti do tega, da bi sodelovali pri uredniški dejavnosti. Kumaniecki je odvrnil, da so vse te zadeve že do potankosti pregledali na seji odbora in da so prišli do ustreznih sklepov.¹⁶

Junija 1953, tri mesece po Stalinovi smrti, je v Krakovu potekal dvainpetdeseti občni zbor društva.¹⁷ Kumaniecki — ki ga skozi celotno poročilo naslavljajo »rektor Kumaniecki«, da bi poudarili njegov tedanji visoki položaj na univerzi¹⁸ — je srečanje otvoril. Razen običajnega kontingenta klasičnih filologov sta se zraven znašla še dva druga udeleženca, podpredsednik pred kratkim ustanovljene Poljske akademije znanosti Kazimierz Nitsch, specialist za poljsko lingvistiko in dialekte, in Kazimierz Wyka, tajnik prvega razreda akademije, prav tako poljski filolog. Slednji je imel sijajen govor o pomenu antike za socialistično vzgojo, ki ga je priznaval sam Karl Marx, in je v celoti podprl uvodno misel Kumanieckega o tem, da je popularizacija klasičnih študij prvenstvena naloga, ki se ji mora društvo posvetiti. Sam je poudaril še potrebo po prevajanju antičnih zgodovinarjev, ki ponujajo »izhodišče na poti k razumevanju tega, kako se je razvijala antika«.¹⁹

V razpravi, ki je sledila predstavitvi letnih poročil regionalnih podružnic Poljskega filološkega društva, je Biliński društvo pohvalil, ker je »ubralo pravo pot«, ²⁰ vendar je bil zaskrbljen zaradi podružnic s pretežno delavskih območij, kot sta bila Lodž ali Stalinogród,²¹ ki se niso znale približati delavcem in razviti učinkovitih strategij popularizacije.

¹⁶ Ibid., 274.

¹⁷ »Dvainpetdeseto poročilo«, *Eos* 47 (1954/1955): 365–391.

¹⁸ Ibid., *passim*. Biliński, ki je imel tedaj enako funkcijo na Vroclavski univerzi, je v poročilu pogostje omenjen kot »profesor« namesto »rektorja«; takšna raba glede na nedvomno natančno pregledano vsebino uradno objavljenih dokumentov gotovo ni bila povsem nedolžna.

¹⁹ »Dvainpetdeseto poročilo«, *Eos* 47 (1954/1955): 366.

²⁰ Ibid., 367.

²¹ Zgornješlezjsko mesto Katowice so že dan po Stalinovi smrti preimenovali v Stalinogród. K staremu imenu so se vrnili decembra 1956, kar je bila posledica »poljske oktobrske revolucije«. Sprva so za počastitev Stalina predlagali mesto Črne matere božje, Częstochowo. Šlezijski pisatelj in poslanec v parlamentu Gustaw Morcinek se je iz pobude ponorčeval v vprašanju, ali bodo morali ljudje zdaj moliti k Naši gospe stalinogródski, ter s to bodico zamisel v kali zatrl. Prim. B. Kozłowski, *Przemianowanie Katowic na Stalinogród* [Preimenovanje Katowic v Stalinogród], tekst je dostopen na spletu.

Prevladujoče razpoloženje na skupščini je bilo, kot se zdi, ideološko hiperkorektno in oprto na zmerni optimizem glede prihodnosti klasične filologije. Sorazmerna sloga in odsotnost razhajanj sta se kazali tudi v gladkem poteku glasovanja za novi odbor društva,²² brez izzivov in presenečenj. Kumaniecki je bil soglasno izbran za predsednika in Biliński za podpredsednika. Znanstveni del srečanja je impresiven; tako predsednik kot podpredsednik sta sistematično sodelovala v razgovoru, poleg tega pa je Kumaniecki prebral pomemben prispevek. Poročilo ga navaja precej podrobno, skupaj z zanimivo razpravo, med katero je Biliński izrekel nekaj svojih običajnih pripomb o delavskih množicah in razrednem boju, ki pa so bile v glavnem formulirane v naklonjenem tonu.²³ Poročilo skrbno navaja številne izjave Bilińskega, ki mu daje očitno prednost pred mnogimi starejšimi in uveljavljenimi znanstveniki, vendar nameni več prostora Kumanieckiemu, kar je glede na okoliščine razumljivo.

Junija 1954 se je vloga Bilińskega v društvu še bolj izkristalizirala, kot se pokaže v njegovem govoru, ki je določal smernice srečanja in ki ga je imel takoj po uradnem otvoritvenem nagovoru. Tega je imel Kumaniecki. V njem je poudaril nedavne dosežke, še posebej dokončanje monumentalne *Grške književnosti* Tadeusza Sinka, in navdušeno pohvalil tri poglavitna področja. Najprej vseprisotno metodologijo načrtovanja, ki jo je tako vneto zagovarjala Poljska akademija znanosti in jo je uporabljalo društvo; potem sodelovanje mladih, dinamičnih znanstvenikov; in končno dejstvo, da je letno srečanje, organizirano v neuniverzitetnem mestu, pritegovalo ljudi, ki niso pripadali akademskemu krogu. Ti trije vidiki so bili očitno aktualne krilatice in kriteriji za vrednotenje dejavnosti znanstvenih institucij. Biliński v svojem govoru ni omenjal načrtovanja, temveč je poudarjal preseganje meja akademske skupnosti in pozdravljal sodelovanje mladih učenjakov — s tem pa je okrepil in preprosto ponovil, kar je Kumaniecki povedal nekaj trenutkov prej. Izrekel se je tudi za rabo izraza »množice« v zvezi s šolskimi učitelji, namesto »vrst«, ki so bile v rabi do tedaj. Precej goreče je delil svoja prepričanja in nujna priporočila z občinstvom:

Borba za latinščino se nadaljuje in društvo mora na tem področju ukreniti še veliko, če hočemo premagati starejše predsodke proti temu jeziku. Uspeh je odvisen od značaja in kvalitete našega dela. Natis novih učbenikov, nove izdaje antičnih avtorjev in novi komentarji so ključnega pomena. V njih moramo dokazati, da smo vsi na strani socializma in da je to naš skupni cilj. Naši disciplini se zdaj s pomembno Aristofanovo obletnico ponuja velika priložnost. To je priložnost, da prikažemo velike vrednote antike. Ustvarjalci kulture nam nudijo trden ščit, ki nas lahko brani pred izstrelki naših nasprotnikov. Pohvalimo se lahko že z mnogimi dosežki, kar beležijo pu-

22 »Dvainpetdeseto poročilo«, *Eos* 48 (1954/1955): 369.

23 *Ibid.*, 376–378.

blikacije o renesansi, monumentalna mojstrovina Sinka, dela mladih znanstvenikov, številni prevodi in tako dalje. [...] Naš boj za latinščino v šoli in za antično kulturo je tudi borba za socializem.

D drugega dne istega zasedanja, 28. junija 1954, je Biliński predstavil razpravo z naslovom »Boj med napredkom in reakcijo na Evripidovem odru«, ²⁴ v kateri je zarisal pomembne zasluge dramatika in pesnika »v službi napredka«, ki se je upiral »reakcionarnim in tradicionalnim prepričanjem«. Hvala ni bila povsem brez pridržkov, saj je Biliński kritiziral Evripida, ker je bil ta naklonjen demokraciji samo za svobodne ljudi in je izvzel sužnje. Čeprav si je pesnik prizadeval za družbeno pravičnost, hvalil delo in mnoge sužnje predstavil kot plemenite in pozitivne like, je bila naprednost njegove držbe do sužnjelastništva omejena. V Evripidovi igri *Aleksander* se denimo razkrije, da je zmagovalec na igrah, suženj, v resnici kraljev sin. ²⁵ Kumaniecki je kot rečeno razpravo zatrl z medlo pohvalo ter je hladno krizitiral netočnosti in slabosti avtorjevega razumevanja evolucije Evripidovih nazorov.

Petinpetdeseti občni zbor je potekal v Varšavi med 26. in 28. junijem 1955 in je obeležil deseto obletnico delovanja v Ljudski republiki Poljski. ²⁶ Na začetku znanstvene seje je imel Biliński obširen govor o dosežkih poljskih klasičnih filologov v prvem desetletju socializma. Najopaznejši uspeh je bilo po mnenju Biliñskega večje zanimanje za antično kulturo v poljski družbi, ki je bilo posledica učinkovite popularizacije. Po drugi strani pa je omenil nezadostno prizadevanje, da bi ustvarili novo vsebino, izrazili novo sporočilo in revidirali plodove buržujske znanosti. »Čeprav so poljski znanstveniki izdali mnogo dragocenih del, gre večinoma za izdaje besedil ter slovarje, ne za interpretacije. Naša največja potreba danes je kompleksno raziskovalno delo, ki bi pripeljalo do nove sinteze antike.« Biliński je pohvalil uspehe revije *Eos*, vendar je obžaloval odsotnost nekaterih tem in ustvarjalne polemike, pa tudi dejstvo, da v reviji še vedno niso dočakale recenzij nekatere izvrstne publikacije in da se v njej ni razvila kritična razprava o prvem povojnem desetletju klasične filologije na Poljskem. Govor je zaključil s poudarjeno željo, da bi se poljski znanstveniki, obenem ko bi nadaljevali svoj dosedanj uredniški, slovaropisni in prevajalski trud, odločneje usmerili v ustvarjalno interpretacijo antike in prišli do njene nove sinteze. ²⁷

Ko je Kumaniecki govoril ob zaključku štiriinpetdesetega zbora, je ponovno obžaloval dejstvo — k čemur ga je nedvomno spodbudila zbadljiva kritika Biliñskega — da je na konferenci izostala načrtovana zgodovinska in-

²⁴ Biliński je ideologijo v antični dramatiki raziskoval v povezavi z vsaj dvema drugima dramatikoma, Aristofanom in Pakuvijem, kot omenja Chester F. Natunewicz, »East European Classical Scholarship: Some Recent Trends«, *Arethusa* 8 (1975): 182.

²⁵ »Triinpetdeseto poročilo«, *Eos* 47 (1954/1955): 398–399.

²⁶ »LIV Sprawozdanie z czynności Polskiego Towarzystwa Filologicznego za czas od 1 lipca 1954 r. do 30 czerwca 1955« [Štiriinpetdeseto poročilo o dejavnosti Poljskega filološkega društva v obdobju od 1. julija do 30. junija 1955], *Eos* 49 (1957/1958): 260–282.

²⁷ »Štiriinpetdeseto poročilo«, *Eos* 49 (1957/1958): 263–263.

terpretacija principata in Horacijevega pesništva. Da bi nadomestil to obžalovanja vredno opustitev, do katere je prišlo zaradi odsotnosti napovedanega govornika, ki je nenadoma zbolel, je Kumaniecki dodal nekaj času primernih in zadetih pripomb, o katerih je v poročilu zabeleženo tole:

Primerjal je način, kako so obdobje Avgustovega principata ocenjevali v tistem času, z interpretacijo, kakršne je bilo deležno ob Avgustovi obletnici leta 1938 in ki se ji je poznal vpliv fašistične propagande. Celotno zgodovinsko ozadje, skupaj z nekaj najosnovnejšimi vprašanji, je bilo tedaj v vseh pogledih popačeno. [...] Poljskim znanstvenikom je v ponos, da je profesor Morawski že veliko prej točno zadel pomen, ki ga je imela takoiimenovana *pax Romana*, in pomen rimskega odnosa do premaganih narodov.

SLUŽBOVANJE V RIMU (1956–1984)

Ko je bilo objavljeno poročilo s petinpetdesetega zbora (1957/1958), se je dvoboj med obema učenjakoma že razrešil v prid Kumanieckega. Zabit je bil gol, če se zatečemo k nogometni terminologiji, tako pri srcu Bilińskemu, ki je po lastnih besedah »zapravil dve leti življenja«, ²⁸ ko je takoj po gimnaziji dve leti igral nogomet za klub »Biały Orzeł« [Beli orel] v domačem Lvovu.

Potem ko je bil leta 1956 (za čas od leta 1957 naprej) imenovan za direktorja Raziskovalne postaje Poljske akademije znanosti v Rimu, je Biliński za vselej izginil s seznama funkcionarjev Poljskega filološkega društva. Iz dosjeya Kumanieckega na Ministrstvu za notranje zadeve, ²⁹ ki ga danes hranijo na Inštitutu za narodni spomin (IPN), vemo, da je bil marca 1956 Kumaniecki še v resnih skrbih zaradi morebitne kampanje Bilińskega proti njegovi kandidaturi za dopisnega člana na bližajočih se aprilskih volitvah v Poljsko akademijo znanosti. Izkazalo se je, da ni imel nobenega razloga za zaskrbljenost. Kumaniecki je bil izglasovan, morda s podporo Żółkiewskega. Politične spremembe oktobra 1956 so še dodatno okrepile položaj Kumanieckega ter njegovo akademsko in osebno avtoriteto med klasičnimi filologi. Toda ministrstvo za notranje zadeve se je kmalu odločilo za ponoven nadzor nad Kumanieckim, saj se jim je zdel sumljiv zaradi stikov z bivšimi politiki in zaradi očitnega potenciala, da bi ga krogi emigrantov na zahodu poskušali pritegniti kot pomembnega zaveznika. ³⁰

28 Intervju z A. Komornicko, opravljen 6. aprila 2010; Jerzy Łanowski, »Wspomnienie o Bronisławie Bilińskim« [Spomin na Bronisława Bilińskega], *Meander* 53, št. 3 (1998): 303–314.

29 Notatka służbowa kapitana T. Wawrzyniewicza ze spotkania z prof. Kumanieckim K. [Službeni zapis kapetana T. Wawrzyniewicza z srečanja s prof. Kumanieckim K.], Ministrstvo za notranje zadeve, 10. marec 1956 (AIPN, sklicna številka IPNBU 0192/590, zv. 195).

30 *Postanowienie o założeniu sprawy ewidencyjno-obserwacyjnej na K. K.* [Odločba o uvedbi evidencijsko-opazovalnega postopka proti K. K.], 24. april 1957, ki jo je podpisal Tomasz Wawrzyniewicz, višji operativni oficir, prva sekcija, tretji oddelek, Ministrstvo za notranje zadeve (AIPN, sklicna številka IPNBU 0192/590, zv. 195).

Službovanje v Rimu je bilo najvišja nagrada in redka prilika, po kateri so hrepeneli vsi, še posebej tisti, ki so občutili posebno zanimanje za večno mesto in naklonjenost do njega. Splošno znano je, da je tako udobna služba zahtevala veliko partijske podpore ter preprosto veliko sreče, poleg raznovrstnih kvalifikacij, med njimi tudi primernih akademskih referenc. Poljsko knjižnico s sedežem v Pallazzu Doria blizu trga Piazza Venezia je leta 1921 Poljski akademiji umetnosti in znanosti [*Polska Akademia Umiejętności* — PAU] podaril Józef Michałowski (1870–1956), poljski zgodovinar in odvetnik, nastanjen v Rimu. Poljska vlada se je do knjižnice dokopala šele po njegovi smrti leta 1956; pri priči jo je prevzela komunistična naslednica PAU, Poljska akademija znanosti.³¹ To se je zgodilo ob za Bilińskiego ugodnem trenutku, saj je bil njegov vpliv na Akademiji tedaj na vrhuncu, komunisti pa so za vodenje te postojanke nujno potrebovali nekoga, ki bi bil intelektualno sprejemljiv in hkrati ideološko primeren. Biliński je do potankosti ustrezal tem kriterijem, saj je bil klasični filolog, ki je študiral v Rimu, imel je predvojna poznanstva v akademski skupnosti, govoril je italijansko in je bil, čeprav nepartijec, odkrito naklonjen marksistični miselnosti.

Pred drugo svetovno vojno je Biliński dve leti, od 1938 do 1939, preživel v Rimu, kjer se je izpopolnjeval v italijanščini in študiral na La Sapienzi pri Giuseppeju Lugliju, profesorju klasične arheologije in rimske topografije. V svoji osmrtnici za Jerzyjem Kowalskim leta 1949 Biliński poimenuje »leti v Italiji [...] čas, ko sem se na novo rodil«.³² Med bivanjem v Italiji je veliko časa preživel po knjižnicah,³³ kjer je pregledoval Hermogenove rokopise za svojega poljskega mentorja, ki je pripravljaval izdajo teksta, sholij in indeksa. Ko je politična odjuga začasno omajala načrte komunistov, da bi Kumanieckega spravili ob vodilni položaj v skupnosti klasičnih filologov, je bil Biliński, nedvomno utrujen od več kot desetletja gorečnega izgrajevanja socializma in hkrati odločen svoji mladi družinici³⁴ zagotoviti kar najboljše razmere, navdušen nad mislijo, da bi se vrnil v Rim. In res se je vrnil — za več kot četrto stoletja. Ko je bil leta 1984 po sedemindvajsetih letih odpoklican s svoje zadolžitve v Italiji, se je sicer umaknil s položaja profesorja na Poljski akademiji znanosti, vendar je še skoraj dve leti živel v Rimu in se je šele leta 1986 za stalno vrnil na Poljsko. Arhivi Ministrstva za visoko šolstvo hranijo bleščečo družbenopolitično oceno Bilińskiego, napisano za potrebe ministrstva. Nenavadni dokument, ki hvali Bilińskiego kot vzor vseh čednosti, se splača navesti in *extenso*:

31 Glej spletno stran Poljske akademije znanosti, Znanstveni center v Rimu.

32 Biliński, »Jerzy Kowalski«, 11.

33 V Vatikanski knjižnici, pa tudi v knjižnicah v Neaplju, Agrigentu, Palermu in Messini; prim. Biliński, »Jerzy Kowalski«, 22. Komornicka se je v pogovoru 6. aprila 2010 spomnila, kako je Biliński imenoval Kowalskega »priganjač sužnjev«, ker je ta zahteval od svojih študentov ure in ure neplačanega garanja za izdajo Hermogena. O odnosu Kowalskega do Bilińskiego piše tudi Łanowski, »Wspomnienie o Bronisławie Bilińskim«, 306.

34 Njegova edina hči, ki je dobila ime Anita v čast Garibaldijevi ženi, se je rodila v Varšavi 23. marca 1956.

Ministrstwo za visoko školstvo

Varšava, 14. julij 1955

Druženopolitična primernost profesorja B. Bilińskiego

Državljan profesor B. Biliński je eden najzanesljivejših znanstvenikov. Čeprav ni včlanjen v partijo, v vseh svojih izjavah na univerzi, na fakulteti in na Filozofskem inštitutu odločno in s prepričanjem izraža svoja politična prepričanja in marksistične nazore.

Njegovi pogledi se zrcalijo v njegovem znanstvenem delu, didaktični in pedagoški dejavnosti ter v njegovem administrativnem in organizacijskem udejstvovanju.

V svojem raziskovalnem delu se sistematično poslužuje marksistične metodologije. Njegovo pedagoško in didaktično delo vidno prispeva k oblikovanju akademskega navdušenja in primernemu družbeno-ideološkemu odnosu njegovih študentov.

Njegovo delo v zvezi z načrti znanstvenega raziskovanja, načrti za mlade znanstvenike in študentske akademske skupine se je izkazalo za posebej dragoceno tudi s političnega vidika. Na področju prostovoljnega dela na ravni mesta se živahno udejstvuje v Poljsko-sovjetskem društvu (TPPR).

Delo profesorja Bilińskiego cenijo in priznavajo vsi in povsod. Še posebej visoko ga cenita univerzitetni partijski komite in lokalni partijski komite.

[Podpisani:] Ravnatelj

Podpis je nečitljiv.

V arhivih Inštituta za narodni spomin najdemo tudi nesojen poskus nekega drugega klasičnega filologa, tesnega sodelavca in zvestega občudovalca profesorja Kumanieckiego ter uspešnega predavatelja, da bi si zagotovil mesto v tujini. Njegova druženopolitična ocena ni niti približno podobna zgoraj navedeni in se omejuje samo na gola dejstva njegovega službovanja. Dopolnjuje jo nekaj izrazito nenaklonjenih poročil tajne policije o njegovem pomanjkanju prave predanosti socializmu — in o prav takšnem pomanjkanju predanosti pri njegovi ženi. Zdi se, da so mu pripadnost partiji na neki način šteli v zlo: njegov ideološki profil so označili kot neodločen in »oportunističen«.³⁵ Če parafraziramo besedno zvezo, ki jo je skoval Biliński, je bil »neboljševik s partijsko knjižico«. Prisilna združitev Poljske delavske stranke [*Polska Partia Robotnicza*] in Poljske socialistične stranke [*Polska Partia Socjalistyczna*] je leta 1948 porodila precejšnje število takšnih obotavljivih in neprepričanih članov partije, med katere je sodil tudi omenjeni znanstvenik.³⁶

35 Glej arhive IPN, *Teczka wyjazdowa nr. 7172 [Mapa za tujino št. 7172]; Oktawiusz Jurewicz; AIPN, sklicna številka IPN BU 0586/1870/J*, Notatka służbowa z 8 lipca 1966 [Uradna zabeležka z 8. julija 1966], pripravil kapetan St. Rapalo.

36 Glej *curriculum vitae* Oktawiusza Jurewicza, ohranjen v istem dosjeju.

Delovanje Bilińskiego v Italiji so visoko ocenjevali vsi, ki so imeli priložnost obiskati postajo Poljske akademije (*Accademia Polacca*) v Rimu, tako za časa njegovega službovanja kot pozneje. Krzysztof Żaboklicki, eden izmed ravnateljev podružnice po padcu komunizma (1991–2004), je kasneje dejal:

Pod vodstvom profesorja Bilińskiego je podružnica postala dinamičen raziskovalni center, predvsem na področju poljsko-italijanskih stikov, ter ključni faktor v znanstvenem sodelovanju med Poljsko in Italijo. Leta 1967 sta Poljska akademija znanosti (PAN) in Italijanski narodni raziskovalni center (CNR) podpisala sporazum.

Józef Wolski, zgodovinar antike in najdlje živeči član velike skupine, ki so jo Nemci aretirali med operacijo s kodnim imenom *Sonderaktion Krakau*, izvedeno kot ukrep proti akademski skupnosti leta 1939, je Bilińskiego močno hvalil zaradi njegove pomoči v letih 1959–1960 med lastnim obiskom v Rimu, za katerega je prejel individualno štipendijo Fordove ustanove.³⁷ Tudi profesor Chester Natunewicz, glavni urednik revije *Central and East European Classical Scholarship* (elektronske razširitve revije *Classical Bulletin* iz Cincinnatija v Ohio), je takole naklonjeno pisal o letih, ki jih je Biliński preživel na rimski postaji Poljske akademije:

Knjižnica Poljske akademije umetnosti in znanosti v Rimu na Ulici Vicolo Doria, blizu trga Piazza Venezia, že mnoga leta predstavlja prostor, kjer poljski znanstveniki, ne nazadnje znanstveniki klasičnih ved, lahko raziskujejo in se družijo s svojimi mednarodnimi kolegi. Sam se spomnim mnogih prilik, ki sem jih preživel tam na predavanjih in sprejemih v letih, ko je knjižnico vodil pokojni profesor Bronisław Biliński.³⁸

Leta 1977 so na pobudo Bilińskiego in občinskih oblasti Reggia Emilia na zid Palazza de Commune obesili spominsko ploščo, na katero je bil vklesan naslednji napis:

V bližini tega mesta v škofovski palači je Józef Wybicki julija 1797 napisal Mazurko Dąbrowskega *Jeszcze Polska nie zginęła* [Poljska še ni propadla] — ki so jo prvič zapeli med zidovi Reggia; ta pesem je postala poljska državna himna. Poljska akademija znanosti in občina Reggia Emilia odkrivata to ploščo ob stoosemdeseti obletnici tega dogodka.

Biliński je aktivno sodeloval pri prireditvah poljske skupnosti v Rimu in je postal ustanovni član društva Associazione Italo-Polacca Fryderyk Cho-

37 Józef Wolski, *Kraków przede wszystkim* [Predvsem Krakov] (Krakov: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004), 95–96. Velikodušne pomoči Bilińskiego znanstvenikom na obisku se spominja tudi Łanowski, »Wspomnienie o Bronisławie Bilińskim«, 312–313.

38 Chester F. Natunewicz, »The Classics in Poland«, dostopno na spletu.

pin, ustanovljenega 22. februarja 1980, ob stosedemdeseti obletnici skladateljevega rojstva. Društvo je postalo poljski center za klasično glasbo, odprto tako za Poljake kot za Italijane.³⁹

Pod Bilińskim je rimska postaja Poljske akademije znanosti izvajala različne znanstvene dejavnosti. Skoraj takoj po njegovem prihodu v Rim so začeli izdajati zbirko z naslovom *Conferenze*, v kateri so med letoma 1958 in 1984 objavili devetinosemdeset del⁴⁰ priznanih poljskih in italijanskih znanstvenikov.⁴¹ To plodno in izjemno delo ne odraža le marljivih prizadevanj Bilińskega v Rimu, ampak tudi njegovo diplomatsko pronicljivost, s katero je zbirko odprl vrsti bleščečih umov. Ti so znali ceniti njegovo pomoč pri svojem raziskovalnem delu v Italiji in v času, ko je bilo objavljane na zahodu za Poljake skorajda nedosežni sen. Biliński je sam ali v sodelovanju z drugimi napisal sedemindvajset knjig iz zbirke; pet jih je izšlo že po njegovem povratku na Poljsko. Skupnost avtorjev, ki so objavljali v zbirki, in znanstvenikov, ki jim je Biliński olajšal bivanje v Italiji, mu je doma nudila podporo, ki jo je potreboval med odsotnostjo. Ni treba, da bi kje druge iskali razlog za to, da mu je uspelo obdržati mesto ravnatelja vse do sedemdesetega rojstnega dne, čeprav druga komunistična imenovanja te vrste niso nikoli trajala več kot nekaj let.

Brez dvoma sta tako komunistična vlada kot Biliński dobila, kar sta hotela. Filolog je svoje delo opravil imenitno, celo tako dobro, da ga proti koncu njegove kariere z odlikovanji niso obsuli samo Poljaki, ampak tudi Italijani.⁴² Cena, ki jo je plačal za nedvomne ugodnosti, tako redke pod komunističnim režimom, je bil preobrat v akademskih interesih; od klasične antike se je preusmeril k italijansko-poljskim odnosom.

Ta sprememba raziskovalnega področja pa ni zajela njegovega zanimanja za šport v antiki in za njegovo povezavo s sodobnimi olimpijskimi igrami. Ko se je vrnil na Poljsko, se Biliński sicer ni vrnil k raziskovanju na področju klasične filologije, nadaljeval pa je s preučevanjem vpliva antičnih športnih idealov v sodobnosti.⁴³ Ni vzdrževal stikov z bivšimi vrocavskimi in varša-

39 »Nasz Dziennik« (*Náš dnevnik*), 22. februar 2010: 44, dostopno na spletu.

40 Vsega skupaj je zbirka obsegala sto zvezkov in je nehala izhajati leta 1992. Nova zbirka se je začela 1993 in je leta 2013 vsebovala sedemindvajset zvezkov. Popoln seznam izdaj je na voljo na spletni strani postaje.

41 Seznam poljskih imen je zares impresiven: Mieczysław Brahmmer, Aleksander Gieysztor, Stefan Strelcyn, Tadeusz Kotarbiński, Stefan Kieniewicz, Stanisław Lorentz, Bogusław Leśnodorski, Stefan Żółkiewski, Jan Białostocki, Bogdan Suchodolski, Władysław Tatarkiewicz, Jarosław Iwaszkiewicz, Witold Wołodkiewicz, Witold Hensel, Jerzy Starnawski. Popoln seznam je na spletni strani postaje.

42 Na primer z medaljo Nikolaja Kopernika, PAN 1977; Premio Barone Lemmermann, Rim 1982; Premio letterario »Daria Borghese«, Rim 1988; Premio Canaletto, Rim 1994; popoln seznam odlikovanj prinaša *Współcześni uczeni polscy: Słownik biograficzny* [Sodobni poljski znanstveniki: Biografski leksikon], sub voce *B. Biliński*, 1. zv. (Varšava: Ośrodek Przetwarzania informacji, 1998), 121.

43 Glej niz člankov, ki jih je Biliński objavil med letoma 1989 in 1991: »Olimpizm Pierre de Coubertina i Antyk: Analogie, paralele i dysharmonie I« (Olimpizem Pierra de Coubertina in antika: analogije, paralele in disharmonije I), *Kultura Fizyczna* 9–10 (1989): 1–7; »Olimpizm Pierre de Coubertina i Antyk II« (Olimpizem Pierra de Coubertina in antika II), *Kultura Fizyczna* 1–2 (1990): 3–10; »Olimpizm Pierre de Coubertina i Antyki II«, *Kultura Fizyczna* 5–6 (1990): 7–12;

vskimi študenti iz petdesetih let, ni se poskušal ponovno vključiti v srenjo klasičnih filologov in je ostal v stiku z izjemno majhnim številom filologov. Ker je večino komunističnega obdobja preživel na zahodu, ni v ničemer izkusil žalostne resničnosti, v kakršni so ta čas živeli njegovi rojaki, in zdi se, da je ohranil svoja levičarska nagnjenja.

Sedmi *Colloquium Tullianum* se je odvijal 13.–14. maja 1989 v Varšavi, tako rekoč na predvečer volitev v takomenovani »pogodbeni sejm«, načrtovanih za 4. junij. Šlo je za politično gesto italijanske oblasti, ki je želela spodbuditi prozahodna in prodemokratska čustva ter Poljakom zagotoviti, da želi novo Poljsko sprejeti v Evropo. Giulio Andreotti, eden izmed italijanskih politikov najvišjega ranga in tudi predsednik ustanove Centro Ciceroniano v Rimu,⁴⁴ je ob tej priliki prišel v Varšavo skupaj z italijanskim predsednikom Francescom Cossigo. S poljske strani je konferenco organiziral Jerzy Axer. Z ozirom na njegovo nedvomno izkušnost in poznavanje Italije je v organizacijski komite povabil tudi Bilińskiego. Biliński je sprejel povabilo, na videz z veseljem, skrivaj pa je poslal poročilo Državni varnosti in v njem izrazil svoje pomisleke glede prireditve. Čeprav se ni mogel odkrito zoperstaviti podvigu, ki je užival popolno podporo Poljske akademije znanosti, je hotel, da bi v določenih krogih vedeli za njegovo nasprotovanje, saj je bil prepričan, da bodo na volitvah zmagali komunisti. Uslužbenec Državne varnosti, ki so mu nadrejeni poverili priprave na prireditvi, je o poročilu Bilińskiego obvestil Axerja in izrazil svoje začudenje, da so njegovega avtorja povabili k sodelovanju.⁴⁵ Arhivski dokumenti, ki se tikajo odnosov s tujimi državami v tistem obdobju, še niso dostopni javnosti; ko bodo na voljo, bi bilo zanimivo najti in preučiti poročilo Bilińskiego iz leta 1989 in morda tudi njegova starejša poročila — če jih niso razrezali, tako kot mnoge druge kartoteke te vrste. Kot predstojnik rimske postaje Poljske akademije znanosti je bil Biliński gotovo v rednem stiku s poljsko Državno varnostjo, brez dvoma zato, da bi ji poročal o obnašanju poljskih profesorjev v Italiji.

Po padcu komunizma je Biliński dozdevno živel tiho, samotarsko življenje, redno je delal v univerzitetni knjižnici v Varšavi (BUW) in občasno sodeloval na konferencah, prirejenih skupaj s Poljsko akademijo znanosti, na primer na simpoziju o Horaciju septembra 1992, s katerim so počastili dva tisoč let od pesnikovega rojstva.⁴⁶

»Metamorfozy antycznych wzorców w olimpizmie Pierre de Coubertina V« [Metamorfoze antičnih modelov v olimpiizmu Pierra de Coubertina V], *Kultura Fizyczna* 11–12 (1991): 4–9; »Metamorfozy antycznych wzorców w olimpizmie Pierre de Coubertina: Amatorstwo-nagrody-profesjonalizm VI–1« [Metamorfoze antičnih modelov v olimpiizmu Pierra de Coubertina: Ljubitelstvo, nagrade, profesionalnost VI–1], *Kultura Fizyczna* 11–12 (1992): 2–5.

44 Ob tej priliki so mu podelili častni doktorat Varšavske univerze; glej zapis »Doktorati HC«, objavljen na spletni strani Varšavske univerze.

45 Kot je avtorici povedal Jerzy Axer 23. novembra 2010.

46 *Horacy i polski horacjanizm: Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w Warszawie w dniach 26–27 września 1992 roku przez Polskie Towarzystwo Filologiczne i Wydział I Nauk Społecznych Polskiej Akademii Nauk w dwutysięczną rocznicę śmierci Horacego*, Acta Societatis Philologae Polonorum 1 (Varšava: Aletheia, 1993).

Leta 1994 mu je Poljski olimpijski komite podelil zlati lovor [*Złoty Wawryzn*] za življenjske dosežke, zlasti za »mojstrsko povezovanje ideje iger v antičnem svetu in sodobnega olimpijskega gibanja«. ⁴⁷ Po njegovi smrti leta 1996 je njegova žena Anna Bilińska njegovo celotno knjižno zbirko, povezano z antiko, podarila knjižnici Oddelka za klasično filologijo Varšavske univerze. ⁴⁸

POST SCRIPTUM: NEKAJ PODATKOV O OZADJU ARHIVOV DRŽAVNE VARNOSTI NA POLJSKEM

Ker sem nekatere izmed zgoraj navedenih dokumentov pridobila iz arhivov Inštituta za narodni spomin, se mi zdi koristno, in kot upam, tudi podučno, če v ta prispevek vključim še časovni pregled nastanka tamkajšnje zbirke. ⁴⁹

- 1945 Ustanovitev Glavne komisije za preučevanje nemških zločinov na Poljskem.
- 1949 Sprememba imena zaradi zdaj sestrskih odnosov z Nemško demokratično republiko — Glavna komisija za preučevanje nacističnih zločinov na Poljskem.
- 1984 Glavna komisija za preučevanje nacističnih zločinov na Poljskem — Inštitut za narodni spomin (IPN).
- 1991 Po padcu komunizma so se pooblastila Inštituta razširila, tako da so vključila zločine nad Poljaki, ki jih je izvršil prosovjetski režim; ponovna sprememba imena, to je zdaj Glavna komisija za preučevanje zločinov nad poljskim narodom — Inštitut za narodni spomin.
- 1998 Inštitut za narodni spomin — Komisija za preganjanje zločinov nad poljskim narodom (*Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*) postane raziskovalni inštitut, povezan z državo, s pravico do lustracije in pregona, ustanovljen z odredbo parlamenta leta 1998. V skladu z zakonom Inštitut za narodni spomin zbira, arhivira in ureja dokumente o organih poljske Državne varnosti iz obdobja med 22. julijem 1944 in 31. decembrom 1989. Preiskuje tako nacistične kot komunistične zločine, storjene na Poljskem. Inštitut za narodni spomin dokumentira svoje najdbe in razširja rezultate svojih preiskav v javnosti.

Inštitut za narodni spomin je prevzel arhivske zbirke in kataloge Glavne komisije za preučevanje zločinov nad poljskim narodom, ki jih je zagrešilo Ministrstvo za notranje zadeve Ljudske republike Poljske, pa tudi dokumente vojske državne varnosti, ki jih je pridobil iz vojaških arhivov, ter ustrezne kartoteke iz državnega arhiva s sodišč, uradov tožilstva in zaporov. Njegove zbirke še zdaleč niso popolne, saj je Državna varnost uničila od 50 do 60 od-

⁴⁷ Glej spletno stran Poljskega olimpijskega komiteja.

⁴⁸ Glej spletno stran Inštituta.

⁴⁹ Andrzej Paczkowski in Antoni Dudek, »Poland« (Poljska), v: *A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe, 1944–1989*, ur. Krzysztof Persak in Łukasz Kamiński (Varšava: Inštitut za narodni spomin, 2005).

stotkov obstoječih dokumentov — v Gdanskju jih je bilo uničenih celo do 80 odstotkov. Neznano število tajnih dokumentov so nezakonito prenesli v Rusijo.⁵⁰

Na dokumente Urada državne varnosti (*Urząd Bezpieczeństwa* — UB, kasnejša *Służba Bezpieczeństwa* — SB) se ne smemo zanašati brez pridržkov. Vsebujejo elemente, ki jih ni težko spremeniti ali ponarediti, na primer poročila agentov o lastni dejavnosti, poročila tajnih virov, poročila z zaslišanj in srečanj, izjave ljudi, ki jih je zasliševala tajna policija, prošnje za informacije, obrazce za potne liste, življenjepise, pričevanja in ocene posameznikov, različno korespondenco med vladnimi oddelki in policijo ali državno varnostjo.

NEKAJ OBJAV BRONISŁAWA BILIŃSKEGA, KI ZAGOVARJAJO SOCIALISTIČNI PRISTOP H KLASIČNI FILOLOGIJI (1948–1954)

- »Jerzy Kowalski 1893–1948: Życie i prace«, *Eos* 43 (1948–1949): 3–45.
- »Awangardowa rola studiów radzieckich nad starożytnością klasyczną« [Avantgardna vloga sovjetskih antičnih študij], *Meander* 8 (1953): 61–80.
- »O hezjodejski aspekt starożytności: I) Praca w starożytnej Grecji, II) Problem pracy w starożytnym Rzymie« [Za heziodski vidik antike: I) Delo v antični Grčiji, II) Problem dela v antičnem Rimu], *Archeologia* 2–3 (1948–1949).
- »O nową filologię klasyczną i nowe studia nad kulturą antyczną« [Za novo klasično filologijo in novo preučevanje antične kulture], *Życie Nauki* (1952): 63–81.
- »Rôle idéologique de la tragédie romaine sous la République: 1) *L’Alexandre* d’Ennius et les premières révoltes d’esclaves«, *Tragica* 2, 7–54 (Vroclav: Oddelek za klasično filologijo, 1954).
- »Walka postępu i reakcji na scenie Eurypidesa« [Boj med napredkom in reakcionarnim na Evripidovem odru], *Meander* 9 (1954): 389–404.

Prevedla Lara Unuk

⁵⁰ Glej spletno stran Inštituta za narodni spomin.

Nijole Juchnevičiene

Klasična filologija v zgodnjesovjetski Litvi: med evropsko tradicijo in resničnostjo

Litva je v sovjetsko obdobje vstopila z izgubami, ki jih je pravzaprav nemogoče oceniti.¹ Pred letom 1940 sta bila na ozemlju današnje Litve dva centra za klasično filologijo, eden na Univerzi Vytautas Magnus v Kaunasu, drugi na Univerzi Stefan Batory v Vilni, zgodovinski prestolnici Litve, ki je bila v tistem času del Poljske. Povedano natančneje, vilenska univerza se je po prvi svetovni vojni razcepila na dva dela, litovskega in poljskega, vsakega s svojim oddelkom za klasično filologijo.

Med profesorji, ki so poučevali na klasičnem oddelku kaunaške univerze,² sta bila filologa iz Švice, Alfred Senn in Franz Brender, ki sta prevedla litovsko himno v latinščino, Vladimiras Šilkarskis, predstavnik moskovske šole klasične filologije, in Jonas Dumčius, ki je diplomiral na univerzi v Baslu in je bil učenec profesorja Wilhelma Wackernagela. Študenti klasične filologije na univerzi v Kaunasu so poslušali predavanja iz filozofije pri profesorju Vasiliju Sezemanu, ki je študij končal na univerzah v Sankt Peterburgu, Berlinu in Marburgu ter je v litovščino prevedel Aristotelovo razpravo *De anima*. Med letoma 1919 in 1939 sta bila na vilenski univerzi ločena oddelka za latinsko in grško književnost, ki sta ju vodila Jan Oko in Stefan Srebrny.

Univerza v Vilni, ustanovljena leta 1569, je bila nedvomno fenomen med sovjetskimi univerzami. Imela je daljšo tradicijo od številnih podobnih ustanov v Evropi, starejša je bila celo od uveljavljenih univerz v Edinbur-

1 Tomas Venclova, »Four Centuries of Enlightenment: A Historic View of the University of Vilnius, 1579–1979,« *Lituanus (Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences)* 27, št. 1 (1981), dostopno na spletu.

2 Univerzo v Kaunasu so zaprli leta 1950 z izgovorom, da Litva ne potrebuje dveh univerz. Iz nje sta nastala Tehnološki in Medicinski inštitut.

gu in Londonu. Njena zgodovina je tesno povezana z zgodovino Litve. Bila je najstarejša univerza v ZSSR; druga najstarejša je bila v estonskem Tartuju (1632), moskovska univerza (1755) je bila šele četrta, za univerzo v Lvovu (1661).³

Po sovjetski okupaciji leta 1939 je Vilna postala del Litve. Ker je večina poljskih profesorjev in študentov odšla na Poljsko, so leta 1940 Fakulteto za humanistične vede iz Kaunasa premestili v Vilno. Sovjetska zveza si je 15. junija 1940 v skladu s paktom Molotov — Ribbentrop priključila Litvo, skupaj z Latvijo in Estonijo, in začel se je prvi val aretacij in deportacij. V enem samem tednu do začetka vojne so iz Litve deportirali 34.260 ljudi. Ta huda čistka je bila vrhunec stalnega vala represije v baltskih državah med letoma 1940–1941,⁴ večinoma usmerjene proti intelektualcem. Sledila je nacistična okupacija. Univerzo so zaprli ter aretirali nekatere profesorje in študente, med njimi je bil izjemni semitolog Nachmanas Šapiro. Ko se je približevala druga sovjetska okupacija, se je velik odstotek profesorjev in študentov odločil za izgnanstvo. Dokumentacija še ni v celoti raziskana, vendar se število političnih zapornikov in deportirancev v Litvi na začetku okupacije približuje 300.000. V odgovor na vse to je več deset tisoč ljudi sodelovalo v gverilski vojni proti sovjetskemu režimu.⁵

Leta 1944 je sovjetska vojska ponovno zasedla Litvo in represija se je spet začela. Univerzo v Vilni so ponovno odprli leta 1944. Izgube so bile nepopravljive. Študija indoevropskega jezikoslovja, sanskrt, semitologije, arheologije, numizmatike, kulturne zgodovine in filozofije ni bilo več, revije kot *Archivum Philologicum*, *Athenaeum*, *Logos*, *Soter*, *Eranus* in druge so nehale izhajati, akademska združenja in stiki z evropskimi kolegi so bili strogo prepovedani. Študentske organizacije je vilenska univerza po sklepu senata ukinila že 31. julija 1940 in jih nadomestila z enim samim združenjem — Ligo mladih komunistov. Univerzitetna knjižnica je bila oropana knjig in uveden je bil sistem zaprtih fondov, »*specialnye fondy*«, dostopnih samo s posebnim dovoljenjem KGB. Leta 1944 so v skladu z direktivo, ki jo je izdal sekretar CK LKP Antanas Sniečkus, »O zasegu fašistične in protisovjetske literature litovskemu prebivalstvu,« odstranili številne knjige zahodnih znanstvenikov ter knjige, izdane v predvojni Litvi. Na fakulteti se je 16. januarja 1950 oblikoval »Odbor za odstranitev neznanstvenih nazadnjaških knjig,« vendar teh ni ostalo več veliko.

Ključni problem ni bila škoda, ki so jo utrpele ustanove, čeprav je bila znatna, pač pa pomanjkanje akademskega osebja. Septembra 1944 je univerza vsega skupaj zaposlovala 22 ljudi.

3 Venclova, »Four Centuries.«

4 Aleksandras Štomas, »The Baltic States as Soviet Republics: Tensions and Contradictions,« v: *The Baltic States: The National Self-Determination of Estonia, Latvia and Lithuania*, ur. Graham Smith (New York: St. Martin's Press, 1994), 86–87.

5 Gverilsko bojevanje je trajalo deset let, od leta 1944 do 1953. Zadnji borec je preživel vojno za več kot enaindvajset let, ubit je bil leta 1965.

Najbolj kvalificirane med visokošolskim osebjem, to so bili sicer maloštevilni nekdanji predavatelji na univerzi, so partijski funkcionarji že od samega začetka šteli za nezveste režimu. Peganjali so jih ali pa so jih prisilili v »prevzgojo«. Med njimi so bili profesorji kot Vasilij Sezeman, ki je bil leta 1950 obtožen protisovjetskega delovanja in je bil izgnan v delovno taborišče v Tajšetu v bližini Irkutska. V Litvo se je vrnil leta 1958. Imel je več sreče kot nekateri drugi, na primer Lev Karsavin, filozof religije in medievalist, ki je diplomiral na Fakulteti za zgodovino in filologijo Univerze v Sankt Peterburgu in postal profesor na sanktpeterburškem Inštitutu za zgodovino in filologijo. Leta 1927 je dobil profesuro na Univerzi v Kaunasu. Ko je leta 1940 zapustil Kaunas in odšel v Vilno, so ga odstavili z učiteljskega mesta in delal je kot direktor Muzeja umetnosti v Vilni. Leta 1949 je bil aretiran in obsojen na deset let zaporne kazni v taborišču Abez v avtonomni sovjetski socialistični republiki Komi. Umrl je leta 1952 v taboriščni bolnišnici. Profesorja Stefana Ehrenkreutza, zadnjega rektorja Univerze Stefan Batory, je KGB aretiral leta 1945 in ga mučil do smrti.

Da bi nadomestili tiste, ki so bili razrešeni ali so zapustili Univerzo »na lastno željo«, so »pomoč« običajno poslali iz Rusije, celo s Kavkaza. Ti »specialisti« so bili večinoma nezadostno usposobljeni amaterji, ki se niso ozirali na litovsko zgodovino, tradicijo ali prebivalstvo.⁶

Politično preganjanje profesorjev in študentov je trajalo več kot trideset let. Leta 1951 je Marcelinas Ročka, ki je diplomiral na klasičnem oddelku kaunaške univerze in je poučeval latinščino, grščino in antično književnost na univerzi v Vilni, postal rektor vilenskega Inštituta za usposabljanje učiteljev,⁷ a ga je KGB leta 1955 inkriminiral in razrešil. Naslednjih šest let ni mogel najti nobene zaposlitve. Njegov primer nikakor ni bil edini. Nekemu mojemu mlademu in nadarjenemu kolegu, ki je diplomiral na vilenski univerzi leta 1980, niso dovolili poučevati na univerzi zaradi »neprimerne porekla« — njegovo družino so imeli za »nacionalistično« in nelojalno do sovjetskega režima.

Takoj po sovjetski okupaciji se je v Litvi spremenila narava izobraževanja. Vse izobraževalne institucije, ki niso bile v državni lasti, so nacionalizirali. Zakon o nacionalizaciji osnovnih šol, tehniških šol in vrtcev je bil sprejet 8. avgusta 1940, 24. avgusta je sledila nacionalizacija srednjih šol. Po skoraj desetih letih so se vse gimnazije preoblikovale v srednje šole (1949/1950). Čeprav so bile šole po imenu splošne, so bile po vsebini politehniške narave.

Univerza se je preoblikovala po vzoru sovjetskih univerz: ustanovljena je bila združena Zgodovinsko-filološka fakulteta, Filozofsko fakulteto pa so zaprli. Nastali so novi oddelki, kot je bil Oddelek za vojaško usposabljanje, Oddelek za marksizem-leninizem in Oddelek za zgodovino komunistične partije, profesure pa so običajno dobivali mladi »specialisti« iz Moskve. Ti »se niso

6 Alfredas Bumblauskas et al., *Universitas Vilnensis 1579–2004* (Vilnius: Vilnius University, 2004), 50, dostopno na spletu.

7 Ustanovljen leta 1939.

mogli pohvaliti ne s svojim znanjem o marksizmu ne s kakšnimi človeškimi kvalitetami,⁸ imeli pa so velik vpliv pri odločanju. Univerza je bila podvržena diktatu partije, ki so jo vodili iz Moskve.

Najbolj sta trpela humanistika in družboslovje, saj sta veljala za ideološko najbolj prikladna.⁹ V učne načrte osnovnih, srednjih in višjih šol so uvedli nove predmete, denimo zgodovino ZSSR, ustavo ZSSR in ruščino. Predmete, ki so veljali za nepotrebne ali neprimerne, denimo latinščino, grščino, religijo, filozofijo in druge, so izključili ne le iz šolskih učnih načrtov, temveč tudi iz univerz. Poučevanje tujih jezikov je bilo v praksi omejeno na ruski jezik in književnost, predmeta, ki jima je bila v učnih načrtih priznana dvakrat večja pomembnost kot pouku litovščine, litovske književnosti in svetovne književnosti. Ekspanzija poučevanja ruskega jezika in književnosti v šolah je postala osnova za rusifikacijo kulture.¹⁰

V prvem letu okupacije je bila ustanovljena Akademija znanosti litovske sovjetske socialistične republike kot del Akademije znanosti ZSSR, vendar so bili njeni humanistični inštituti (za litovski jezik, za litovsko književnost, za litovsko zgodovino) v primerjavi z inštituti predvojnih univerz zelo ozko usmerjeni. To je ustrezalo načelu litovske KP, »vzgajati domače strokovnjake, ne glede na njihovo akademsko usposobljenost«. ¹¹ Tako je bilo kulturno in intelektualno življenje v celoti porušeno. Nastajati je začela nova, takoiimenovana sovjetska kultura — in spremljala jo je nenavadna nova morala.

Po letu 1940 so bili vsi klasični študiji združeni na univerzi v Vilni. Oddelek za klasično filologijo se je postopoma oblikoval iz mladih diplomantov univerz v Kaunasu in Vilni, ki so bili tedaj večinoma gimnazijski učitelji ali šolski inšpektorji; bili so brez akademskih izkušenj in ambicij, njihovo znanje latinščine in grščine pa je bilo zelo dobro. Samo en član oddelka, Jonas Dumčius, diplomant baselske univerze, se je že prej ukvarjal z znanstvenim raziskovanjem. Drugi, Merkelis Račkauskas, ki je doštudiral na univerzah v Sankt Peterburgu in v Odesi, se je oddelku pridružil pet let kasneje, leta 1949.

Univerza je bila že od prvih let sovjetske oblasti dalje strogo nadzorovana. Po sklepu partijskega komiteja vilenske univerze so od vseh oddelkov zahtevali seje dvakrat mesečno; pri tem je bilo treba voditi podrobne zapisnike. Te zahteve so se strogo držali še več kot petnajst let po vojni. Zapisniki sej Oddelka za klasično filologijo iz prvih let sovjetske vladavine so se na srečo ohranili in predstavljajo primarni vir ne le za pričevanje o tem, kako je deloval sovjetski birokratski in ideološki aparat, ampak tudi za usodo klasičnih študijev in klasičnih filologov v zgodnjesovjetski Litvi.

8 Venclova, »Four Centuries.«

9 Na splošno so v Litvi v sovjetskem obdobju izvirne šole razvila samo tista področja znanosti, ki jih je ideologija najmanj zadevala, denimo matematika in fizika (*Universitas Vilnensis 1579–2004*, 49).

10 Brunevičiute, »Effect,« 113.

11 Štromas, »Baltic States,« 95.

Učitelji so bili podvrženi represivnemu vzdušju sumničenja, zahtevam po aktivnem političnem udejstvovanju, nenehni ideološki »vzgoji« in »prevzgoji«. Vse to jih je odvrčalo od resnega znanstvenega raziskovanja. Vseeno pa je jasno, da je bil oddelek vez s tistim, kar je bilo na prvi pogled v celoti izgubljeno, to je s klasičnim ter humanističnim izobraževanjem in raziskovanjem; v danih razmerah je skušal ohraniti in oživiti klasične študije. Oddelek je preživel, uspelo mu je vzdržati celo odločitev sovjetskega ministrskega sveta iz leta 1954, da ukine vse klasične oddelke razen tistega na moskovski univerzi. Predstavljal je edino središče za klasično filologijo ne le v Litvi, ampak v celotni baltski regiji, saj je bila katedra na univerzi v Tartuju v skladu s sklepom iz leta 1954 ukinjena.¹² Univerza v Vilni je program klasične filologije ohranila od leta 1945 do 1969, s premorom med letoma 1953 in 1958. Celo ko je bil program po letu 1969 odpravljen kot »nepomemben in nezdružljiv s kulturnimi in strokovnimi potrebami«, oddelka niso razpustili. Po nekaj letih so zato program obnovili, a le kot vejo študijskega programa litovščine.

Na prvi seji novega oddelka 11. marca 1941 (zapisnik št. 1) so bili prisotni štirje učitelji in dekan fakultete; Jan Oko je bil še vedno član oddelka, a je kmalu odšel na Poljsko. Sejo je vodil dekan, saj oddelek še ni imel predstojnika. Glavna točka dnevnega reda je bila reorganizacija učnega načrta po vzoru sovjetskih univerz. Na zasedanju so sprejeli odločitve o petletnem trajanju študija, o načrtu za program študija klasične filologije in o pripravi memorandumov v zvezi s ponovno uvedbo latinščine v šole. Iz tega je jasno, da se je v tistem času ukinjanje latinščine v učnih načrtih že začelo.

Med drugo sejo 29. marca 1941 je oddelek odobril učni načrt za klasično filologijo (zapisnik št. 2). Prvi projekt učnega načrta ni ohranjen, je pa iz beležk tretjega zasedanja (zapisnik št. 3) 12. aprila razvidno, da je bilo treba učni načrt prilagoditi zahtevam oblasti (v zapisniku imenovane »Odbor za načrtovanje«). Na četrti seji 12. junija so program odobrili, a s prepolovljenim številom predavanj; ostali sta po dve uri tedensko za latinske in grške avtorje ter za rimsko in grško zgodovino. Deset dni kasneje je napadel Tretji rajh.

Do pete seje je prišlo po vojni, 15. januarja 1945 (zapisnik št. 5). Oddelek je bil prisoten *in corpore* — skupno trije člani. Število učiteljev je naraščalo zelo počasi. V začetku naslednjega leta so bili učitelji štirje, dve leti kasneje pa sedem. Zapisniki povojnih sej ne kažejo le spretnosti, s katero so lansirali politične in ideološke kampanje v Litvo kot odmev na dogajanje v Moskvi, ampak pričajo tudi o vedenjskem vzorcu, ki so ga privzeli litovski intelektualci, da so bili lahko kos vsem absurdom tedanjega položaja. Takoj lahko opazimo določeno dvojnost med uradnim vedenjem pod budnim očesom javnosti, kakršno odražajo zapisniki, in neuradnim vedenjem v zasebni sferi, kakršno poznamo iz intervjujev in spominov.

12 Andrej K. Gavrilov, »Russian Classical Scholarship,« v: *The Classics in East Europe: Essays on the Survival of a Humanist Tradition*, ur. Gregory Nagy in Victor Bears (Worcester, Mass: American Philological Association, 1995), 66.

Učitelji na oddelku si niso posebej prizadevali za vzpon na vodstveni lestvici. Število komunistov med njimi ni presegalo 15 odstotkov.¹³ Predstojniki oddelka večji del sovjetskega obdobja niso bili člani partije. Niti eden od profesorjev ni sodeloval na tako imenovanem Prvem kongresu intelektualcev SSRL med 10. in 14. julijem 1947. Odstotek študentov klasične filologije, ki so bili člani komsomola ali partije, je bil v primerjavi z drugimi oddelki nenavadno majhen. Med letoma 1948 in 1958 ni bilo nobenega. Ob študentih, za katere se je vedelo, da redno hodijo v cerkev, so bili nekateri bivši ordinandi, ki jih kot take navaja zapisnik. Kot kažejo zapisi, je bil predstojnik oddelka neprestano podvržen graji univerzitetne partije in komsomolskih komitejev zaradi neučinkovitega »pedagoškega« dela med študenti. Na dnevni red so uvrstili izboljšanje situacije; o tem so ubogljivo razpravljali na sejah oddelka in sprejeli odločitev, »da bodo ideološko delo s študenti okrepili in se na predavanjih borili proti buržoazni ideologiji in religioznosti,« a se ni v resnici nič spremenilo.¹⁴ Študenti klasične filologije se očitno niso bili pripravljeni pridružiti vrstam komsomola in litovske KP, vendar pa ni bil nikoli noben študent iz političnih razlogov izključen iz univerze.

Načrt ideološke propagande je bil takrat že zasnovan tako, da je vključeval vse člane skupnosti. Naslovi plenumskih sklepov litovske partije govoriijo sami zase — na primer sklep Petnajstega plenuma leta 1947 »O izboljšanju izobraževalnega dela med študenti« ali sklep Petega plenuma leta 1950 »O izboljšanju izobraževalnega dela v litovskem narodu«, kjer je bil poudarek na ideološkem delu s študenti, bodočimi srednješolskimi učitelji; ali sklep Sedmega plenuma leta 1957 »O izboljšanju politično-izobraževalnega dela med šolarji«.

Ideološko delovanje je veljalo za bistveno sestavino posameznikove akademske kariere. Strokovne kompetence so bile manjšega pomena. Petnajsti plenum centralnega komiteja je leta 1947 izjavil, »da na predavanjih nekaterih univerzitetnih profesorjev izstopa sovražna ideologija«. Plenum je ukazal komunistom na »univerzah organizirati neizprosni boj proti vplivu buržoazne ideologije, apolitični drži, pomanjkanju ideološkega dela in hlapčevstvu nasproti nazadnjaški buržoazni kulturi«. Plenum je pozval vse oddelke, »naj se odločneje borijo proti ideološkim odstopanjem«. Decembra 1948 je znanstveni svet vilenske univerze odločil, »da bo nadzoroval ideološko stopnjo predavanj«. Člani sveta *ex officio* so bili takrat sekretar univerzitetnega partijskega komiteja, sekretar univerzitetnega komsomola in predsednik univerzitetnega sindikata.

Šesti kongres litovske KP je leta 1949 poudaril, da je partija »okrepila svoj boj proti ostankom buržoazne nacionalistične ideologije in hlapčevstvu nasproti zahodnjaški buržoazni kulturi; vseeno pa so ideološki standardi neka-

¹³ Leta 1945 je imela LKP le 3.500 članov.

¹⁴ Glej zapisnik št. 38 z dne 25. decembra 1948; št. 58 z dne 12. novembra 1949; št. 60 z dne 10. decembra 1949; št. 62 z dne 14. januarja 1950; št. 69 z dne 20. aprila 1950; št. 5 z dne 4. novembra 1958.

terih predavanj in seminarjev na vilenski univerzi še vedno nizki.¹⁵ Na sestanku komunistov Univerze v Vilni 15. januarja 1956 so sprejeli odločitev o stenografiranju predavanj. Takšni primeri dajejo kar najjasnejši dokaz pritiska v smeri intelektualnega podrejanja; intelektualci so bili preprosto prisiljeni kazati zvestobo režimu. Ustrežljivost nikakor ni bila prostovoljna.¹⁶

Na seji 12. decembra 1949 (št. 60(65)) je oddelek sklenil, da morajo učitelji o svojih ideoloških dosežkih poročati na štirinajst dni. Njihova poročila, kakor so zapisana, so politično hiperkorektna in jih lahko povzamemo takole: »vsak učitelj naj bo zagovornik marksizma-leninizma in materialističnega svetovnega nazora, borec proti praznoverju, kot je religija, proti buržoaznemu idealizmu in individualizmu«. Elita je torej že obvladala slog sovjetskih magičnih zarotitev.

Za vsakega učitelja na oddelku je bila obvezna tudi udeležba na večernih predavanjih na Ljudski univerzi marksizma-leninizma; pričakovalo se je, da bo javno predaval o aktualni politiki in neprestano izkazoval svojo politično ozaveščenost. Prvi nadzornik nad temi aktivnostmi, zlasti nad ideološko vsebino predavanj, je bil predstojnik oddelka. Do srede osemdesetih let predstojniki oddelka niso bili člani partije, a so se morali vseeno ukloniti diktatom partijskega komiteja. V skladu z eno njegovih zahtev je moral celoten oddelek dvakrat mesečno prisostvovati predavanjem, obravnavati njihov namen, vsebino, metode in ideološke standarde. Zapisniki odražajo iznajdljivost in smisel za humor, s kakršnim so se učitelji spopadali z absurdnostjo položaja. Ohranjena besedila pričajo o posebni retoriki, o nekakšni značilno sovjetski sofistiki. Nihče, niti predavatelj, ni verjel temu, kar je bilo rečeno. Predavatelji so imeli kar nekaj težav pri združevanju nezdružljivega — denimo pri hkratnem poučevanju latinščine ali antične književnosti in marksizma-leninizma. Tu je nekaj odlomkov iz zapisnikov:

»Solonove pesnitve so polne napredne politične misli — med predavanjem jih je treba omenjati v skladu s teorijo razrednega boja« (št. 55 z dne 15. septembra 1949);

»Evrikleji, šibki starki, je bilo naročeno, naj umije Odisejeve noge, pri čemer je bil on močan mož. Vprašamo se lahko, kdaj, kje in v kakšni državi je bilo kaj takega mogoče. Kjerkoli, samo pri nas ne« (št. 63 z dne 16. januarja 1950);

»Platonov ideal lepega, dobrega in resničnega ni primeren za sovjetsko ljudstvo: kar je dobro za lastnike sužnjev, za nas ni sprejemljivo« (št. 63 z dne 16. januarja 1950);

15 Učitelji so bili pod ideološkim nadzorom do konca sovjetskega obdobja; avtorica tega članka ve to iz lastnih izkušenj.

16 Valdemaras Klumbyšs, »Behaviour Models of Soviet Lithuania's Cultural Elite,« (doktorska disertacija, Univerza v Vilni, 2009), 19, 23.

»Sokratov dajmonion ni božanstvo, ampak skupek zdrave pameti, močne volje in čistega srca« (št. 63 z dne 16. januarja 1950);

»Sokrat ni bil veren; ni verjel v bogove, le priliki se je prilagajal« (št. 63 z dne 16. januarja 1950);

»Med prevajanjem rekla *turbato melius capiuntur flumine pisces* [ribe se lažje lovi v razburkani vodi] — je treba misel povezati z dejanji kapitalističnih držav (Amerike, Velike Britanije in drugih), ki si prizadevajo spodkopati temelje mladih demokratičnih držav in skaliti njihovo življenje« (št. 67 z dne 23. aprila 1950);

»Pri obravnavi Plavta je treba poudariti razliko med antičnim in sovjetskim gledališčem ter dosežke sovjetskih dramatikov« (št. 15 z dne 25. aprila 1951);

»Med obravnavo Ajshila velja omeniti problem njegove religioznosti; poudariti je treba, da Ajshil ni bil veren in da si je prizadeval izničiti prepričanje o vplivu olimpskih bogov na človeško življenje« (št. 3 z dne 20. oktobra 1950);

»Grška lirika je vzknila iz razrednega boja« (št. 7 z dne 27. oktobra 1950);

Za ideološko vzgojo študentov so kot zlasti primerna veljala naslednja besedila:

De exitio imperii Romani — učitelj naj o padcu rimskega imperija govori z marksističnega stališča;

De discordia plebis et patrum — komentirati s stališča razrednega boja;

Germanorum malitia — poudariti okrutnost in lahkomiselnost nemškega naroda in to ponazoriti s primeri iz druge svetovne vojne; učitelj naj prav tako poudari razliko med antičnim in sovjetskim junaštvom — slednje ni individualno, ampak množično in za množice;

De nuptiis — primerjati položaj žensk v antičnem Rimu in odnos do družine in žensk, kot ga odraža *Komunistični manifest*.

Omenjena besedila so iz prve izdaje latinskega učbenika, ki sta ga sestavila dva učitelja z oddelka, Eugenijus Frolovas in Merkelis Račkauskas.¹⁷ Oddelek se je odločil, da zaradi številnih domnevnih pomanjkljivosti ne bo uporabljal prevedenega učbenika Šendjapina in Popova (zapisnik št. 57(62) z dne 15. oktobra 1949),¹⁸ ampak bo namesto tega pripravil nov učbenik. Ta je izšel leta 1952. Poleg omenjenih besedil sta bili denimo naslednji:

17 Eugenijus Frolovas in Merkelis Račkauskas, *Lotynų kalba* (Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla, 1952).

18 Eden glavnih razlogov za uvrstitev teh besedil v učbenik je bil »zaradi njihovih estetskih posebnosti in ne [...] zaradi njihove ideološke ustreznosti«.

LITUANIA NOVA. Multi et magni sunt processus, quos populus Lituanus in rebus oeconomicis et in litteris artibusque habet. Magno bello pro patria finito omnes, qui laborant, incolae Lituaniae suam rem publicam sovieticam summis studiis augere coeperunt. In Lituania multae fabricae exstructae sunt, quo facto hominum operiorum genus corroboratum est. Utique agricolarum conditio mutata est, nam plurimi eorum vicinos agros in unum corpus confuderunt atque viribus unitis colere coeperunt.¹⁹

NOVA LITVA. Številni in veliki so koraki, s katerimi je litovski narod napredoval na področju ekonomije, književnosti in umetnosti. Ko se je končala velika vojna za obrambo domovine, so vsi delovni prebivalci Litve z velikimi naperi začeli graditi svojo sovjetsko republiko. V Litvi so zgradili veliko tovarn, s čimer so okrepili delavski razred. Položaj kmetov se je seveda spremenil, saj je večina sosednja polja združila v eno zemljišče in ga začela obdelovati s skupnimi močmi.

DE MOSQUA. Praeclare hoc, dum Mosquam salutat, Stalinus dixit: Mosquam non solum incitamentum ad novam multitudinis dominatus formam sovieticam instituendam esse, sed etiam cum omnibus laborantibus ubicumque sint, tum omnibus gentibus ac nationibus quasi signum esse, sub quo libertatem suam recuperaturi sint omni paucorum dominatu atque imperio sublato; Mosquam praeconem pugnantium contra eos, quicumque novum bellum incendere velint, pro merito haberi.²⁰

O MOSKVI. Stalin je med pozdravom Moskvi izrekel znamenite besede: Moskva ni postala le spodbuda novemu sovjetskemu sistemu moči množice, ampak tudi nekakšen simbol tako za vse delavce, kjerkoli že so, kot tudi za vsa ljudstva in narode, nekakšno znamenje, pod katerim se bodo ponovno osvobodili vladavine peščice in prevzeli oblast; po pravici velja Moskva za glasnico borcev proti vsem tistim, ki želijo začeti novo vojno.

Ena od vaj je terjala prevod besedila *Kolektivizacija* v latinščino (str. 111); tekst sega čez celo stran.

Avtorja sta v latinsko besedišče vpeljala neologizme: *socialista*, *socialisticus*, *socialismus*; *capitalista*, *capitalisticus*, *capitalismus*; *fundus collectivus* (kolhoz), *communista*, *colonus rapax* (kulak), *fabrica*, *res oeconomicae* itd.

Obenem pa so bila ob navedenih tudi besedila kot *Baptisatio Mindowe* in *De baptismo Gedimini*, izvlečka iz *Zgodovine Litve*, ki jo je sredi 17. stoletja napisal Wojciech Wijuk Kojalowicz. Do 19. stoletja so takšne odlomke uporabljali kot glavni vir za litovsko zgodovino.

Kljub trudu oddelka za klasično filologijo, da bi z besedilom ustregel režimskim zahtevam, pa je eden prvih diplomantov z oddelka, ki je s študijem končal leta 1950 in je takrat že predaval na Inštitutu za usposabljanje

19 Str. 59–60.

20 Str. 114–115.

učiteljev,²¹ v svoji recenziji učbenika, objavljeni v dnevniku *Sovjetska Litva* [*Sovetskaja Litva*], avtorja napadel in se obregnil ob nizko ideološko raven priročnika.

Citirani odlomki so iz zapisov v obdobju 1950–51, vendar isti slog prevladuje v zapisih skozi naslednjih petnajst let. Vse to je bilo očitno namenjeno tistim, ki so brali zapisnike, in naj bi dokazovalo takoimenovano »ideološko ustreznost« klasičnega izročila. Kot je opazil Aleksandras Štomas, ni bilo v prvi polovici petdesetih let v baltskih državah nobenih domačinov več, ki bi sovjetski režim še vedno podpirali iz idealizma ali prepričanja. V tem času sta že prevladala realistično dojemanje politične situacije v svetu in sprijaznjenost z razmerami. Družbeno prizorišče je obvladovala uradna sovjetska ideologija. Za razmerje med baltskimi narodi in sociopolitičnim sistemom, v katerem so živeli, je bila značilna nenavadna kombinacija preproste sprijaznenosti in popolnega nasprotovanja.²²

Nihče izmed učiteljev na ponovno vzpostavljenem oddelku ni imel ustrezne akademske izobrazbe, kar je bil problem. Leta 1945 je bila univerza vključena v sistem, ki je omogočal podeljevanje diplom, in je pridobila pravico do izvajanja podiplomskih študijev. Oddelek je dovoljenje za izvajanje doktorskih študijev dobil leta 1951; disertacijo za »kandidata znanosti« so prvi predložili štirje člani oddelka, večinoma na podlagi prevodov (Evripidova *Medeja*, Kornelij Nepot, Longos).²³ Pravico izvajanja podiplomskih programov so ukinili sredi sedemdesetih let, priznali so jo le univerzam v Leningradu, Moskvi in Tbilisiju. Od takrat dalje so disertacije pisali le v ruščini in jih zagovarjali samo v Moskvi in Tbilisiju. Dva izmed učiteljev današnjega oddelka, vključno z avtorico tega članka, sta bila doktorska študenta (takrat so jih imenovali »aspiranti«) na Univerzi Andreja Ždanova v Leningradu, vendar sta svoji doktorski disertaciji napisala na univerzah v Tbilisiju in Moskvi.

Po vojni je na univerzi obstajal tudi drugačen postopek za »kandidata«, ki je nameraval doktorirati. V veljavi je bil kakšnih pet let; ustvarjen je bil v posebno korist zvestim članom partije in uporabljali so ga samo z dovoljenjem sekretarja univerzitetnega partijskega komiteja. Diplome so podeljevali na podlagi odločitve o strokovni oceni disertacije. Edini učitelj na oddelku, ki je postal »kandidat« v skladu s tem postopkom (leta 1948), je bil v tistem času tudi edini član partije na oddelku.

21 Leta 1967 je bil imenovan za ministra za izobraževanje.

22 Štomas, »Baltic States as Soviet Republics,« 97, 101.

23 Prvi objavljen prevod v sovjetskem obdobju je bil *Vklenjeni Prometej* (*Prometheus vincitus*, 1947), ki mu je čez dve leti sledil prevod Apulejevih *Metamorfoz* (*Metamorphoses*). Med prvim sovjetskim desetletjem (1945–1955) sta izšla samo še dva prevoda dramskih del, *Sedmerica proti Tebam* in *Dvojčka* (*Septem contra Thebes, Menaechmi*) ter nekateri prevodi latinskih pesmi (v učbeniku *Lingua Latina*). V naslednjih dveh desetletjih se je število novih prevodov podvojilo. Prvi prevod Lukrecijeve pesnitve *O naravi sveta* (*De rerum natura*) je nastal leta 1964. Med letoma 1976–1988 je izšlo 42 različnih knjig — dvakrat toliko kot v prejšnjih dveh desetletjih. Za podrobnosti glej »Index operum Graecorum Latinorumque in Lituanicam linguam versorum«, dostopen na spletu.

Raziskovanje je partija ozko zamejila in pri tem narekovala pogoje znanstvenikom. Smernice za klasično filologijo so v Sovjetski zvezi postavili v začetku leta 1948, v uvodniku četrtnetnika *Vestnik drevnej istorii* (*Vestnik za antično zgodovino*), z naslovom »Proti hlapčevstvu nasproti tujemu [inostranščina] na področju antične zgodovine«. ²⁴ Uvodnik je vodilne ruske klasične filologe na žaljiv in robot način obtoževal hlapčevstva nasproti kapitalistični znanosti in zahodni kapitalistični kulturi kot taki. Glede na uvodnik je bil glavni dosežek sovjetske socialistične revolucije moralni in ideološki preporod sovjetskega naroda, kot je razvidno iz del Molotova, Ždanova in Stalina. Ideologija je integralni del znanosti in metodološka osnova vsakega znanstvenega udejstvovanja. Kjer ni nobene napredne ideologije, je zatrjeval uvodnik, kjer torej ni marksizma-leninizma, tam ni prave znanosti. Kljub dejstvu, da je sovjetska in zlasti ruska znanost v svetu že vodilna, še vedno obstajajo nekateri predstavniki nekdanjih intelektualcev, ki s svojim zanašanjem na zahodnjaško tradicijo in kapitalistično ideologijo blatijo ime sovjetskih učenjakov. Eden izmed njih je Salomo Luria, profesor na leningrajski univerzi, ki je v svoji knjigi o Herodotu, objavljeni leta 1947, popustil mnogim zahodnim znanstvenikom, kot so denimo Jacoby, Meyer, Carry, Ehrenberg in drugi. Omenja njihova dela in jih nekritično navaja. V bibliografijo v svoji knjigi je vključil samo devet publikacij ruskih filologov. Nekaj citatov iz tega članka lahko prikaže gorečnost neznanega (*sic!*) avtorja: ²⁵ »Kako naj si to razlagamo? Je mar mogoče, da sovjetski filolog, kot je Luria, ni imel ruskega besedila, ampak je bil prisiljen prevajati iz nemščine?« — »Ta praksa podajanja kapitalistične ideologije Lurii ni tuja. V svojem prejšnjem delu *Oris zgodovine antične znanosti* sledi mnenju kapitalističnih filologov o Aristotelu in ne upošteva del Marxa in Engelsa. Luria ne uporablja metodologije marksizma-leninizma, zato so njegove knjige neznanstvene in pristranske.« Članek se konča z navdihnjeno ugotovitvijo: »Nauk Marxa, Engelsa, Lenina in Stalina je vse-mogočen, ker je resničen.« ²⁶

Morda je odveč pripomniti, da je bil Salomo Luria eden vodilnih in najbolj znanih ruskih klasičnih filologov, njegove knjige pa so preživele kljub kritikam v omenjenem uvodniku. Izvod njegove knjige o Herodotu si je še vedno mogoče ogledati v knjižnici Oddelka za klasično filologijo vilenske univerze.

Ta val preganjanja filologov je Litvo dosegel konec leta 1948, a je takrat že nekoliko popustil. Na oddelčni seji dne 9. oktobra (zapisnik št. 33) so morali profesorji premisliti svoje predsovjetsko znanstveno delovanje ter se svojih takratnih objav lotiti z javno samokritiko. Predstojnik Jonas Dumčius, edi-

²⁴ *Vestnik drevnej istorii* 1, št. 23 (1948): 3–11. Revija je bila ustanovljena leta 1937 in specializirana za historično raziskovanje antike, arheologijo in epigrafiko; glej Gavrilov, »Russian Classical Scholarship«, 62.

²⁵ Članek ni podpisan; na prejšnji strani je le ime urednika — Aleksandr V. Mišulin.

²⁶ »Učenie Marksa-Engelsa-Lenina-Stalina vsesil'no, potomu čto ono verno« (11).

ni, ki je imel izkušnjo izpred vojne, je govoril o svojem članku »Atenska demokracija«, objavljenem pred vojno v *Enciklopediji Litve*. Zapisniki ponujajo povzetek njegovega govora, kjer Dumčius pojasnjuje, da je omenjeni članek neznanstven in napisan v idealističnem tonu, saj kot avtor sam tedaj ni bil seznanjen z dialektičnim materializmom. »Zdaj, ko je *Enciklopedija* prepovedana in ni več v obtoku, omenjeni članek ne bo povzročil večje škode.«

Uvodnik v zgoraj omenjeno revijo *Vestnik drevnej istorii* je bil glavna točka obravnave na oddelčni seji dne 11. decembra 1948, približno deset mesecev po njegovi objavi (zapisnik št. 38). Predstojnik oddelka je poročal o članku in ga komentiral. Članek je po njegovem velik prispevek h klasični filologiji; zahodnjaško akademsko raziskovanje nima nobene vrednosti, ker je idealistično; filologi, ki niso seznanjeni z marksizmom-leninizmom, nimajo pravega znanja o zgodovini in družbi. Pripomniti gre, da je Jonas Dumčius, čigar besede — resnične ali ne — so na ta način podane v zapisniku, izhajal iz premožne in zelo verne družine; njegov brat je bil katoliški duhovnik. Diplomiral je na eni najboljših univerz, bil je predan raziskovalec in morda najvidnejši klasični filolog v Litvi v tistem času. Nikoli ni bil komunist in nikoli ni bil znan kot sovjetski aktivist. Ko je umrl Stalin in so se morali vsi zaposleni na univerzi udeležiti spominske seje, je bil Jonas Dumčius tako zatopljen v svoje delo, da je na sejo popolnoma pozabil in sploh ni opazil, da je v univerzitetni knjižnici ostal sam, tako pravi anekdota.

Konformizem ni bil sam sebi namen in ne razkriva miselnosti filologov, ki so ga bili prisiljeni sprejeti. Večina litovskih intelektualcev je uspela konformizem združiti s takoimenovanim »konservacionizmom«; to je pomenilo, da je posameznik skušal izkoristiti svoj položaj in si na njem prizadeval za dobro skupnosti narediti vse, kar je bilo mogoče.²⁷ Ohranitev kulturne identitete je bila Litovcem (pa tudi Estoncem in Latvijcem) od nekdaj pomembnejša kot napadalni nacionalizem.²⁸ Oddelka za klasično filologijo kljub težavam niso nikdar zaprli. Dokler je obstajala univerza, je deloval tudi oddelek in njegov akademski zbor se je po svojih najboljših močeh potrudil ohraniti litovsko tradicijo klasične izobrazbe. Delovanje oddelka je bilo pomemben kulturni dejavnik v prizadevanju za ohranitev evropske dimenzije litovske kulture. Oddelek si je močno prizadeval za ponovno uvedbo latinščine v šole (glej sklepe sej z dne 11. marca 1941; 26. marca 1949; 9. septembra 1949; 15. oktobra 1949; 28. novembra 1956 in 21. decembra 1958); za uvedbo latinščine kot dopolnilnega predmeta za študente prava, medicine in biologije (2. april 1947); za povečanje števila učnih ur latinščine (29. marec 1946; 13. marec 1948) in podobno. Oddelek je pripravil in tiskal številne publikacije za splošno izobrazbo, ali pa si je zanje vsaj prizadeval. Leta 1952 so sprejeli sklep o pripravi latinsko-litovskega slovarja; 28. novembra 1956 so spreje-

27 Štomas, »Baltic States«, 103.

28 Nicholas Hope, »Interwar Statehood: Symbol and Reality in Baltic States«, v: Smith, *Baltic States*, 59.

li sklep, da »se v množičnih medijih obravnava problem znanja o klasičnem svetu in kulturi«; 25. aprila 1957 je bil sprejet sklep, »da izide *Antologija klasične književnosti*«.

Eden večjih oddelčnih uspehov je bila ponovna uvedba latinščine v takoj imenovanih humanističnih šolah leta 1967. Profesorji so storili vse, kar je bilo v njihovi moči, da so dobili dovoljenje Ministrstva za visoko šolstvo ZSSR. Tedanji predstojnik oddelka je bil pogosto v Moskvi. Diplomanti oddelka so bili prvi učitelji latinščine v humanističnih šolah. Oddelek je podpiral učitelje latinščine, oblikoval učne načrte in izdajal latinske in grške učbenike tako za visokošolske izobraževalne institucije kot za srednje šole.

Primer Litve je jasen dokaz, da vseh dokumentov obravnavanega obdobja ne gre jemati dobesedno.

Prevedla Živa Borak

David Movrin

Fran Bradač, Anton Sovre, Milan Grošelj, Jože Košar in Fran Petre: latinščina in grščina na ljubljanski univerzi v desetletju po vojni

»Ali vi morete to popisati?« In odgovorila sem: »Morem.« Tedaj je nekaj podobnega nasmehu zdrsnilo po tistem, kar je bil nekoč njen obraz.¹

Politično atmosfero v Jugoslaviji je določala nekakšna *differentia specifica*.² Medtem ko so ostale države v regiji potrebovale nekaj prijateljskega prepričevanja s strani Rdeče armade, preden so se odločile za enopartijski policijski sistem, je bila Jugoslavija — skupaj z Albanijo in Sovjetsko zvezo — ena redkih evropskih držav, kjer je bil sistem avtohton od začetka do konca.³ To seveda ne pomeni, da ni bilo zgledov. Jugoslavija je odkrito posnemala sovjetski eksperiment in je veljala za najhitrejšo učenko gruzijskega mojstra; v začetku je bila celo nezadovoljna s počasnim tempom sprememb v preostalih državah

1 Ana Ahmatova, »Namesto predgovora,« prevedel Tone Pavček.

2 Študijo je omogočila podpora nemške raziskovalne ustanove Fritz Thyssen Stiftung v okviru mednarodnega projekta »Gnothi seauton — Classics and Communism«, ki so ga na raziskovalnem inštitutu Collegium Budapest vodili Jerzy Axer, György Karsai in Gábor Klaniczay, in podoktorskega projekta Z6–4163, »Kaj ima socializem od latinščine? Slovenska klasična tradicija in razredni boj (1945–1990) v jugoslovanskem in srednjeevropskem kontekstu« pri ARRS. Za neprecenljivo pomoč pri pripravi besedila, zlasti pri prevajanju gradiva in iskanju citatov, se zahvaljujem Doroteji Novak. Napake, ki so v besedilu še ostale, so seveda moje. — Besedilo bo v letu 2014 v razširjeni obliki, z vso dokumentacijo in slikovnim gradivom, objavljeno tudi v *Zgodovinskem časopisu*; v luči dejstva, da je tokrat *Keria* v celoti posvečena mednarodni primerjavi položaja stroke za železno zaveso, je uredništvo ZČ prijazno pristalo na predhodno delno objavo.

3 Prezem oblasti v Evropi podrobno obravnava *magnum opus* Archieja Browna, *The Rise and Fall of Communism* (London: The Bodley Head, 2009), 148–78.

vzhodnega bloka.⁴ Sam Tito se je šolal v Moskvi, nato pa ga je Stalin leta 1937 poslal v Jugoslavijo, da bi iz lokalnih komunistov skoval Partijo, ki je po besedah lastnih voditeljev tik pred začetkom druge svetovne vojne »zase trdila, da je boljševiška in zaradi tega ena izmed najbolj zvestih Kominterni«.⁵ Kljub temu je imela vrhuška jugoslovanskega novega razreda v rokah dovolj resnične politične moči, da se je sklenila boriti za preživetje, ko so nevarni znaki »druge stalinistične ledene dobe«, kot ta pojav imenujejo zgodovinarji,⁶ v letu 1948 začeli ogrožati njen monopol. Jugoslovanski politbiro je prepoznal nevarnost in njegovi člani so se zavedali, da se bo treba boriti za položaj — in za življenje. Eden izmed njih je pripomnil: »We must hang together, or we shall hang separately.«⁷ Samo v Jugoslaviji (in kasneje v Albaniji)⁸ je bil razhod z državo, kjer se je revolucija rodila, sploh predstavljiv.⁹

Od kod so jugoslovanski komunisti črpali to neverjetno moč za vztrajanje na oblasti? Spopad je oče vseh stvari, kot je opazil Heraklit že tisočletja pred tem; korenine teh oblastnih razmerij segajo v drugo svetovno vojno. Češko-francoski zgodovinar Karel Bartošek je v svoji analizi suho napisal: »Menjava oblasti je v zgodovini le redko temeljila na tako krvavem pokolu kot v Jugoslaviji, kjer je od 15,5 milijonov prebivalcev umrlo milijon ljudi.«¹⁰ Neznosna lahkost radikalnih sprememb, ki jih je slovenska klasična filologija — skupaj z univerzo in družbo — utrpela leta 1945, je danes težko predstavljiva;¹¹ razumemo jih lahko samo z zavestjo, da so se dogajale v času, ko za pogrešljiva niso štela le profesorska mesta in predavanja o latinski slovnicu, temveč tudi človeška življenja. S stabilnostjo se je kajpak ubadala vsa povojna Evropa, kljub temu pa lahko enkratnost položaja v Sloveniji zaslutimo iz abstraktnega jezika števil: izmed 1,492,000 prebivalcev jih je življenje med vojno in v dogodkih po njej izgubilo vsaj 97,450.¹² Slovenski zgodovinarji danes sodijo, da

4 Robert Service, *Comrades: A World History of Communism* (London: Macmillan, 2007), 252.

5 Milovan Djilas, *Rise and Fall*, prev. John Fiske Loud (San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1983), 82.

6 Tony Judt, *Postwar: A History of Europe since 1945* (New York: Penguin Press, 2005), 145.

7 Morda simptomatično za ta čas menjave zavezništva je Dedijer citiral Benjamina Franklina; prim. Vladimir Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas: prilozi za biografiju* (Beograd: Prosveta, 1991), 336.

8 V letu 1960, med kitajsko-sovjetskim razkolom; prim. Brown, *Rise and Fall of Communism*, 319.

9 Prim. poglavje »Izključitev Jugoslavije iz Informbiroja« v monografiji Jožeta Pirjevca *Tito in tovariši* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011), 223–320.

10 Karel Bartošek, »Central and Southeastern Europe,« v: *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, ur. Stéphane Courtois et al. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999), 397; Brown, *Rise and Fall of Communism*, 151–52, ocenjuje, da je bila populacijska izguba enajststodotna.

11 Odnos jugoslovanskih komunistov do klasičnih študijev obravnava članek »*Gratiae plenum*: latiniščina, grščina in Informburo,« *Keria — studia Latina et Graeca* 12, št. 2–3 (2010).

12 Peter Vodopivec, »Populacijske posledice druge svetovne vojne in povojnega nasilja na Slovenskem,« v: *Žrtve vojne in revolucije: zbornik*, ur. Janvit Golob et al. (Ljubljana: Državni svet Republike Slovenije, 2005), 98; številka 97,450 je rezultat večletne raziskave »Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej« pri Inštitutu za novejšo zgodovino, končane leta 2012. Prava številka je verjetno višja, vendar je ni mogoče ugotoviti; kjer so se izgubile sledi za celimi družinami, ni nobenega vpisa v matične in mrliške knjige, nobenega gradiva ali pričevanja, meni Vida Deželak Barič, ki je projekt vodila. Rezultati so dostopni na spletnem portalu Sistory.

je večino teh smrti povzročila državljanska vojna, s katero je začela partija. Ta je v okupaciji videla način, kako se polastiti oblasti, in se ni pomišljala poseči po terorju, ki se je lahko kosal z grozovitostmi okupatorskih vojsk. Njeni politični nasprotniki se pred masakrom niso znali braniti in so šli v svoji kratkovidnosti komunistom celo na roko, ko so za pomoč najprej prosili Italijane in nato Nemce ter tako še poglobili državljanski spopad, obenem pa v njem dokončno zapravili lastno legitimnost. Sledila je katastrofa, ki je bila v vsej zgodovini naroda brez primere. Relativno zanemarljive številke okupatorskih vojakov, ki so umrli na istem teritoriju v vseh štirih letih vojne — okrog 6.000 Nemcev in 1.500 Italijanov¹³ — se danes zdijo skorajda kolateralna škoda v konfliktu, kjer je šlo očitno za nekaj drugega. Delež med vojno pobitih domačinov, 6,5 odstotkov, je bil v Sloveniji v primerjavi z drugimi državami v regiji neverjetno visok (Albanija 2,8 odstotka, Bolgarija 0,4 odstotka, Italija 1,0 odstotka, Francija 1,4 odstotka, Češkoslovaška 3,2 odstotka); primerljiv je celo z Madžarsko (6,4 odstotka) in Avstrijo (5,7 odstotka), dvema državama z močno judovsko skupnostjo, ki je med vojno izginila v holokavstu.

Ko so se okupatorji umaknili, so jugoslovanski komunisti sprejeli v po-vojni Evropi unikatno odločitev, da bodo z democidom nadaljevali sami. Sovjetski veleposlanik v Beogradu Ivan Sadčikov je leta 1946 poročal v Moskvo, da »je bilo po mnenju Milovana Djilasa [...] po osvoboditvi Jugoslavije likvidiranih 200.000 ljudi«. Veleposlanik je še pripisal, da je po njegovi sodbi ta ocena prenizka.¹⁴ Žrtve so zagrebli v skrivna množična grobišča ali jih pre-prosto odvrgli v odmaknjene rove in jaške. Nekateri še vedno ostajajo neodkriti.¹⁵ Obseg jugoslovanskih grozodejstev je navdušil samega Stalina: »Tito je junak [*molodec*] ... vse jih je pobil!«¹⁶ Številke so zlasti pretresljive, če upoštevamo delež prebivalstva, ki ga obljuba o državi delavcev, kmetov in poštene inteligence ni prepričala — torej odstotek, ki se je raje izselil. Na ta način se celotna populacijska izguba zaradi vojne in dogodkov po njej v Sloveniji povzpne na 146.000, kar je pomenilo nič manj kot 9,8 odstotkov prebivalstva.¹⁷

13 Peter Vodopivec et al., *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: Slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja* (Ljubljana: Modrijan, 2006), 303.

14 Poročilo Ivana Sadčikova iz sredine februarja 1946 hrani moskovski »Arhiv vneshnei politiki Rossijskoi Federatsii« (AVPRF), F. 06, Op. 7, Por. 867, P. 53, L. 9. Navaja ga denimo Jeronim Pero- vič, »The Tito-Stalin Split: A Reassessment in Light of New Evidence,« *Journal of Cold War Studies* 9, št. 2 (2007): 38.

15 Do danes je Komisija vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč registrirala več kot šeststo skrivnih grobišč. Samo pet odstotkov so jih v zadnjih dvajsetih letih tudi preiskali, ostala še vedno čakajo na svoje Antigone. Največje od njih, Tezno pri Mariboru, pokriva po trenutnih oce- nah približno 15.000 žrtev. Samo del je bil iz nuje raziskan med gradnjo avtoceste v letu 1999, ko je ta srhljivi jarek prečkala trasa gradbišča. Na razdalji sedemdesetih metrov so odkrili več kot 1.100 trupel, torej 18 trupel (večinoma hrvaške narodnosti) na tekoči meter jarka; prim. Mitja Fe- renc, *Huda jama (Grave Pit) Coal Mine Mass Massacre — May, June 1945* (Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2013), 7.

16 Stalin je to vzkliknil med oštevanjem poljskih komunistov zaradi »mlačnih ukrepov, ki so jih uporabljali proti svojim nasprotnikom«. Njegovo pohvalo so »tovariši v Centralnem komiteju« sprejeli »z okrutnim, vendar ne neprijetnim ponosom.« Milovan Djilas, *Tito: The Story from In- side*, prev. Richard Hayes in Vasilije Kojić (London: Weidenfeld and Nicolson, 1981), 39.

17 Vodopivec, »Populacijske posledice druge svetovne vojne in povojnega nasilja na Slovenskem,« 97.

Sočasna literatura se te surove stvarnosti ni smela dotakniti neposredno in je raje uporabljala ezopski jezik. Avtorje, ki so se zmogli požvižgati na spone represije in samocenzure, je mogoče prešteti na prste; njihov glas je zato morda toliko bolj pomenljiv. Lawrence Durrell je preživel tri leta na britanskem veleposlaništvu v Beogradu, preden je pustil službo, da bi imel več časa za svoj *Aleksandrijski kvartet*. Njegova angleško duhovita pisma, ki so nastala med letoma 1949–1952, ko je »iskal prevod Ajshila« in nenehno pričakoval izbruh nove vojne, razkrivajo »turobno, izsušeno in brezupno« Jugoslavijo, »inertno in grozljivo policijsko državo« s »cenzuriranim tiskom, z dolgimi kolonami političnih zapornikov, ki korakajo zastraženi z brzostrelkami« in »z nesrečnimi ljudmi, sestradanimi in ustrahovanimi skoraj do smrti.«¹⁸

ČISTKE NA UNIVERZI

V vsesplošni zmešnjavi poletja 1945 je komaj kdo opazil tiho upokojitev Frana Bradača (1885–1976), najstarejšega profesorja v klasičnem seminarju na Univerzi v Ljubljani in njegovega dolgoletnega predstojnika. Redki, ki so jo opazili, so o njej molčali; prihajajočim generacijam ni nikoli uspelo prebiti tega zidu molka. Še v letu 2009 niso fakultetne kronike v Bradačevi upokojitvi videle ničesar posebnega.¹⁹ Toda njegovo nenadno in nepojasnjeno izginotje je bilo vsaj nekoliko nenavadno, Bradač je bil prvi redno nastavljeni profesor v klasičnem seminarju na mladi univerzi²⁰ in torej eden izmed njegovih usta-

18 Durrell se ni pustil zapeljati fasadi, s katero je skušal režim očarati tuje obiskovalce: »Sejem je bil zelo zanimiv in odlično izpeljan; imeli so razstavljene prototipe vseh stvari, od hladilnikov do motorjev — do sedaj jih nisem izven sejma videl še nikjer: vsekakor niso nikjer naprodaj. Ustvarili pa so vtis, da je jugoslovanska lahka industrija po razvitosti takoj za ameriško.« Lawrence Durrell, *Spirit of Place: Letters and Essays on Travel*, ur. Alan G. Thomas (London: Faber, 1969), 123–162. Slovenske represije se na pregleden način loteva študija, ki jo je objavil Milko Mikola, *Rdeče nasilje: Represija v Sloveniji po letu 1945* (Celje: Mohorjeva, 2012).

19 Prim. *Zbornik Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani 1919–2009* (Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2009), 227. Vse to je ustvarilo plodna tla za defamacijo. Preden sem našel spodaj omenjeno dokumentacijo, sem naletel na tri različne in deloma nasprotujoče si govorce, ki so skušale »razložiti« njegovo zgodnjo upokojitev.

20 Njegov predhodnik Jan Luňák (rojen 12. decembra 1847, umrl 21. julija 1935, v ruskih virih omenjen tudi kot Ivan Ivanovič Lunjak), nekdanji profesor v Sankt Peterburgu, Moskvi in Odesi, »odlikovan z redom sv. Stanislava, sv. Ane in sv. Vladimira«, je bil že upokojen, ko je začel predavati v Ljubljani, kjer je univerza nastala leta 1919. Nanjo ga je povabil prijatelj Rajko Nahtigal, deloma zato, da bi zmanjšal profesorjevo finančno stisko, potem ko je oktobrska revolucija nacionalizirala njegove prihranke in pokojninski sklad, 49,300 »zlatih rubljev«. Luňák je bil 13. novembra 1920 imenovan za »kontraktualnega rednega profesorja za klasično filologijo«. Njegova pogodba se je iztekla leta 1929; »pogajanja za obnovev kontrakta med filozofsko fakulteto in gospodom prof. dr. Lunjakom niso imela uspeha«, zato se je vrnil v Prago. Do ljubljanskih univerzitetnih krogov očitno ni čutil posebne hvaležnosti, njegova *Bibliotheca Lunakiana*, označena z eponimnim črnim škarnikom, je v oporoki pripadla klasičnemu seminarju Karlove univerze. Med obsežnejša dela sodijo *Observationes rhetoricae in Demosthenem* (1877) ter *Quaestiones Sapphicæ* (1888), daljšo bibliografijo navaja B. R., »Jan Luňák,« *Listy filologické* 62, št. 4–5 (1935), 367–68. Dokumenti so ohranjeni v ZAMU, »Rektorat IV, osebne mape profesorjev, Ivan Lunjak«. Več o njem piše Karel Svoboda, *Antika a česká vzdělanost od obrození do první světové války* (Praga: Nakl. Československé akademie věd, 1957), 221–22; na knjigo me je prijazno opozoril vsestranski Vojtěch Hladký.

novitelj. Po študiju na Dunaju, v Zagrebu, v Pragi in v Berlinu je leta 1923 postal docent v Ljubljani. Pisal je študije o grški drami, o Sapfo in Katulu ter si na različne načine prizadeval ustvariti podlago za klasično izobrazbo v novi državi. Izdal je grško slovnico ter več slovarjev, med njimi tudi latinsko-slovenski in slovensko-latinski slovar, ki sta za več desetletij ostala standardni učni pripomoček. Posebej se je posvečal prevajanju. Izdal je prevod lirične poezije (Katul, Tibul, Propertij) in grške dramatike (Evripid, Aristofan); zanimal se je tudi za ostale zvrsti in književnosti, med njegovimi predvojnimi prevodi so denimo Charles Dickens, Honore de Balzac in Jan Karafiat. Svoj eklektični pristop je ohranil tudi v kasnejših letih s prevodom Vergilijeve *Eneide* in z *Dobrim vojakom Švejkom* Jaroslava Haška.²¹ Toda njegova pedagoška in literarna dejavnost nista imeli pri njegovi akademski usodi leta 1945 nikakršne vloge.

Mehanika te upokojitve je že znana.²² Politika in akademska sfera sta trčili že kdaj prej, denimo ko je med okupacijo devetnajst profesorjev in asistentov izgubilo svojo službo. Ne glede na nelaskavost teh zgledov se jim je partija takoj po prevzemu oblasti leta 1945 odločila slediti z novo čistko na univerzi. Prvega junija je Milan Vidmar vprašal rektorja univerze Milka Kosa, »kako je z ureditvijo personalnih zadev na univerzi, ker vlada pričakuje, da se to čimprej izvrši«. Rektor Kos, znan po svoji pogumni drži med okupacijo, ko na slovenski univerzi ni dovolil predavanj v italijanščini,²³ je vztrajal, da je to vprašanje pod njegovo pristojnostjo, ter se skliceval na obstoječo zakonodajo in poskušal zaščititi avtonomijo univerze. Njegove poglede je podpiral tudi univerzitetni senat. Ferdo Kozak, novi minister za prosveto, se z avtonomijo univerze ni preveč ukvarjal. Izjavil je, »da smatra izvršitev pregleda vsega osebja na univerzi potom terenskega odbora OF kot popolnoma umestno in odgovarjajoče sedanjim izrednim razmeram, kajti v sklopu univerze je razumeti tudi terenski odbor OF. Jugoslovanski zakoni imajo veljavo le, v kolikor se dajo spraviti v sklad z zakonodajo osvobodilne borbe. Uredba te so pa tudi terenski odbori.«²⁴ Po tej krjavljevsko subtilni pravni interpretaciji je njegovo ministrstvo začelo izdajati dekrete, ki jih je univerza lahko le še sprejela kot *fait accompli*. Tako konceptualno kot strukturno je bil njen glavni odlok z dne 10. avgusta kopija analognega dekreta, ki ga je nekaj mesecev prej izdalo »sodišče časti« na Univerzi v Beogradu. Slovenski odlok je proskribirance delil na tri kategorije: »stavljeni« v stalni pokoj (točka B — Fran Bradač, Ka-

21 Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani (ZAMU), »Rektorat IV, osebne mape profesorjev, Fran Bradač.« Prim. tudi Kajetan Gantar, »Bradač, Fran,« v: *Enciklopedija Slovenije* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987).

22 Aleš Gabrič, »Odpuščanje profesorjev Univerze v Ljubljani zaradi politično-ideoloških vzrokov,« *Objave* 6 (2000): 14–19; prim. tudi članka Petra Vodopivca, »O komunistični univerzitetni politiki in izključevanju univerzitetnih učiteljev in sodelavcev Univerze v Ljubljani po drugi svetovni vojni,« ter Vladimirja Simiča, »Odstranjevanje pedagoškega osebja z Univerze v Ljubljani,« *ibid.*

23 Prim. AS 1931-II-026 II 050198, kjer o tem pripoveduje »Andrej«.

24 Gabrič, »Odpuščanje profesorjev Univerze v Ljubljani,« 14–19.

rel Ozvald, Teodor Grudinski, Franc Žurga); »začasno odstavljene« in predani Sodišču slovenske narodne časti (točka C — Franc Veber, Henrik Steska, Jože Glonar); ter »odstavljene«, ki so pobegnili iz Slovenije v zamejstvo (točka Č — Ludmila Dolar Mantuani, Stojan Bajič, Aleksander Bilimovič, Evgen Spektorski, Ciril Žebot, Rihard Zupančič, Ludvik Čepon, Alojzij Košmerl, Ignacij Lenček, Alojzij Odar, Jože Peterlin, Matija Slavič in Josip Turk). Srbski dokument, ki je slovenskemu očitno služil kot vzorec, ima štiri zelo podobne razdelke: »1) Udaljeni sa Univerziteta s tim da se njihov predmet preda Sudu za suđenje prestupa protiv srpske nacionalne časti [pet oseb]; 2) Udaljeni sa Univerziteta s tim da se predmet preda Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača [ena oseba]; 3) Udaljeni sa Univerziteta [dvanajst oseb]; 4) Udaljeni s fakulteta koji su odbegli u Nemačku [devetnajst oseb]«. ²⁵

Toda srbsko »sodišče časti« si je po okupatorjevem odhodu iz Beograda 20. oktobra 1944 vzelo več kot pol leta časa, preden je 19. maja 1945 izreklo svojo »razsodbo«, proti kateri ni bilo pravnega sredstva in ki je takoj postala pravnomočna. Za seboj je pustilo pravilnik delovanja ²⁶ in obsežno dokumentacijo o pravno absurdnih »kaznivih dejanjih« obtoženih, zaradi česar je denimo srbski klasični filolog Veselin Čajkanović izgubil svoj položaj — in nato svoje življenje. ²⁷ Srbski zgodovinarji danes sodijo, da je to početje pomenilo temelj za partijsko »duhovno prenovo« univerze; »to je bil samo eden od načinov, s katerimi si je partija utirala pot k vzpostavljanju popolne državno-partijske kontrole nad univerzo in izobraževalnim sistemom.« ²⁸ »Slovenska narodna čast« je bila očitno precej manj kompleksna kategorija, ljubljanski epigoni srbskih »sodnikov« so svoje delo končali v treh mesecih in za seboj praktično niso pustili sledi. ²⁹ Vladni odlok, ki ga je Fran Bradač skupaj z

25 Veselina Čajkanovića so v Beogradu odpustili pod tretjo točko, Frana Bradača pa v Ljubljani pod točko B, kar je bilo vsebinsko isto; prim. Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića: Represija u Srbiji 1944–1953* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006), 284–85. Za slovenski arhivski dokument prim. ZAMU, »Rektorat IV–246, Univerzitetno osebje — ponovna imenovanja, razrešitve.«

26 Shranjen v Arhivu Srbije, Komisija za obnovu BU, fascikel 1, »Pravilnik o radu Suda časti Beogradskog univerziteta«; navaja ga Cvetković, *Između srpa i čekića*, 284.

27 Dokumentacijo navaja študija Milene Jovanović o klasični filologiji v Srbiji leta 1944/45 na primeru Veselina Čajkanovića, objavljena v monografiji *Classics and Communism*. Ironija usode je hotela, da je bil ravno Čajkanović ocenjevalec pri Bradačevi habilitaciji 9. februarja 1934, ki sta jo podpisala dr. Balduin Saria in dr. Jakob Kelemina. »Bradačevi radovi nisu veliki po obimu,« je takrat napisal, »ali oni imaju svoju vrednost i daju nam dokaza o lepim sposobnostima svoga autora. G. Bradač ume, da nadje problem, i o stvarima koje raspravlja dobro je informiran. U naučnom radu originalan je i ima poleta, ali je u isto vreme i obazriv in skrupulozan. Prema svemu omeće mišljenja sam, da g. Bradač ima dovoljno naučnih kvalifikacija za stepen vanrednog profesora univerziteta.« Prim. Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani (ZAMU), »Rektorat IV, osebne mape profesorjev, Fran Bradač.«

28 Cvetković, *Između srpa i čekića*, 288.

29 V desetletjih, ki so sledila, so preostali dokumenti izgubili svojo prepričevalno moč. Univerza v Ljubljani je svoje profesorje, ki so bili žrtve čistk, rehabilitirala leta 1998; prim. Tone Wraber, »Poročilo o delu prve komisije za rehabilitacijo univerzitetnih učiteljev,« *Objave* 6 (2000): 11. Medicinska fakulteta v Beogradu je naredila podobno v letu 2001; prim. Cvetković, *Između srpa i čekića*, 286.

ostalimi žrtvami čistke dobil v začetku avgusta, ni navajal nobenih razlogov za upokojitev in je bil v tem smislu neizpodbiten. Zgodovinarjem preostane danes zgolj ugibanje o vzrokih odločitve, ki je imela za posledico uničeno življenje. Toda vsaj v Bradačevem primeru je ohranjen dokument, ki ga je izdal »Oddelek za sledenje in informiranje« slovenske Uprave državne varnosti v novembru leta 1947. Ponuja redek vpogled v mentaliteto ljudi, ki so imeli takrat v rokah škarje in platno.

Bradač Franc, star cca. 60 let, univerzitetni profesor v pokoju, po narodnosti Čeh, stanujoč Gradišče 8/b. — V bivši Jugoslaviji je bil klerikalno-anglofilsko nastrojen. Služboval je na univerzi. — Med okupacijo je bil simpatizer mo[dre]-ga[rde]. Proti partizanom in OF se je vedno izražal, da so banditi. Na njegovo stanovanje so pogosto zahajali Italijani, s katerimi se je spuščal v politično debato proti OF. Naši aktivisti so se ga bali in izogibali. Vso dobo okupacije je bil še nadalje uslužben na ljubljanski univerzi. Največ se je družil z Resman Lojzetom in Andrejkom, polkovnikom bivše jugoslovanske vojske, katera stanujeta istotam in sta ravno tako nasprotnika OF. — Po osvoboditvi je bil takoj upokojen. Naši oblasti je nasproten in še vedno anglofilsko nastrojen. V začetku ni imel volilne pravice, niti ni član OF. Pozneje je volilno pravico dobil na podlagi intervencije. Na domu se sedaj ne družijo z nikomer. Po mestu pa ga je večkrat opaziti z nepoznanimi ljudmi. Na terenu je v dobrih odnosih s Perme Viktorjem, Igriška 3, kateri je ravnotako nasprotnik OF. — Po značaju je miren, zahrbtn in hinavski. — Premoženja nima in se preživlja s pokojnino. — Žena Boža, stara cca. 60 let, gospodinja, je po narodnosti Čehinja. V političnem oziru je bila enaka možu, kakor še danes se ne strinja z našo oblastjo. Mnogo je imela za kritizirati mladinsko progo, katero je podcenjevala in govorila, da bodo s proge prišle nazaj vse mladinke moralno pokvarjene. Je odkrita nasprotnica naše oblasti. — Hčerka Zorka, učiteljica, ne stanuje sedaj pri starših, ker se v političnem oziru ne razumejo. Naklonjena je ljudski oblasti, ni pa zanesljiva. Med okupacijo je imela ljubavne razmere z nekim Italijanom, kateri je po osvoboditvi ostal v Ljubljani in bil nekaj časa zaprt od naše oblasti. — Smrt fašizmu — svobodo narodu! [Podpisan] šef odseka — major Stadler Franc.³⁰

Dejstvo, da se je v Stadlerjevem prodornem poročilu Bradač, rojen na Dolenjskem, nenadoma prelevil v Čeha, lahko tu pustimo ob strani. Državna varnost očitno ni zaznala protislovja v dozdevno italijanskih tendencah zakrknjenega anglofila. Toda Bradač je bil bolj dosleden. Njegova italijanska naveza ni bila rezultat njegovih političnih prepričanj, temveč sad hčerkinega zasebnega življenja. Zorka Bradač se je očitno požvižgala na politične nalepke; pred vojno je hodila s Sergejem Kraigherjem, pomembnim komunistom, ki je

30 AS 1931-II 007, Lm 0011520. Podpisnik karakteristike Franc Stadler je bil nato leta 1952 imenovan za »narodnega heroja« zaradi svoje serije spektakularnih umorov slovenskih političnih in mnenjskih voditeljev v letu 1942, med njimi nekdanjega bana Marka Natlačena ter katoliškega misleca Lamberta Ehrlicha.

desetletja kasneje, leta 1981, v letu po Titovi smrti, postal nič manj kot predsednik predsedstva SFRJ, torej nekakšen predsednik Jugoslavije. Toda srce je muhast gospodar in med vojno se je zaljubila v svojega učitelja italijanščine Attilia Budrovicha,³¹ ki je bil član *Partito nazionale fascista*.³² Budrovich se je rodil v Splitu leta 1913 in je že pred vojno prišel v Ljubljano. Znal je nekaj hrvaščine in slovenščine ter se je kot klasični filolog hitro spoprijateljil z očetom svoje nove izvoljenke. Fašistične oblasti, ki so ga zaposlile, so ga naposled prisilile, da je pustil službo, ker je kot pripomoček pri pouku nespametno uporabil delo Prežihovega Voranca, zaprtega levičarskega pisatelja. Kljub temu se je po italijanski kapitulaciji leta 1943 vrnil k svojemu dekletu v Ljubljano; za nekaj časa si je pridobil nazaj celo svoje delovno mesto. Maja 1945 je bil aretiran. Zorka Bradač je uporabila svoje partijske zveze in ga po štirih mesecih rešila iz ječe; toda še vedno je ostal *persona non grata* in leta 1948 je moral naposled zapustiti tako svoje dekle kot njeno novo državo.³³

Zgodba se zdi trivialna, vendar vse te drobnarije iz nasledlega ljubezenskega razmerja — *dulces exuviae*, bi napisal Vergilij — izdajajo logiko boja za oblast. Razmerja z Italijani sama po sebi niso bila hud problem, zato je Zorka Bradač leta 1945 lahko obdržala svoje učiteljsko mesto. Dejstvo, da je bil nekdo »nasproten naši oblasti« in za povrh še »klerikalno-anglofilsko nastrojen«, je bilo seveda nekaj povsem drugega in Fran Bradač se je moral upokojiti. Upokojitev je pomenila zgolj prvi udarec naraščajoče represije in Bradač se je moral nato boriti za volilno pravico, za pokojnino³⁴ in slednjič celo za stanovanje.³⁵

V čem je bil pomen ukrasnih pridevkov, ki so Bradača tako drago stali? »Klerikalno« prepričanje je veljalo zlasti v šolstvu za izrazito problematično značajsko lastnost. Kot je nekoč pripomnil Edvard Kardelj, osrednji ideolog jugoslovanske partije in Titova desna roka, je bilo nepredstavljivo, da bi socialistično mladino vzgajali klerikalni ali liberalni učitelji; zaupati jo je bilo mogoče le pravim marksistom. Je nekdo, ki vzgaja klerikalni naraščaj, sploh še pravi učitelj? Bolje, da otrok ostane nepismen, je pribil Kardelj, kot da bi ga

31 Borut Pečar in Zorka Bradač, *Sijaj resnice* (Grosuplje: Mondena, 2005), 131–38; prim. tudi Zorka Bradač, *Neslutena moč ljubezni* (Ljubljana: Forma 7, 2001).

32 »È nominato delegato commissariale il fascista dott. prof. Attilio Budrovich.« Emilio Grazioli, »Sottoposizione a vigilanza dell' Associazione musicale di Lubiana,« *Bolletino Ufficiale per la provincia di Lubiana* 1, št. 71 (1942): 558. Politični kontekst obravnavata Tone Ferenc, *Fašisti brez krinke: Dokumenti 1941–1942* (Maribor: Obzorja, 1987), 423, in Bojan Godeša, *Kdor ni z nami, je proti nam: Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborem* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995), 78–81.

33 Aleksander Lavrenčič, »Izraz 'razrešeni' morda ni srečno podan z italijanskim terminom 'sospeši': O razrešitvi akademskih dolžnosti italijanskih honorarnih profesorjev in lektorjev,« *Kronika* 46, št. 1–2 (1998): 132–34. Za biografijo prim. Luigi Ziliotto, »Ricordo di Attilio Budrovich,« *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria* 26 — N. S. 15 (2004): 247–251.

34 Za finančni križev pot prim. ZAMU, »Rektorat IV, osebne mape profesorjev, Fran Bradač. Bradač je kasneje opisoval pokojnino, ki jo je prejemal, kot »sramotno«, prisiljen je bil prevajati, da je lahko preživel; prim. Miran Sattler, »Znanec iz sosednje ulice: Dr. Fran Bradač,« *Ljubljanski dnevnik* 29, št. 8 (1965): 3.

35 Dokumentacija hrani avtor.

v šoli kvaril tak učitelj.³⁶ Dober mesec kasneje je njegovo vizijo še jasneje razvil neki pravmislec v *Slovenskem poročevalcu*:

Kaj bi slepomišili! Naša Ustava sicer zagotavlja slehernemu državljanu versko svobodo in zaradi tega, ker hodi v cerkev, pri nas še nihče ni bil preganjan. Toda ali smo zato dolžni, da gledamo religiozne ljudi tudi v socialistični šoli, da uče eno, s svojim osebnim zgledom pa propagirajo drugo in tako demantirajo sami sebe ter zavajajo mladino v nejasnosti in dvome? Ne, takih dvoiličnejšev v socialistični šoli prav gotovo nismo dolžni trpeti in smo jih že predolgo trpeli, ker šola ni pekarna ali čevljarska delavnica, kjer je pač vseeno, če pripadajo mojstri in pomočniki temu ali onemu svetovnemu nazoru.³⁷

Oznaka »klerikalca« je bila že sama po sebi dovolj slaba; toda pridevnik »anglofilski« ni bil nič manj nevaren v očeh partije, ki je drugo svetovno vojno označila za »imperialistično« in je na njenem začetku *urbi et orbi* razglasila, da so »angleški in francoski imperialisti sprožili nov konflikt«.³⁸ To je poleg Bradača kmalu ugotovil še en univerzitetni profesor. Boris Furlan, pravnik, ki se je v Trstu pred vojno učil angleščine pri Jamesu Joyceu, je vojno vihydro preživel v Londonu. Delal je za jugoslovansko vlado v izgnanstvu in po radijskih valovih sporočal zavezniške novice v okupirano Evropo. Po koncu vojne se je leta 1945 vrnil v Slovenijo. Najprej je postal dekan Pravne fakultete, vendar ga je njegova radovednost vodila v niz nadaljnjih nepremišljenih dejanj; na skrivnem je zagrešil celo prevod Orwellove *Živalske farme*. Kot dekan si tega najbrž ne bi smel privoščiti. Ljubljanski študij prava se je hitro razvijal v vse drugačno smer in leta 1947 sta bila dva klasična filologa bolj ali manj osamljena gosta pri njegovih predavanjih o grški pravni filozofiji. Eden izmed njih se takole spominja tistih dni:

Tisto leto sva [z Lojzetom Rebulo] poslušala [Furlanovo] predavanje o grški pravni filozofiji, predavanje, ki je imenitno dopolnjevalo Sovreta, ko je tisti semester predaval grško filozofijo. Poleg enega do dveh juristov sva bila edina poslušalca. Tako je imel Furlan svoje predavanje kar v sobi dekanata. Tisto leto je bil namreč dekan juridične fakultete. Junija je svoje predavanje zaključil: »Samó malo in se ne bomo videli in spet malo in se bomo zopet videli ...³⁹ Jeseni bomo nadaljevali s svojimi razmišljanji o razvoju pravne misli v antiki ...« Še isti večer pa so ga zaprli in še isto poletje je bil obsojen na smrt.⁴⁰

36 AS 1589-III 1.6, »Zapisnik VII. razširjenega plenarnega zasedanja CK KPS,« 26–27. januar 1952.

37 *Slovenski poročevalec*, 7. marec 1952, 3.

38 V resoluciji petega partijskega kongresa v oktobru leta 1940; analiziral ga je Svetozar Stojanović, »Varieties of Stalinism in Light of the Yugoslav Case,« v: *Stalinism Revisited: The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*, ur. Vladimir Tismaneanu (Budapest: Central European University Press, 2009), 395.

39 Prim. Jn 16,16.

40 Prim. Gabrovec, »Pot v Emavs,« v knjigi esejev Alojza Rebule *Skozi prvo zagrinjalo* (Celje: Mohorjeva družba, 1994), 12.

»Nagodetov proces«, kot so ga kasneje poimenovali, je bil stalinistična sodna predstava, na kateri je bilo dvaintrideset intelektualcev obtoženih nezaislišanih zločinov, denimo pošiljanja sporočil tujim vohunom, s katerimi naj bi izzvali tujo intervencijo v Jugoslaviji.⁴¹ Za razliko od nekaterih kolegov je Boris Furlan navsezadnje ubežal smrti, na katero je bil obsojen. Leta 1947 je bilo to težko, a vsaj v teoriji izvedljivo. Fran Bradač, ki je očitno simpatiziral s »plavo gardo«, torej s preostanki jugoslovanske kraljeve vojske, je bil leta 1945 najbrž lahko vesel, da je komunistični prevzem oblasti preživel. Nekateri klasični filologi s podobnimi zvezami ga niso.⁴²

Klasični seminar na univerzi je tako postal majhna in tesno povezana skupnost; nekaj starih študentov je vmes izgubilo življenje, nekaterim so nadaljevanje študija prepovedali,⁴³ novih pa skorajda ni bilo. Obvezne študijske krožke, ustanovljene, da bi študente podučili o dialektičnih spoznanjih *Kratkega kurza zgodovine VKP(b)*, Plehanova, Ždanova »in kar je bilo še take robe tistih dni«,⁴⁴ so filologi sistematično zlorabljali za pogovore o koreninah ter vzrokih slovenske državljanske vojne. »In seveda o tistih tisočih pomorjenih (število je bilo takrat še negotovo), ki so bili živi med nami v imenih klasičnih filologov Janeza Remica, Janeza Klariča, zgodovinarja Janeza Tominca in toliko drugih.«⁴⁵ Študenti so imeli dober razlog, da so živeli v neprestanem strahu pred tajnimi policijskimi vohuni in vohunkami. Desetletja kasneje se je ena od njih na smrtni postelji opravičila človeku, ki ga je takrat ovajala.⁴⁶ Toda našli so tudi načine, s katerimi so si ustvarili prostor zaupanja, smeha in sproščenosti:

Naslednje leto se je naši že prijateljski družčini pridružilo še eno brucovsko bitje. Videti je bilo čisto spodobno, z neverjetnim znanjem, s kar nič socialističnimi manirami, brez socialističnega slovarja. Naša kolegica [Marija Rus], ki še vedno ni smela nadaljevati študija, čeprav ji je oče umrl v Dachau, je previdno svetovala: *Ne poznate komunistov, oni prav take pošiljajo, da špijonirajo, bodimo previdni*. Res smo naslednjo uro v krožku vzeli Ždanova čisto zares in takoj prihodnjo uro je sledilo neusmiljeno spraševa-

41 Osebo izkušnjo obsojenca je objavil Ljubo Sirc, *Between Hitler and Tito* (London: A. Deutsch, 1989), 110. Višje sodišče je leta 1991 sodbo razveljavilo. Podrobneje o Furlanu v delu *Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev: Angela Vode in Boris Furlan, žrtvi Nagodetovega procesa*, ur. Peter Vodopivec (Ljubljana: Slovenska matica, 2001).

42 Za dva najbolj nadarjena, Ivana Hribovska in Janeza Remica, prim. *Jutro pozabljenih: Antologija padlih, pobitih, zamočanih, prepovedanih, pozabljenih*, ur. France Pibernik (Celje: Mohorjeva družba, 1991), 218–37; 62–72. Ivan Hribovšek (1923–1945), pesnik, ki je ostal brez groba, je po tragični ironiji za seboj pustil rokopis s prevodom Sofoklove *Antigone*; za objavo ga pripravlja Brane Senegačnik. Drugi bodoči klasični filolog, Justin Stanovnik (rojen leta 1928), je leta 1945 kot mladoletnik preživel tebarsko taborišče smrti, vendar so ga leta 1949 ponovno aretirali in odpeljali v drugo koncentracijsko taborišče, Strnišče pri Ptuj; šele leta 1950 je smel nadaljevati s študijem.

43 Marija Rus, ki je morala prekiniti študij — čeprav je njen oče umrl v taborišču Dachau; prim. Gabrovec, »Pot v Emavs«, 11.

44 Ibid.

45 Ibid.

46 Tatjana Rojc, *Pogovori z Alojzom Rebulo* (Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2009), 39.

nje. Mlado bitje je pogumno, čeprav z malo tresočim se glasom, odgovarjalo. Končno pa smo se le prisrčno nasmejali naši previdnosti in naši krožki so zopet postali prijateljski pogovori, s komentarji, s katerimi bi si zanesljivo prislužili kar nekajčasno preskrbo v Gran Albergo di Svoboda, kot smo imenovali zapore na Miklošičevi in Povšetovi. Le da je od sedaj naprej pri njih sodelovala tudi nova brucka, Erika Mihevc po imenu, bodoči Grošljev naslednik na oddelku za klasično filologijo. — Res čudovit seminar! Kaj vse si lahko slišal v njem, kakšne debate so odmevale od tistih belih sten, medtem ko je nekje od daleč odmevalo skandiranje parol proti sovražnikom socializma. Iz seminarja sva z Lojzetom odhajala v Ljudsko kuhinjo na kosilo in večerjo in med potjo prevajala v latinščino neštete parole, ki so zakrivatele prazne izložbe in obetale skorajšnji socialistični raj, še prej pa pogin zlobnih sovražnikov. To prevajanje je bilo prijetno in radoživno, hujše je bilo, kadar je tulil iz zvočnikov glas državnega tožilca, ki je zahteval smrtno kazen za svoje obtožence.⁴⁷

Na srečo je režimski pritisk ublažila obrobnost oddelka. Partijski komite na univerzi se je leta 1948 trpko pritoževal nad dejstvom, da »filologi nimajo nobenega kadra«, in poudarjal, da to nedopustno stanje traja že tri leta.⁴⁸ Študenti, ki so preživeli vojno in povojne čistke, so bili redki. Konec leta 1946 sta diplomirala dva, leta 1947 trije, v letu 1948 samo eden.⁴⁹ Vsi ti so s študijem začeli, še preden se je leta 1945 stroka znašla na črni listi. Položaj z bruci je bil še manj obetaven. Vladna odločitev, da latinščine in grščine v novih šolskih načrtih ne bo več, je povzročila, da kar 95 odstotkov srednješolskih profesorjev ni moglo več poučevati predmeta, za katerega so se šolali — in tudi potrebe po novih profesorjih kajpak ni bilo.⁵⁰ Sporočilo je bilo jasno in v letu 1948/49 sta v ljubljanskem klasičnem seminarju študirala le *dva* študenta. Številka je neverjetno nizka, še posebej če jo primerjamo s študenti slovenščine (168), ruščine (47), romanskih jezikov (24), germanskih jezikov (61), zgodovine (57), geografije (64), naravoslovja (92), matematike ali fizike (93) in filozo-

47 Prim. Gabrovec, »Pot v Emavs,« 11–12.

48 ZAL LJU 696 1.4, »Zapisnik sestanka univerzitetnega partijskega komiteja«, 15. oktobra 1948. Zapisnikar je najprej zapisal »na ideološki bazi«, nato je to prečrtal in raje napisal »na individualni način«. Člani partijskega komiteja so se naposled odločili, da bo treba »nekoga zadolžiti« in da bo moral nekdo »odgovarjati prav za ta oddelek«, vendar niso predlagali nobenih imen.

49 Podatki od maja 1945 do oktobra 1948 so objavljeni v knjigi *Kulturna politika Jugoslavije: 1945–1952; zbornik dokumenata*, vol. 1, ur. Branka Doknić, Ivan Hofman in Milić F. Petrović (Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2009), 507. Arhiv FF UL še vedno ni ustrežno urejen in dostopen javnosti, kar je v nasprotju z veljavno arhivsko zakonodajo. Na srečo se je mogoče glede imen opreti na spomine enega takratnih študentov, Staneta Gabrovca: »Pogosto so se nama [z Lojzetom Rebulom] pridružili še obe Ljubljanki, ki sta končavali svoj študij, Anica Jalen [pozneje Ana Šašel] in Marija Rusova, in Bojan Čop, ki ga je profesor Oštir pri svojih etimoloških interpretacijah že v prvem semestru z vso resnostjo spraševal, če ima on, bruc, kako drugo razlago pri njegovih etimoloških interpretacijah.« Kasneje je prišla zraven še Erika Mihevc. Prim. Gabrovec, »Pot v Emavs,« 10–12.

50 Glede na poročila Ministrstva za prosveto iz 1949 sta samo še dva klasična filologa učila svoj predmet. Ostali so se preusmerili k učenju slovanskih jezikov, kar je običajno pomenilo ruščino. Ibid., 511.

fije ali pedagogike (31) — torej s študenti vseh ostalih oddelkov tedanje Filozofske fakultete.⁵¹

LABIRINTI AKADEMSKEGA PREŽIVETJA

Pri profesorjih, ki so smeli ostati, ni šlo brez preverjanja. Milan Grošelj (1902–1979) je bil izvoljen za izrednega profesorja v novembru leta 1945, *en bloc* z ostalimi kandidati, ki so imeli naziv docenta in za katere je zdaj fakultetni svet sklenil, naj se »pozovejo na izpraznjena mesta« po poletnih čistkah, ki so obračunale z njihovimi predhodniki.⁵² Eden izmed pogojev za nadaljnjo kariero je tičal v zadovoljivih odgovorih na »vprašalnike«, ki jih je zahtevala nova oblast. Med vojno je Grošelj na Filozofski fakulteti sodeloval z ilegalno socialno organizacijo Slovenske narodne pomoči (SNP) pri zbiranju hrane za ljudi, ki jim okupacijske oblasti niso izdale živilskih kart. Ta srečna okoliščina mu je — poleg njegovih znanstvenih kvalitiet — omogočila napredovanje na položaj, ki ga je zasedal po vojni. Leta 1949 je tako lahko poročal: »Med vojno sem delal na Filozofski fakulteti za SNP, od osvoboditve dalje pri sindikatu na univerzi kot odbornik in sedaj drugič kot poverjenik humanistične skupine Filozofske fakultete. Od osvoboditve dalje sem poslovođa Komisije za nostrifikacijo pri Filozofski fakulteti; sedaj sem drugič imenovan za predsednika Komisije za profesorske izpite.«⁵³ Bržkone je prav njegova razvejana dejavnost obdržala oddelek pri življenju, vendar mu zagotovo ni pomagala pri pedagoškem delu. Grošelj je bil po Bradačevem odhodu edini preostali klasični filolog. Skoraj leto dni je klasični seminar vodil sam, brez pomoči, nato pa se mu je pridružil Anton Sovre (1885–1963).

Sovre je bil šolski inšpektor in je v tem času že slovel kot izjemen prevajalec, znan pa je bil tudi po svoji relativni naklonjenosti oblastem; ta je med drugim temeljila na njegovem pogumnem, čeprav vse prej kot predrznem vedenju med vojno. Njegove tovariše, med drugim Jakoba Šolarja,⁵⁴ so deporti-

⁵¹ Ibid.

⁵² Milan Grošelj je napredoval skupaj z docenti Stankom Lebnom, Francem Zwittrom, Antonom Ocvirkom, Gabrijelom Tomažičem, Stankom Škerljem, Almo Sodnik in Oskarjem Rey. FF UL, Milan Grošelj, personalna mapa, »Izpisek iz zapisnika II. redne seje fakultetnega sveta FF,« 14. november 1945.

⁵³ AS 1589 4481, »Vprašalna pola, Milan Grošelj,« 16. marec 1949.

⁵⁴ O pristrčnem prijateljstvu obeh predvojnih čitankarjev, Sovreta in Šolarja, priča kar *šestnajst* kitic dolga duhovita pesem, ki jo je Sovre napisal »v olajšanje srca, na svetega Jožefa dan, ko sem se jezil na Jakov lenir in na dežurno službo v prostorih oddelka za prosveto ali po novem *istruzione publica* 1942« in jo je Katarina Grabnar pred kratkim našla v Šolarjevi zapuščini. Že spodnjih nekaj odlomkov priča o Sovretovi igrivi kreativnosti, ki je očitno eksplodirala ob Šolarjevem ravnilu: »Jožefu gre lilija, / orgle 'ma Cecilija, / svet'mu Lukežu je vol' / že od njega dni simbol. // Z Antonom družji se prašič, / ob Ožbaltu je krokar tič; / s fičefáji poseján / joče sveti se Boštjan. /.../ So pa še drugih vrst svetniki, / ki nosijo po teh naliki / vsak svoje známenje seboj, / držijo s krepkoj ga rokoj. // En tak svetnik je tudi Jaka, / z lenirjem te zalaznim čaka, / in preden dobro se zaveš, / te že lenir po glavi treš'. /.../ Tako lenir je z njim povesod, / naj nosi koder že ga pot: / doma, na cesti, v krčmi, šoli, / on brez lenirja ni nikoli; / dá, še v nebeški bo kvartir / pospremil

rali v koncentracijsko taborišče, Sovretu pa so okupacijske oblasti prizanesle. »Za narodno-obrambno delo sem bil konspirativno povezan z gručo tovarišev na prosvetnem oddelku, ki so bili vsi kot politični osumljenci poslani v Dachau in druga taborišča, mene pa ta usoda ni zadela, ker niso izdali moje- ga imena. Bil sem 'aktivist brez funkcije'. Moje delo pri tem je bilo poleg pro- pagande v glavnem to, da sem zatiral med tovariši malodušnost in jim kre- pil voljo za vztrajanje, pospeševal pasivno resistenco, zagovarjal in kril osu- mljene ali obtožene učitelje in profesorje itd. Zloglasne spomenice, naperje- ne zoper partizane, nisem podpisal, poleg dr. Majcena menda edini uradnik Pokrajinske uprave, dasi je bila to nevarna zadeva.«⁵⁵ Sovre je bil eden izmed štirih predstavnikov slovenskega literarnega življenja, ki so svoje pozdravne spise objavili na naslovni strani *Slovenskega poročevalca* na dan, ko je par- tizanska vojska vkorakala v Ljubljano;⁵⁶ s tem si je pridobil dobro izhodišče za čas, ki je prihajal. Edina resna ovira za akademsko kariero je bilo dejstvo, da ni imel doktorata. Težavo, s katero so se takrat srečevali še nekateri dru- gi univerzitetniki, je razumevajoče premostil vladni odlok o univerzitetnih oblastvih in učnem osebju, čigar sedmi paragraf je hitro opravil s takšnimi formalnostmi: »Za rednega in izrednega profesorja more biti pozvan priznan strokovnjak ne glede na formalne kvalifikacije.« Isti paragraf je zraven za do- bro mero pribil: »Redni in izredni profesorji se morejo zaradi strokovne, mor- alne ali družbene neustreznosti odstraniti z univerze.«⁵⁷ Na eksplicitno citi- rani podlagi tega paragrafa in mnenja dveh univerzitetnih profesorjev o nje- govih kvalifikacijah je Sovre v aprilu 1946 postal izredni profesor.⁵⁸

Partija se seveda ni zanašala na samoocenjevanje univerzitetnih učiteljev v službenih vprašalnikih, še manj na strokovna mnenja njihovih univerzite- tnih kolegov. Dosjeje univerzitetnih profesorjev je hranil Centralni komite, ocenjevali pa so jih zanje pooblašчени partijski funkcionarji. Klasična filolo- gija je imela tu nekaj sreče. Ocenjevanje profesorjev so zaupali Jožetu Košarju (1908–1982), filologu, ki je pred vojno poučeval na klasični gimnaziji v Mari- boru. Ko je bilo vojne konec, se je previdni Košar slednjič le odločil prisluh-

nekdaj ga lenir. // Nasmehnil se bo dobri Bog, / češ, viš ga, ni ga del iz rok! / Pokazal bo ljubó pod tron / in rekel mu za božji lon: / »Kar sam si prostor tu odmer', / čemu imaš pa svoj lenir?!« — Po revoluciji, ki je »aktivistu brez funkcije« Sovretu prinesla profesuro, dachauskemu taboriščniku in katoliškemu duhovniku Šolarju pa učiteljski *Berufsverbot* in leta 1952 celo nov zapor, se je nju- no prijateljstvo znašlo na resni preizkušnji; prim. AS 1931.565.II-042932, 13. oktobra 1952.

55 AS 1589 4483, »Vprašalna pola, Anton Sovre,« 16. marec 1949.

56 Anton Sovre, »Zahvaljeni, rešitelji, in iz veselih src pozdravljeni,« *Slovenski poročevalec*, 9. maj 1945. Druge tri prispevke, objavljene pod portretom »Naš vodja — maršal TITO«, so podpisali Fran Saleški Finžgar, France Koblar in Oton Župančič.

57 Boris Kidrič in Ferdo Kozak, »Začasna uredba Narodne vlade Slovenije o univerzitetnih obla- stvih in učnem osebju,« *Uradni list Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije* 1/2, št. 35 (1945): 158. Po isti uredbi je bil denimo z dekretom 30. avgusta 1945 kot profe- sor iz državne službe odpuščen kipar France Kralj.

58 FF UL, Anton Sovre, personalna mapa, »Odlok ministrstva o postavitvi za izrednega profesor- ja,« 3. aprila 1946. Profesorja, ki sta jamčila za Antona Sovreta, sta bila Milan Grošelj in Fran Ra- movš. V letu 1951 je postal redni profesor; ibid., »Odločba o imenovanju« 19. julija 1951, ki jo je podpisal Boris Zihlerl.

niti klicu dolžnosti in je junija 1945 zaprosil za sprejem v partijo. Zdi se, da ni bil preveč goreč in da tudi po sprejemu leta 1947 ni zbujal vtisa posebne zagriženosti. Partijski kolegi so mu leta 1948 v karakteristiko zapisali: »Vse kaže, da čeprav se bo v znanstveni smeri še razvijal, vendar ne bo nikoli pravi, partijski aktivist, ki prenaša vse svoje sposobnosti v široko partijsko delo, najmanj pa pomagal pri reševanju trenutnih aktualnih problemov, ki jih mora pravi partijec sproti aktivno zagrabit. Volje za dvig partijnosti ne kaže, priznava celo sam, da je individualist in komoden človek, ni pa karierist.«⁵⁹ Podobno je istega leta sodil pisec mnenja, naj se Košarju izda partijska knjižica: »Marksistično je precej razgledan, ni pa dovolj revolucionaren pri izvrševanju političnega dela kakor tudi strokovnega. Kljub visoki politični zrelosti ni pričakovati, da postane tovariš pravi komunist z revolucionarno energijo.«⁶⁰ V tem smislu politično mlačni Košar je po univerzitetni čistki pomagal svojemu nekdanjemu profesorju Bradaču ter mu priskrbel potrdilo, s katerim je obvaroval njegovo stanovanje.⁶¹ Potem ko je Bradaču in njegovi družini neka komisija že dodelila neko luknjo v moščanskem predmestju, je šla njegova hči v protinapad. Ministrstvo za kulturo je marca 1948 izdalo pisno potrdilo s podpisom Jožeta Košarja, ki je Bradača definiralo kot kulturnega delavca, »ki ima pravico do svoje delovne sobe.« S svojim podpisom na tem dokumentu je Košar Bradača zaščitil v smislu vladne »Uredbe o zaščiti znanstvenih in kulturnih delavcev federalne Slovenije« iz leta 1945. Čez nekaj let, ko je postal direktor založbe v Mariboru, je Košar svojemu nekdanjemu učitelju priskrbel vrsto prevajalskih projektov, ki so postali glavni vir njegovega prihodka.

Košar je v svojih ocenah univerzitetnih profesorjev v klasičnem seminarju hitro prešel njihove strokovne dosežke, ki so bili za njegove delodajalce očitno manj pomembni. Osredotočil se je predvsem na njihov socialni izvor in njihov odnos do oblasti, pri čemer je bil z obojim presenetljivo dobro seznanjen:

Je nezakonski sin oskrbnice, ki ga je že v zgodnji mladosti izročila tujim ljudem v rejo. Formalno je pripadal krščansko-socialni skupini, ne da bi praktično stal na pozicijah katoliškega svetovnega nazora. Med okupacijo je bil povezan z narodnoosvobodilnim gibanjem na Filozofski fakulteti; po osvoboditvi je aktivno delal v organizaciji OF na univerzi, sedaj pa dela v sindikatu. Danes sledi odločno naši partijski liniji. Je osebno zelo pošten in pripravljen na univerzi prijeti za vsako delo bodisi po upravni ali sindikalno-politični liniji. — Izmed večjih samostojnih del, ki jih je napisal [Anton Sovre], bi bilo omeniti njegovo *Zgodovino starih Grkov*; to delo je popularno

59 France Forstnerič in Melita Forstnerič Hajnšek, *Jože Košar: Humanist in založnik* (Maribor: Obzorja: Mladinski kulturni center, 2000), 58.

60 Ibid., 60.

61 Kopijo dokumenta je prijazno priskrbel Zorka Bradač in jo hrani avtor. Prim. tudi Boris Kidrič, »Uredba o zaščiti znanstvenih in kulturnih delavcev federalne Slovenije,« *Uradni list Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta in Narodne vlade Slovenije*, 1/2, št. 35 (1945). Iskriv opis teh dogodkov je objavila Zorka Bradač, *Neslutena moč ljubezni* (Ljubljana: Forma 7, 2001), 48–49.

pisano, bazira na idealističnem gledanju in zelo malo upošteva družbeno-ekonomske faktorje (izšlo pred drugo vojno). Sovretova kvaliteta potemtakem ni v samostojnem raziskovanju antike, marveč v mojstrskem presajanju antičnih del v naš jezik. Je sin železniškega čuvaja. Bil je liberalnega mišljenja, ne da bi pripadal kaki politični stranki. Med okupacijo je bil srednješolski inspektor v Ljubljani in kot 'aktivist brez funkcije', kakor pravi sam, povezan z osvobodilnim gibanjem. Zloglasne, proti komunizmu in partizanstvu naperjene spomenice, ni podpisal. Tudi danes ga smemo šteti med pozitivne, čeprav zaradi svojega strokovnega dela politično ni aktiven.⁶²

Čeprav sta bila tako Milan Grošelj kot Anton Sovre za profesorja nastavljena v okoliščinah, ki so bile hudo politizirane — izraz je za jugoslovansko klavnico⁶³ leta 1945 kar premil — si je težko predstavljati primernejšo izbiro za tisti čas. Grošljevi študenti ob spominu na svojega profesorja še danes opozarjajo na njegov »bleščeči jezikovni čut, neverjetno poznanje strokovne literature, ki jo je občudujoče citiral, ne da bi se zavedal, da je bilo njegovo znanje pogosto še dosti večje od citiranih avtorjev«. ⁶⁴ Njegova intelektualna razgledanost ter vrsta njegovih znanstvenih objav sta postavili standard, po katerem se je oddelek ravnal v prihodnjih desetletjih. Sovre ni bil znanstvenik mednarodnega formata, kot je lahko vehementno zatrdil sam v svoji vlogi za mesto rednega profesorja: »Zvez z inozemstvom nisem imel in jih tudi danes nimam«. ⁶⁵ Kljub temu pa njegovi prevodi ostajajo revolucionarni dosežek. Njegov nekdanji študent se spominja: »To je bil človek, ki je ogromno prispeval za slovensko kulturo. Da imamo antiko v taki meri in tako mojstrsko prevedeno v slovenščino, je njegova zasluga.« ⁶⁶

Pri njegovi izjemni produktivnosti so vsaj nekoliko pomagale tudi ugodne okoliščine, v katerih se je znašel po letu 1945 — in verjetno tudi dejstvo, da je sledil pozivu Osvobodilne fronte h »kulturnemu molku«, k nekakšnemu zaukazano prostovoljnemu odpovedovanju objavam med okupacijo. Med vojno se mu je tako v predalu nabrala vrsta prevodov. To je mogoče zaslutiti iz njegovega lastnega seznama: »Od 3. aprila 1946 dalje sem izredni profesor za klasično filologijo na univerzi v Ljubljani. V tem času sem izdal več znanstvenih in poljudno-znanstvenih knjig, med njimi *Predsokratike* (307 strani), Lukianove satire (327 strani), *Supplementa ad acta Graeca Chilandarii* (skupno s prof. Mošinom, 100 strani). Poleg tega imam v tisku celotno *Iliado* (450 tiskanih strani), dalje izbor iz Plutarha z naslovom *Veliki Rimljani* (400 tiskanih strani). Vsega sem torej napisal v času demokratske vladavine okoli 1600 tiskanih strani, k čemur mi je prišteti še prevod Platonovih dialogov *Simpo-*

62 AS 1589 4481, »Milan Grošelj,« 28. maj 1949; AS 1589 4483, »Anton Sovre,« 16. marec 1949.

63 Izraz je uporabil Milan Grol, podpredsednik prve jugoslovanske vlade, ki je v avgustu 1945 odstopil s položaja: »To ni država, ampak klavnica!« [Ovo nije država nego klaonica!] Prim. Djilas, *Rise and Fall*, 27.

64 Gabrovec, »Pot v Emavs,« 10.

65 FF UL, Anton Sovre, personalna mapa, »Življenjepis,« 20. januar 1951.

66 Rojc, *Pogovori z Alojzom Rebulo*, 47.

zija in *Iona* za kakih 100 tiskanih strani, kar je vsekakor udarniško! Trenutno prevajam Homerjevo *Odisejo*, ki naj bo dovršena še to leto, v programu pa imam še grško liriko. Za dovršitev tega knjižnega programa mi je ministrstvo za prosveto dovolilo dve leti dopusta.«⁶⁷ To neverjetno produkcijo je leta 1959 okronal prevod Lukrecijevega dela *O naravi sveta*. Sveta knjiga nove materialistične religije s svojimi več kot petsto stranmi ostaja eden najimenitnejših antičnih prevodov tega časa, morda celo stoletja. Z njo se lahko kosa le še podobno impozantna izdaja Avguštinovih *Izpovedi* iz leta 1932 — delo istega prevajalca. In prav tu je bila kleč.

MED MIMIKRIJO IN ODPOROM

Oblast je resnično skrbela ravno ta pozabljena, vendar še zdaleč ne odpuščena preteklost, zgodovina, ki se je dogajala pred vznikom nove dobe. Partija je bila upravičeno sumničava do dozdevno dobronamerne, celo klečeplaznega prilagajanja, s katerim so se na nove razmere odzvali tisti profesorji, ki so ohranili svoj položaj. Ta razsežnost je skrita v poročilih tajne policije. Njene »oči«, kot bi špiclje označil Herodot,⁶⁸ so podrobno opazovale vsako najmanjšo podrobnost iz akademskega življenja, od dramatične igre moči v zvezi z novimi nastavitvami do precej manj tehtnih vprašanj o tem, kateri profesor se je napil na čigavem pogrebu in koga je začel nato zmerjati. Sodelavcu Državne varnosti »Andreju« se je zdelo recimo smiselno analizirati prepir med Antonom Ocvirkom in Antonom Slodnjakom v »gostilni na Šmartinski cesti« po pogrebu jezikoslovca Frana Ramovša — ter ga v poročilu svojim gospodarjem razdelati do najmanjših podrobnosti:

Po treh urah je prišlo do težkega konflikta med Slodnjakom in Ocvirkom. Bilo je precej pijače in Ocvirk je zopet enkrat izpadel. Pil je pri mizi in hodil še k točilni mizi, verjetno je mešal vino. V takem stanju se je iz njega izlilo, kar je najbrže že dolgo pripravljal. Z nekako grenkobo je govoril, koliko več let je na univerzi kot Slodnjak in je le po dolgih težavah dobil redno profesuro, a ima še sedaj težave. Nato je izbruhnil, da Slodnjak nima pojma o tem, kaj je literatura, da ne zna nobenega jezika in zato ne pozna svetovnih literatur, da ne ve nič, kaj se je v zadnjih štiridesetih letih v svetovnih literaturah zgodilo, in da ve o estetiki toliko kot njegov čevljev.⁶⁹

Po mnenju tako ostrovidnih analitikov je predvojni liberalec Anton So-

67 AS 1589 4483, »Vprašalna pola, Anton Sovre,« 16. marec 1949.

68 Herodot 1.114.

69 Nesrečni Slodnjak odkritosrčnemu kolegu seveda ni ostal dolžan. »Očital je Ocvirku podlost in proglasil, da ne bo več sodeloval pri izdaji Slovenskih pesnikov in pisateljev, *Slavistični reviji* in nikjer, kjer bo Ocvirk urednik ali sodelavec. Zelo razburjen je šel. Ker je govoril stoje, udarjal po mizi in zelo kričal, je nastalo na gostilniškem vrtu mučno vzdušje.« AS 1931-II-026 II-050262, »Med slavisti,« 18. september 1952.

vre po vojni postal član »klerikalne skupine« na Univerzi; že sama terminologija je zgovoren znak korenite redefinicije političnega spektra, do katere je prišlo po izginotju desettisočev, ki so jih leta 1945 ubili ali izgnali. »Klerikalci« v fakultetnem svetu so bili po mnenju tistih, ki niso sodili mednje, »zelo močni«: »Saj se morda niti ne dogovarjajo med seboj, razen nekaterih, toda če eden od njih nekaj predlaga, glasujejo vsi za to. Beton so.«⁷⁰ Partija se za Sovreta, ki je na univerzo prišel relativno pozno, ni posebej zanimala; morda zato, ker očitno ni imel velikega vpliva v tamkajšnjem administrativnem kolesju. Poskusi, da bi postal predstojnik Slovenskega jezikovnega inštituta, so propadli. »Tak je na primer Inštitut za slovenski jezik. Po Ramovševi smrti je Ivan Grafenauer pospeševal izbor prof. Sovreta za njegovega naslednika kot načelnika tega inštituta. Vidmar ni pristal na to, ker Sovre po stroki ni jezikoslovec in ker so njegov purizem in jezikovna načela za novo slovenščino tako posebni, da bi se jim ostali delavci upirali.«⁷¹ Morda za sistem ni predstavljal posebne nevarnosti, ker je »zelo malo predaval, deloma ker je bolan, deloma zaradi svojih velikih prevodov Homerja«. Prav Sovretova odsotnost je bila verjetno ključni del z njim povezane ocene tveganja: »S študenti nima veliko opravka.«⁷² Milan Grošelj, ki je bil bolj povezan z njimi, je veljal za bolj nevarnega. Sodba Državne varnosti o njegovem obnašanju je bila leta 1951 še zadržano optimistična: »Zanimivejši je dr. Milan Grošelj, ki je sedaj dekan. Izšel je iz kroga krščanskih socialistov. Ima veliko politično zanimanje za dogodke, katere spremlja, govori pa zelo zadržano. Zelo rad potoži nad kakšnimi stvarmi, na drugi strani pa kaže tudi dobršno mero vere in če je postavljen pred konkretne naloge, si zelo vestno in resno prizadeva. Pozna se mu pa krščansko-socialistična oziroma katoliška preteklost.«⁷³

Pet let kasneje je bil drug opazovalec precej manj dojemljiv glede »vere«, ki jo je klasični filolog skušal kazati; označil ga je za člana skupine, odgovorne za politično katastrofalno kadrovanje na fakulteti. Kot je navedeno v poročilu, so starejši profesorji pogosto »odločno odklanjali člane ZK in vse politično pozitivne diplomante«⁷⁴ in s tem naredili večino novoizvoljenih asistentov za nič manj kot »politično orožje klerikalcev deloma proti pozitivnim profesorjem, deloma pa proti okolici.«⁷⁵ Kot je opazil pronicljivi agent, je bilo to do neke mere predvsem rezultat niza nesrečnih okoliščin. Po vojni so ta problem namreč »povsem zanemarili«, še več, izbiro univerzitetnih asistentov so prepuščali, *horribile auditu*, »posameznim fakultetam, celo posameznim

70 AS 1931-II-026 II 050269, »Zanimivi pogledi dr. Franceta Bezlaja,« 27. decembra 1952, zapisal jih je »Andrej«.

71 AS 1931-II-026 II 050279, »Josip Vidmar,« 9. februarja 1953, kot je poročal »Andrej«.

72 AS 1931-II-026 II 050206, »Poročilo o kontaktu s sodelavcem 'Andrejem',« 24. september 1951.

73 AS 1931-II-026 II 050206, ibid.

74 AS 1931 1143.27, »Referat o sovražni dejavnosti med kulturno prosvetno inteligenco,« 20. marec 1957. Skupino »klerikalnih elementov med profesorskim kadrom« so v tej točki sestavljali »dr. Bajec, dr. Slodnjak, dr. Grošelj«.

75 AS 1931 1143.27, ibid.

profesorjem».⁷⁶ Kljub temu, da se je meču in ščitu partije tolikšna akademska svoboda zdela nekaj nezaslišanega, pa profesorji očitno niso bili istega mnenja. Drug agent je takole zapisal besede arhegeta slovenske umetnostne zgodovine Franceta Steleta, ki se je v pogovoru z Marjanom Mušičem, profesorjem na arhitekturi, pritoževal nad svojo nemočjo pri izbiri asistentov: »V seminarju sem namestil dva komunista [...] To je, mislim, zadosti. Sedaj bi rad, da bi mi dali mir!«⁷⁷ Grošelj ni namestil nobenega, deloma zato, ker ni imel veliko — ali morda sploh ni imel — komunistov med študenti, med katerimi bi lahko izbiral. Študentov na oddelku že v izhodišču ni bilo veliko; in zdi se, da perspektivni inženirji človeških duš v tistem času niso razmišljali o kariери v klasični filologiji.

To kajpak ni ostalo brez posledic. Grošljevo obnašanje in početje njegove »skupine«,⁷⁸ zakrinkano z občasno vljudnostno gesto do oblasti, je ostalo trn v peti Državne varnosti vse do konca profesorjeve kariere. V poročilu, napisanem v srbohrvaščini in očitno poslanem centrali v Beogradu dve leti pred njegovo upokojitvijo, je Grošelj ponovno označen kot član močne in zlovesče skupine starejših profesorjev: »Na fakultetu dolazi do izražaja pre svega grupa starih univerzitetских profesora, koji su klerikalno orijentisani (GROŠELJ dr. Milan, KOS dr. Milko, GRAD dr. Anton, NOVAK dr. Vilko, KOROŠEC dr. Josip, ZWITTER dr. Franc i drugi), a u stručnom pogledu istaknuti su, pa zato na fakultetu drže neke rukovodeće pozicije. Njihov uticaj na rad ustanove je zato prilično osetan.«⁷⁹ Po mnenju agenta Državne varnosti, ki je v letu 1965 napisal to poročilo, je bil Milan Grošelj celo eden izmed glavnih zlikovcev v tej nevarni tolpi: »Postoje mišljenja, da GROŠELJ u grupi negativnih profesora na Filozofskom fakultetu ima uticajnu ulogu.«⁸⁰ Skupina si je nesramno prizadevala za dvig strokovne ravni svojih mlajših kolegov: »Ova grupa nastupa jedinstveno i veoma je teško pobediti nastojanja, koja planiraju. Velikim insistiranjem na stručnom usavršavanju kod mladjih kadrova pokušavaju da ometaju njihov interes za politički rad.«⁸¹ Danes je težko oceniti prepad med resničnim vplivom profesorja na relativno nepomembnem oddelku, ki je bil vrh tega tik pred upokojitvijo, ter percipirano grožnjo, ki jo je v njem zaznaval totalitarno usmerjen režim. Vseeno pa dokument jasno priča, da se je za profesorjevim dozdevno neproblematičnim izvrševanjem administrativnih funkcij skrivalo več, kot se je zdelo na prvi pogled.

⁷⁶ AS 1931 1143.27, ibid.

⁷⁷ AS 1931-II-026 II-050290, »Drobec o prof. Steletu,« 24. april 1953.

⁷⁸ Terminologija je po vojni drsela vedno bolj proti levi in »klerikalna« skupina je zdaj zajela že Frana Zwittra, zgodovinarja in predvojnega liberalca, ki so ga Italijani internirali, naposled pa se je pridružil partizanom; AS 1931 1143.192, »Analiza o nosiocima određenih negativnih i antisocijalističkih pojava na području kulturno-umetničkog, obrazovnog, publicističkog i naučnog života,« 10. april 1965.

⁷⁹ AS 1931 1143.192, ibid.

⁸⁰ AS 1931 1143.194, ibid.

⁸¹ AS 1931 1143.192, ibid.

Zanimivo je, da so bili ovaduhi Državne varnosti, ki so se pritoževali nad nesprejemljivim vedenjem Milana Grošlja, obenem tudi skrajno nezadovoljni z obnašanjem Jožeta Košarja, njegovega nekdanjega ocenjevalca. Košar se je medtem preselil v Maribor, kjer je postal ravnatelj klasične gimnazije in urednik revije ter založbe. Glede na »Referat o sovražni dejavnosti med kulturno prosvetno inteligenco« iz leta 1957 je bilo njegovo vedenje vse prej kot zgledno:

Poglejmo na primer Nova obzorja, ki izhajajo v Mariboru. Revijo bi morali vzdrževati štajerski kulturni delavci. Toda odgovorni urednik Jože Košar, bivši krščanski socialist, sedaj sicer član ZK, je s pomočjo svojih osebnih znancev pritegnil krog sodelavcev predvsem iz vrst bivših krščanskih socialistov in pa takih kulturnih delavcev, ki zaradi svojega negativnega odnosa do naše družbene stvarnosti niso nikjer mogli nastopati. Tako Tone Vodnik, znani KS, v Ljubljani ni uspel tiskati svojih pesmi. Poslal jih je »Obzorjem«, ki so jih objavila na prvi strani. Udovič [pesmi] v »Naši sodobnosti« ni hotel objavljati, »da ne bi Boris Ziherl pasel svojih oči na njih«, zato jih je poslal v Maribor. Ko so začeli v »Obzorjih« sodelovati še Janez Gradišnik, Boris Pahor, Rebula Lojze, se je otdila vez med »Obzorji« in Kocbekovim krogom krščanskih socialistov. Zaradi takih sodelavcev pa drugi kulturni delavci, kot na primer Miško Kranjec, niso pripravljeni sodelovati v »Naših obzorjih«, ker ne želijo objavljati svojih imen v družbi z negativnimi kulturnimi delavci. Tako je linija »Novih obzorij«, za katero odgovarja Košar, vse prej kot napredna. Košar sam pravi, da vlada v »Novih obzorjih« mnogo bolj svobodna in demokratska smer kot v drugih revijah. To zaslugo pripisuje sebi. Znano je tudi, da Košar pravi, da je kulturno delo v Mariboru mnogo manj kontrolirano kot v Ljubljani, ki je nekak center kulturnega življenja. Zavest, da so v Mariboru na periferiji, pa jim daje možnosti, da so v kulturnem delu mnogo bolj svobodni, ker se jim ni treba podrežati cenzuri političnih in kulturnih voditeljev. Ko Košar forsira v »Obzorjih« tako linijo, izrablja svoje članstvo v ZK in poznanstvo s tovarišem Majhnom, katerega na splošno sicer obvešča o kulturnih problemih, podrobnosti pa seveda zadrži zase.⁸²

Referat, ki so ga prebrali na »strokovnem« seminarju o »sovražni dejavnosti med kulturno prosvetno inteligenco«, je med zaskrbljenim občinstvom ovaduhov vzpodbudil živahno razpravo. Poročevalec iz Maribora, ki je bil očitno odgovoren za Košarjev problem, se je skušal pred tovariško kritiko plaho zagovarjati: »Da so v uredniškem odboru založbe in Novih obzorjih predvsem krščanski socialisti, se ne bi popolnoma strinjal. Večina je komunistov, drugo pa je, če so oni prej bili krščanski socialisti. V odboru so tudi naši vidni predstavniki kot Majhen, Ledinek, ki pa ne morejo imeti takega pre-

82 AS 1931 1143.15–16, »Referat o sovražni dejavnosti med kulturno prosvetno inteligenco«, 20. marec 1957.

gleda nad prevodi, knjigami, in gre tako marsikaj mimo njih.«⁸³ Dodal je, da je hotel že pred časom ukrepati proti Košarjevi samopašnosti, vendar si tega preprosto ni mogel privoščiti: »Mi smo mislili stvari o prof. Košarju in Novih obzorjih dati tudi v *Bilten*, pa ne bi uspeli. Košar je poznan kot najboljši v Mariboru. Sigurno bi naleteli na intervencije OK, kar pa ne bi bilo zaželeno in zato le poročamo.«⁸⁴

Iz čisto drugačnih razlogov pa so bili nad Košarjevo vlogo v Mariboru vse prej kot navdušeni tisti dijaki, ki jih je Košar kot ravnatelj zaradi drugega političnega prepričanja izključil z gimnazije. Po mnenju enega izmed njih, kasnejšega igralca Poldeta Bibiča, je bil Košar neke vrste »Dr. Jekyll in Mr. Hyde«, ki se je do političnih disidentov zdaj vedel tako, zdaj spet drugače.⁸⁵ Dejstvo ostaja, da je zbirka knjig »Iz antičnega sveta«, ki jo je Košar začel v svoji založbi, postala eden izmed temeljev klasične tradicije v obdobju, ki je sledilo.⁸⁶ Morda lahko pritisk iz tajnih policijskih poročil, podobnih zgoraj omenjenemu, vsaj deloma osvetli to nihanje med strahom in pogumom ter razloge za kontroverzne in dozdevno nedosledne politične metamorfoze, ki so zaznamovale tako njegovo življenje kot tudi njegov čas.

»ANDREJ«

Kdo je bil »Andrej«, ki je Državni varnosti vestno dobavljal najzanimivejše izmed zgornjih analiz? Narekovaji okrog podpisa pod poročili nakazujejo, da

83 AS 1931 1143.59, »Diskusija po referatu,« 20. marec 1957. Kot je razvidno iz dokumenta, je bil za mariborsko dogajanje pristojen Zvone Brodarič, v diskusiji pa so sodelovali še neki Kotnik (Novo mesto), Tone Turnher, Zdenko Roter, Čerin (Kranj), Zoran Mihelj (Koper), Milica Strgar, Boris Mužič (Ljubljana), Franc Lukač (Celje), Troha (Koper), Zupanc (Murska Sobota), Dane Ahačič, Kenda (Ptuj), Franc Kroupa, Joco Marjek (Kranj) in Tone Peterca.

84 AS 1931 1143.59, »Diskusija po referatu,« 20. marec 1957.

85 Polde Bibič je izraz zapisal v pismu, ki sta ga objavila Forstnerič in Forstnerič Hajnšek, *Jože Košar*, 64–78. Med dijaki, ki jih je Košar izključil z gimnazije, so bili Polde Bibič, bodoči igralec; Jože Pučnik, bodoči disident in ključna figura slovenske osamosvojitve; ter Peter Božič, bodoči pisatelj.

86 V zbirki je do padca berlinskega zidu v letu 1989 izšlo sedemindvajset prevodov, in sicer: 1) *Pisma Plinija Mlajšega* (Fran Bradač, 1962); 2) Ajshilov *Vklenjeni Prometej* (Kajetan Gantar, 1962); 3) Evripidove *Medeja*, *Hipolit* in *Ion* (Fran Bradač, 1962); 4) Vergilijevi *Bukolika* in *Georgika* (Fran Bradač, 1964); 5) Vergilijeva *Eneida* (Fran Bradač, 1964); 6) Platonov *Protagora* (Marijan Tavčar, 1966); 7) Horacijeve *Pesmi: izbor* (Kajetan Gantar, 1966); 8) Senekova *Pisma prijatelju* (Fran Bradač, 1966); 9) Tacitovi *Anali* (Fran Bradač, 1968); 10) *Anakreonika ali pesmi o vinu in ljubezni* (Jože Mlinarič, 1968); 11) Platonov *Faidros* (Fran Bradač, 1969); 12) Cezarjeva *Galska vojna* (Janez Fašalek, 1970); 13) Plavtov *Amfitruo* (Kajetan Gantar, 1970); 14) Plavtov *Hišni strah* (Kajetan Gantar, 1971); 15) Ciceronovo *Največje dobro in največje zlo* (Fran Bradač in »Tone Ločnikar«, psevdonim Jožeta Košarja, ki je očitno dokončal prevod po Bradačevi smrti 1. maja 1970); 16) Plutarhov *Aleksander Veliki* (Marijan Tavčar, 1973); 17) Propercijeve *Pesmi* (Jože Mlinarič, 1973); 18) Sofoklova *Antigona* (Kajetan Gantar, 1974); 19) Evripidove *Trojanke* (Marijan Tavčar, 1975); 20) Evripidova *Elektra* (Marijan Tavčar, 1978); 21) Platonov *Sofist* (Valentin Kalan, 1980); 22) Platonov *Kratil* (Marijan Tavčar, 1980); 23) Platonovi *Zakoni* (Jože Košar, 1982); 24) Teokritove *Idile* (Kajetan Gantar in Jože Mlinarič, 1982); 25) Sofoklova *Elektra* (Kajetan Gantar, 1985); 26) Terencijev *Evnuh* (Kajetan Gantar, 1987); 27) *Zgodovina Langobardov* Pavla Diakona (Fran Bradač, Bogo Grafenauer in Kajetan Gantar, 1988). Zgornje številke niso nujno enake natisnjenim v knjigah; Košar je umrl 21. maja 1982 in njegovi nasledniki so zaporedje nekoliko pomešali.

gre zgolj za *nom de plume*. Slovenski zgodovinarji so tu v precej bolj zoprnem položaju od svojih vzhodnonemških ali madžarskih kolegov. Tem so za »neuradnimi sodelavci« v humanistiki ostali debeli dosjeji, denimo Irmscherjev in Sarkadyjev, iz katerih je mogoče vsaj nekoliko razumeti njihove včasih naravnost pretresljive življenjske usode. V nasprotju s tem ni v res temeljito počiščenih slovenskih arhivih ohranjen niti ključ, ki bi povezoval šifre s pravimi imeni. Radovednemu bralcu ostanejo zgolj filološke metode z vsemi svojimi znanimi problemi,⁸⁷ ki pa iz uganke delajo svojski izziv; računalniško podprto določanje avtorstva je namreč prav v zadnjem desetletju močno napredovalo.⁸⁸

O »Andreju« vemo torej le to, kar nam o sebi pove sam. Toda tega sploh ni tako malo, celo če pustimo stilometrične prstne odtise tokrat ob strani. »Andrej« se osebno pozna z vrsto ljubljanskih profesorjev, raziskovalcev ter literatov; pogovarja se denimo z Zoretom Kržišnikom, direktorjem Moderne galerije;⁸⁹ udeležuje se dogodkov v Slavističnem društvu;⁹⁰ pogovarja se z Josipom Vidmarjem,⁹¹ Ivanom Minattijem,⁹² Bratkom Kreftom,⁹³ France-
tom Vodnikom,⁹⁴ Bogom Grafenauerjem,⁹⁵ Milanom Grošljem,⁹⁶ France-
tom Koblarjem,⁹⁷ Karlom Oštirjem,⁹⁸ Svetozarjem Ilešičem.⁹⁹ Nato se 28. av-
gusta 1951 meni z Jakobom Šolarjem »skoro tri ure na Akademiji. Tam sem
imel opravek s korekturo za *Slavistično revijo*«. ¹⁰⁰ Napiše tudi obsežno ana-
lizo dogajanja na Filozofski fakulteti pred vojno in po njej,¹⁰¹ kjer med dru-
gim obravnava Almo Sodnik; Vladimirja Seliškarja; Stanka Gogalo; Vlada
Schmidta (»osebno ga poznam zelo dobro«); Mihajla Rostoharja; Albina Se-

87 Efstathios Stamatatos, »A Survey of Modern Authorship Attribution Methods,« *Journal of the American Society for Information Science and Technology* 60, št. 3 (2009), 538–56.

88 Lucidno študijo, ki najprej primerja psevdo-Homerjevo *Vojno med žabami in mišmi* z *Iliado* in *Odisejo*, nato pa denimo Hesiodova *Dela in dneve* z njegovo *Teogonijo*, je objavil Maciej Eder s Poljske akademije znanosti, »Style-Markers in Authorship Attribution: A Cross-Language Study of the Authorial Fingerprint,« *Studies in Polish Linguistics* 6 (2011), 99–114; avtor je z isto metodologijo po grških uspešno analiziral še latinska, nemška, angleška in poljska besedila. Za fragmentirani besedilni korpus slovenskih ovaduhov je zlasti relevanten članek istega avtorja »Does Size Matter? Authorship Attribution, Small Samples, Big Problem,« nagrajen z nagrado Paula Fortierja za digitalne dosežke v humanistiki in objavljen v reviji *Literary & Linguistic Computing* 28, št. 4 (2013), ki ugotavlja, da za zanesljivo določitev avtorja zadošča vzorec od 2,500 do 5,000 besed, »Andrejev« opus je torej več kot zadosten. Eder je pri tem presenečeno ugotovil, da so naključno nabrane »vreče besed« pri določanju avtorstva precej bolj učinkovite od klasične metode, ki se je zanašala na besedne sekvence, torej na »odlomke«.

89 AS 1931-II-017, II 0026731.

90 AS 1931-II-017, II 0026731.

91 AS 1931-II-017, II 0026734.

92 AS 1931-II-017, II 0026735.

93 AS 1931-II-017, II 0026736.

94 AS 1931-II-017, II 0026737.

95 AS 1931-II-017, II 0026739.

96 AS 1931-II-017, II 0026741.

97 AS 1931-II-017, II 0026742.

98 AS 1931-II-017, II 0026743.

99 AS 1931-II-017, II 0026744.

100 AS 1931-II-026, II 050185.

101 AS 1931-II-026, II 050191 in nasl.

liškarja; Gregorja Čremošnika; Milka Kosa; Frana Zwittera; Josipa Klemenca; Metoda Mikuža (»v tistem času, ko sem jaz odšel, je on ravno prišel«); Boga Grafenauerja; Franceta Steleta (ki ga je »letos povabila zagrebška univerza v komisijo za disertacijo, ki je bila čisto marksistična«); Franja Baša; Rajka Nahtigala; Frana Ramovša; Antona Bajca; Mirka Rupla; Rudolfa Kolariča; Antona Slodnjaka; Marjo Boršnik; Emila Štamparja; Nikolaja Preobraženskega; Aleksandra Stojičevića; Vero Brnčič; Franceta Bezlaja; Viktorja Smoleja; Rozko Štefan; Stanka Škerlja (»nisem nikdar poslušal njegovih predavanj«); Stanka Lebna; Janka Kotnika (»ki ga pa ne poznam zadosti«); Antona Grada; Vido Šturm; Jakoba Kelemino; Josipa Sodjo (»ki pa ga ne poznam«); Slavka Klemenčiča; Antona Sovreta; Milana Grošlja; Antona Ocvirka; Dušana Pirjevca (»o njem pravi Ocvirk, da je nenavadno ambiciozen človek, ki ga je sram, da kakršnekoli stvari ne bi znal, in divje študira zato, da bi se dokopal do večjega znanja kakor drugi«); Adolfa Golio; in Silvo Trdina. Pogovarja se z Izidorjem Cankarjem, ki ga pozna izpred vojne; »Andrej« je takrat očitno sodil v generacijo njegovih študentov, celo v njihov krog (»pred vojno, vem, ko smo imeli tiste študentske stvari in nas je Cankar vabil ob sobotah zvečer domov«). Pozna tudi Borisa Furlana (»s katerim smo bili pred vojno večkrat skupaj kot pa z Izidorjem Cankarjem, bila je recimo družba Zwittera, Vilfana, Furlana, s katerimi smo bili vsak dan skupaj, dopoldne prav gotovo, včasih pa še zvečer«).¹⁰² Komuniste ima za »svoje« (»sem slišal za Cankarja, da je sodeloval z našimi med vojno«).¹⁰³ Omenja zaporniško izkušnjo (»med vojno ... sem bil jaz v zaporu in nisem videl, kako so se stvari razvijale«).¹⁰⁴ Pogovarja se tudi z arhitektom Edvardom Ravnikarjem.¹⁰⁵

V poročilu 10. novembra 1951 »Andrej« omeni, da je bil štirinajst dni prej v stiku z Jakobom Šolarjem. »Rekel je, da ni vedel, kako bi prišel do mene, ker potrebuje neke knjige iz Zagreba, ki so razprodane.« Nato imata »precej dolg razgovor o strokovni strani slavistike«.¹⁰⁶ Na koncu tega poročila je morda najpomembnejši odlomek za piščevo identifikacijo: »Vsi vedo, da je slavist v Zagrebu nujno potreben. To vem tudi jaz. O tem sva s Slodnjakom govorila. V Ljubljani imajo slavisti zelo lahko življenje. Vsak slavist ima svoje mesto, razen tega pa so te izdaje klasikov, ki jih izdaja Državni zavod in vrže vsaka knjiga 80–100.000. To so sicer malo vidni zaslužki, a zelo visoki. Ta štab okrog Rupla je posebno spreten. Vsi imajo po mojem zelo visoke dohodke, začeni od Ocvirka, ki je urednik *Slavistične revije* in te zbirke klasikov. Prav gotovo mu znese to do deset tisoč dinarjev na mesec, najbrže pa še več, pa do vseh drugih. Zato ne bo nihče šel od tukaj, zato tudi ne morejo nikogar dobiti v Beograd, kjer je že ne vem koliko časa prazno mesto. Težko pa je te ljudi

¹⁰² AS 1931-II-026, II 050215.

¹⁰³ AS 1931-II-026, II 050215.

¹⁰⁴ AS 1931-II-026, II 050215.

¹⁰⁵ AS 1931-II-026, II 050217.

¹⁰⁶ AS 1931-II-026, II 050217.

prestavljati. Razen tega pa je za Zagreb potrebna kvalifikacija, saj je Zagreb naša najstarejša univerza. Tukaj [v Zagrebu] pa ne velja drugo delo kot samo znanstveno. Imeli bi edino kvalifikacijo za docenta, začeni od Rupla pa do ne vem koga, ker oni so na tem praktičnem srednješolskem področju dosti delali, izdajali učbenike itd., niso pa delali znanstveno. Dati 50–55-letnemu človeku mesto docenta pa tudi ne gre. Nekoga, ki bi imel to kvalifikacijo in ki bi hotel iti, pa ni. V Beogradu se slovenski jezik in literaturo že vso dobo ne predava. Tudi preko Ramovša ne bi šlo. Tudi Ramovš misli, da je Zagreb važen, kar mislijo v ostalem vsi. Prej je bil v Zagrebu dr. Ilešič, ki ni pravilno delal, šel je tja za slovenski jezik in literaturo, a je kasneje začel predavati poljsko literaturo in je slovenščino precej zanemaril in tudi ni imel študentov. Slodnjak je to popravil. Z Ocvirkom imam sedaj dobre odnose. Fakulteta je pristala na to, da bi imel predavanje vsakih 14 dni namesto vsaki teden in bi se vozil dvakrat mesečno.«¹⁰⁷

V obsežni analizi se »Andrej« novembra in decembra 1951 loti Antona Ocvirka (»poseben pojav pri njem je to, da ga posluša izredno veliko študentov«),¹⁰⁸ Dušana Pirjevca, ljubljanske slavistike (»med slavisti so nekaka trenja in se med sabo ne razumejo preveč«),¹⁰⁹ zdravnice Božene Merljak (»iz mojega opazovanja na kliniki in v Valdoltri sem videl, da z bolniki zelo veliko dela in je velik garač«),¹¹⁰ Mateja Bora, Borisa Rihtaršiča in revije *Beseda*.¹¹¹ Pozna Miška Kranjca (»zelo iskreno mi je pripovedoval o svojih težavah«),¹¹² Poroča o reviji *Novi svet*, o Društvu književnikov, o Janezu Gradišniku (»prijeten človek, razgledan in bister«).¹¹³ S Ferdom Kozakom se pomenkuje o slovenski literaturi (»poezija še nekam gre, dočim je pri prozi zelo težko«). V poročilu 4. januarja 1952 se pojavi Alphonse Barthol, »profesor francoskega jezika na francoskem institutu v Zagrebu«, ki se zanima, »kako je s stanovanji v Ljubljani«, ter pravi, »da bi se takoj preselil v Ljubljano, se zaposlil na fakulteti in se potem vozil na predavanja v francoskem inštitutu v Zagreb«; »Andrej« nato o tej zadevi govori »s Slodnjakom, ki mi je dejal, da bi bila njegova premestitev v Ljubljano zelo koristna«.¹¹⁴ Razpravlja tudi o Milanu in Dragu Šegi (»sem bil z njima veliko skupaj«),¹¹⁵ Bratku Kreftu, Tonetu Vodniku,¹¹⁶ Vidi Novak (»madam Novak«), Slavku Janu, Francetu Škerlu (»poznam zgolj kot zgodovinarja«), Elu Justinu (»zagoneten človek«), bratih Golia in Marji Boršnik.¹¹⁷ Aprila 1952 napiše analizo o SAZU

107 AS 1931-II-026, II 050221.

108 AS 1931-II-026, II 050223.

109 AS 1931-II-026, II 050226.

110 AS 1931-II-026, II 050228.

111 AS 1931-II-026, II 050231.

112 AS 1931-II-026, II 050233.

113 AS 1931-II-026, II 050235.

114 AS 1931-II-026, II 050237.

115 AS 1931-II-026, II 050238.

116 AS 1931-II-026, II 050239.

117 AS 1931-II-026, II 050243.

(ki da »ima ravno na znanstveno-organizacijskih mestih ljudi, ki so v bistvu sami katoličani«).¹¹⁸ Udeleži se srečanja slavistov »v gostilni na Šmartinski cesti« po Ramovševem pogrebu 18. septembra 1952, kjer so bili »navzoči Slodnjak, Marja Boršnik, Bajec, Ocvirk, Pe[tre], Preobraženski, Kolar in Ocvirkova žena« in natančno popiše alkoholizirano pričkanje med Ocvirkom in Slodnjakom.¹¹⁹ Nato se 9. februarja 1953 celo popoldne, od 15.30 do 19.30, pogovarja z Josipom Vidmarjem. (»Ostal sem zelo dolgo, štiri ure. Hotel sem kmalu oditi, toda Josip Vidmar me je pridržal. Večina razgovora se je namreč nanašala na književnost, kritiko in literarno zgodovino, in to je Vidmarju vedno ljub predmet razpravljanja.«)¹²⁰ Dopoldne 7. aprila 1953 se v skupščini sreča s Ferdom Kozakom, ki je »zopet poln literarnih načrtov«.¹²¹ Ob obisku dveh angleških profesorjev v Ljubljani 13. aprila 1953 »Andrej« pove: »Professor Lavrin gre za nekaj dni na Bled, profesor De Pinto pa nočoj v Zagreb, kjer bo imel predavanja na univerzi kot v Ljubljani. Dekanat Filozofske fakultete v Ljubljani je naprosil profesorja Petreta, da ga spremlja v Zagreb.« Teden kasneje sledi obsežno poročilo z naslovom »Sola da Pinto [= Vivian de Sola Pinto], profesor univerze v Nottinghamu«.¹²² Nato 25. maja 1953 sledi še poročilo o Janku Lavrinu z iste univerze.¹²³ Dva tedna kasneje, 8. junija 1953, se »Andrej« z Dušanom Pirjevcem na svojem domu pogovarja o razmerah v slavistiki (»proti predvojnemu stanju je nivo silno padel in bo padal še bolj«).¹²⁴ Nato 25. avgusta 1953 spiše obsežno poročilo o avgustovskem seminarju za tuje slaviste v Zagrebu, kjer od Slovencev predavajo Fran Petre, Josip Korošec, Mirko Rupel in Anton Bajec.¹²⁵ Sledi še ocena daljše študije (več kot šestdeset strani) o Prežihovem Vorancu z dne 18. septembra 1953, v kateri neimenovani pisec na podlagi »ruske književne kritike od Belinskega do Lenina in Gorkega« razvije stališče »svoboda da, toda ne za reakcionarne književne pojave. Komunisti se morajo vedno vprašati: svobodo komu? Ne meščanski literaturi in larpurlartizmu, marveč edinole socialističnemu realizmu«. Na tej podlagi ugotovi, da »P. V. ni romanopisec, marveč nadarjen novelist« in da je njegovo »delo polno grobega naturalizma in zlasti poltenosti. Opisuje kmečke vraže. To ni umetnost, marveč smrad.« Svetovljanskemu »Andreju« se zdi študija ostra, vendar ne neprimerna za objavo; »polemika, ki bi se razvila, bi bila koristna«. Pisca, ki se v tem času že »bavi s študijem Ivana Cankarja, zlasti z idejno stranjo njegovih spisov«, v razgovoru prijateljsko opozori, »da je njegova sodba preveč enostranska«,¹²⁶ in obljubi podrobnejšo oceno študije — ki pa je na ohranjenem filmu ni več.

118 AS 1931-II-026, II 050245.

119 AS 1931-II-026, II 050262.

120 AS 1931-II-026, II 050279 in nasl.

121 AS 1931-II-026, II 050284.

122 AS 1931-II-026, II 050287 in nasl.

123 AS 1931-II-026, II 050291 in nasl.

124 AS 1931-II-026, II 050308.

125 AS 1931-II-026, II 050310 in nasl.

126 AS 1931-II-026, II 050388 in nasl.

Imen, ki bi ustrezala vsem naštetim koščkom sestavljanke, najbrž ni prav veliko. Sam sem — ob upoštevanju znanega Apulejevega načela, po katerem se mora *falsum nomen* metrično ujemati s pravim imenom¹²⁷ — našel le eno. Fran Petre (1906–1978) je pred vojno končal slavistiko na ljubljanski Filozofski fakulteti. Leta 1935/36 je študiral na pariški Sorboni, leta 1938 je v Ljubljani doktoriral z disertacijo »Vrazova graška leta (1830–1838)«. Naslednje leto je pri Slovenski matici objavil svoj *Poizkus ilirizma pri Slovencih (1835–49)*. »Ker ni skrival svojega komunističnega prepričanja«,¹²⁸ ni dobil službe v gimnaziji in je vojno dočakal kot knjižničar na Oddelku za zgodovino. Zaradi sodelovanja z OF je bil med vojno zaprt, preživel je strahote koncentracijskih taborišč Rab in Visco. Po koncu vojne je bil 16. avgusta 1945 z istim brezprizivnim odlokom Ferda Kozaka, s katerim je Fran Bradač izgubil službo, znova postavljen na delovno mesto na Filozofski fakulteti.¹²⁹ Že naslednje leto je postal izredni profesor na nastajajoči univerzi v Skopju (1946–50), kjer je bil ustanovitelj in predstojnik katedre za slovenski jezik in književnost. Od leta 1950 dalje je predaval na katedri za slovenski jezik in književnost zagrebške Filozofske fakultete, od 1955 do 1975 kot redni profesor.

Še nekaj podrobnosti. Petre je pred vojno v oceni Ocvirkove *Teorije primerjalne literarne zgodovine* »pokazal, kako podobna je zasnova tega dela z monografijo Paula Van Tieghema *La Littérature comparée* (Pariz 1931), in tako izzval ostro polemiko s svojim kolegom«,¹³⁰ vendar sta bojno sekiro čez čas zakopala. (»Z Ocvirkom imam sedaj dobre odnose.«)¹³¹ Ko je na oddelku za zgodovino, kjer je bil Petre bibliotekar, po vojni prišel Metod Mikuž, je Petre odšel predavat v Skopje (»v tistem času, ko sem jaz odšel, je on ravnno prišel«).¹³² Leta 1951 je objavil članek v *Slavistični reviji*¹³³ (»na Akademiji ... sem imel [28. avgusta 1951] opravek s korekturo za *Slavistično revijo*«).¹³⁴ Proforsko mesto v Zagrebu takrat za Slovence ni pomenilo stalnega bivanja na Hrvaškem (»Fakulteta je pristala na to, da bi imel predavanje vsakih 14 dni namesto vsaki teden in bi se vozil dvakrat mesečno«),¹³⁵ tako da je Pe-

127 Apulej, *Apologia* 10: »Eadem igitur opera accusent C. Catullum, quod *Lesbiam* pro *Clodia* nominarit, et Tigidam similiter, quod quae *Metella* erat *Perillam* scripserit, et Propertium, qui *Cynthiam* dicat, *Hostiam* dissimulet, et Tibullum, quod ei sit *Plania* in animo, *Delia* in versu; prim. Ovidij, *Tristia* 2.428 (»femina, cui *falsum* *Lesbia nomen* erat«). Zdi se, da je Uprava državne varnosti omenjeno antično zakonitost upoštevala samo implicitno; če bi jo vzela do črke zares, bi moral v Franciji šolani Petre svoja poročila pravzaprav podpisovati kot »André«.

128 Zoltan Jan, »Prispevek Frana Petreta k razvoju slovenske literarne vede,« v: *Preseganje meje: Zbornik slavističnega društva Slovenije* 17, ur. Miran Hladnik (Ljubljana 2006: Slavistično društvo Slovenije), 58; prim. tudi sodbo Božice Kitičič, »Pedagoška dejavnost profesorja Frana Petreta,« *Jezik in slovstvo* 22, št. 1 (1976), 18.

129 ZAMU, Rektorat IV-246, Univerzitetno osebe — ponovna imenovanja, razrešitve.

130 Zoltan Jan, »Prispevek Frana Petreta,« 62.

131 AS 1931-II-026, II 050221.

132 AS 1931-II-026, II 050199.

133 Fran Petre, »Začetek korespondence med Vrazom in Šafaříkom,« *Slavistična revija*, št. 1–2 (1951): 269–81.

134 AS 1931-II-026, II 050185.

135 AS 1931-II-026, II 050221. Podobno se spominja Jože Toporišič, ki je leta 1954 postal lektor slovenskega jezika v Zagrebu z obveznostjo 12 ur lektorskih vaj na teden: »Prvi dve leti sem stano-

tre lahko stanoval doma in ohranil reden stik z ljubljanskim dogajanjem. Ko se je denimo Jože Toporišič leta 1954 potegoval za službo v Zagrebu, sta se s Petretom dobila kar v Ljubljani (»sestane z zagrebškim profesorjem je bil v Ljubljani na Kersnikovi«).¹³⁶ Na ohranjenem filmu se poleg tipkanih pogovorov, ki jih je vsaj po ortografiji sodeč zapisoval literarno nekoliko manj omikan sodelavec,¹³⁷ pojavi tudi nekaj z roko napisanih poročil, na katerih je prav tako podpisan Andrej, tokrat brez narekovajev.¹³⁸ Njihova lepo izpisana pisava se do podrobnosti ujema s tisto v pismih, ki jih je Slovenski matici leta 1939 pošiljal Fran Petre v zvezi s svojim *Poizkusom ilirizma* in so danes shranjena v Arhivu Slovenije.¹³⁹

Toda odgovor na vprašanje, kdo je bil »Andrej«, je pravzaprav obrobnegega pomena. Seveda je mogoče sočutno razmišljati o notranjih dilemah prizadevnega informatorja in ugibati o njegovi lastni ujetosti ter o globinskih motivih za stotine strani njegovih natančnih poročil, vendar ima v zadnji analizi najbrž prav tudi Ana Ahmatova: »Stvari je bolj bridkih, se zdi, na pretek.«¹⁴⁰ Mednje denimo sodi *das Leben der Anderen*, življenje ljudi na drugem koncu palice, ki jo je »Andrej« pomagal vihteti. Pomotoma ohranjeni filmi z nekaj posnetki poročil enega samega izmed ovaduhov, ki so skrbeli za ljubljansko Filozofsko fakulteto, razpredenimi čez vsega skupaj nekaj let, vse to je izrazito prigodna problematika, prava raziskovalna vprašanja so drugače. Slovenska Uprava državne varnosti je imela 1. julija leta 1966 po lastnih podatkih točno 270,878 osebnih dosjejev, skupaj 1,068 tekočih metrov, z dosjeji je torej pokrila približno 34 odstotkov aktivnega prebivalstva. Po reviziji, ki je sledila brionskemu plenumu,¹⁴¹ so sežgali 155,034 slovenskih dosjejev ali 428 teko-

val v Zagrebu, ko pa sem tam izgubil sobo, sem se na 'predavanja' osem let vozil iz Slovenije, do konca leta 1959 z Mosteca, nato pa iz Ljubljane (ter z dvema nočitvama na Mostecu). Vaje sem imel v torek in sredo.« Jože Toporišič, »Moja zagrebška leta,« v: *Preseganje meje: Zbornik slavističnega društva Slovenije* 17, ur. Miran Hladnik (Ljubljana 2006: Slavistično društvo Slovenije), 49.

136 Jože Toporišič, »Moja zagrebška leta,« 50.

137 »Med pisatelji proze pa se občuti pomanjkanje in sedaj največ pride v poštev Hink, Beno Zupančič in še nekateri. Pa tudi s Hinkom so imeli že težave in sicer pri »Mladinski reviji«, v kateri je Hink objavil neko svoje delo, za katero pa je Žiga Kimovec na enem izmed sestankov dejal, da je dekadentno.« AS 1931-II-026, II 050231.

138 Prim. zlasti AS 1931-II-017, II 0026694 do II 0026729.

139 AS 621.68, arhiv Slovenske matice v Ljubljani, knjižna mapa »Fran Petre 1938–1939 (izdaja monografije *Poizkus ilirizma pri Slovencih*: korespondenca z avtorjem, računi)«. — »Andrejevo« identiteto naknadno potrjujejo tudi pričevanja. Kajetan Gantar se denimo v svojem pismu avtorju 31. decembra 2013 spominja, kako se je njegov prijatelj Jože Pogačnik (1933–2002), ki je bil na zagrebški slavistiki deset let Petretov asistent (1959–1969), v zasebnih pogovorih »večkrat dotaknil vprašanja, od kod Petretu tolikšna moč in vpliv, da lahko blokira pripročila uglednih, Pogačniku naklonjenih hrvaških znanstvenikov, Frangeša in drugih. In facit teh ugibanj je bil vedno: 'Po mojem mora imeti Petre težke oznovske zveze,' ali pa: 'S svojimi oznovskimi tipalkami me bo še zrinil z zagrebške slavistike,' itd.« Pogačnik, ki je vmes v Zagrebu pogljal korenine in je bil z Zagrebčanko tudi poročen, je moral nato leta 1969 res proč. Ker mu je bila v Ljubljani pot zaprta, se je odločil za Novi Sad.

140 Ana Ahmatova, »Lotova žena«, prevedel Tone Pavček.

141 Prim. Jerca Vodusek Starič, »Brionski plenum leta 1966 — ocene in njegov vpliv,« v: *Slovenija — Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, ur. Zdenko Čepič (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010), 67–88.

čih metrov; 81,253 dosjejev ali 286 tekočih metrov so jih predali drugim ustanovam (vojski, inštitutom, arhivom); 34,409 dosjejev ali 354 tekočih metrov pa so ohranili.¹⁴² Hkrati je še naprej nastajalo novo gradivo. Samo v letu 1977, denimo, je UDV v Sloveniji opravila 169 ozvočenj, 321 telefonskih kontrol, 540 kontrol korespondence, 162 tajnih preiskav in neugotovljeno število tajnih spremljanj. V primerjavi z jugoslovanskim povprečjem so bile te številke razmeroma visoke.¹⁴³ Kaj se je zgodilo z vsem tem gradivom? Kdo so bili »Andrejevi« predhodniki, sotrudniki, nasledniki na Filozofski fakulteti v obdobju 1945–1990 in komu so poročali? Na kakšne mnogotere načine so njihove analize, ki jih očitno ni bilo malo, vplivale na razvoj slovenske humanistike? In kar je najbolj nerazumljivo, kdaj smo se na Filozofski fakulteti nehali spraševati o teh zločinih in njihovih žrtvah, kdaj smo namesto tega tabuizirali in posvojili z njimi povezano krivdo, razvili stockholmski sindrom ter se kolektivno preselili v zatohli Argos iz Sartrovih *Muh*? Isolde Stark je denimo svojo študijo o klasičnem filologu in stasijevcu Johannesu Irmscherju po naročilu tamkajšnje Akademije znanosti napisala in objavila že pred več kot petnajstimi leti.¹⁴⁴ Dosje je dobila na »Gauckovem inštitutu« BStU, kjer je danes zaposlenih 1700 ljudi, v devetdesetih, ko je bilo povpraševanje po dosjejih največje, jih je z njimi delalo 3000. Paralele s slovenskimi ustanovami, ki delajo s tem gradivom, so naravnost mučne, za kaj takega »ni denarja« — medtem ko je v prestolnici zrasel cel *amphitheatrum Flavium*. Provincialna brutalnost slovenskega odnosa do zgodovine postane boleče očitna, če primerjamo število zaposlenih, ki se v posameznih postsocialističnih državah ukvarjajo s hrambo, upravljanjem in obdelavo gradiva, ki je ostalo za totalitarizmi druge polovice dvajsetega stoletja. V Nemčiji dela s tem gradivom 1700 ljudi; na Poljskem celo 2145; na Češkem 257; na Slovaškem 80; na Madžarskem 99; v Romuniji 257; v Bolgariji 103; v Sloveniji 2.¹⁴⁵ *Dva človeka*. Roland Jahn, ki

142 Prim. Arhiv Jugoslavije, SIV, 130, fascikel 558-1969, SSUP SDB 01-42, »Revizija dokumentacije Službe državne bezbednosti«, 5. februar 1969; številke navaja in analizira Srdan Cvetković, *Između srpa i čekića 2: Politička represija u Srbiji 1953–1985* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2011), 118.

143 Prim. Arhiv Jugoslavije, Predsedništvo SFRJ, 803, fascikel 63, seja 111, državna skrivnost, »Informacija o primeni metoda i sredstava rada u radu SDB SSUP«, 11; podatke navaja Cvetković, *Između srpa i čekića 2*, 139.

144 Isolde Stark, »Die inoffizielle Tätigkeit von Johannes Irmscher für die Staatssicherheit der DDR,« *Hallische Beiträge zur Zeitgeschichte* 5 (1998), 46–71.

145 Fascinantno razpredelnico, ki primerja stanje v nemškem Uradu zveznega pooblaščenca za arhive Službe državne varnosti v nekdanji NDR, poljskem Inštitutu narodnega spomina, češkem Inštitutu za proučevanje totalitarnih režimov in Arhivu varnostnih služb, slovaškem Nacionalnem spominskem inštitutu, madžarskem Zgodovinskem arhivu madžarske Državne varnosti, romunskem Nacionalnem svetu za proučevanje arhiva Securitate, bolgarskem Odboru za razkritje dokumentov in objavo afilicije bolgarskih državljanov z Državno varnostjo in obveščevalnimi službami Bolgarske ljudske armade ter v Arhivu Republike Slovenije, je objavil eden od obeh arhivistov, ki za to gradivo skrbita v Arhivu Slovenije; prim. Tadej Cankar, »Arhivsko gradivo nekdanje Uprave službe državne varnosti in njenih predhodnic: osnovne značilnosti in primerjava nekaterih vidikov hrambe in upravljanja gradiva v postsocialističnih državah,« v: *Odstranjanje zamačanege*, ur. Damjan Hančič, Gregor Jenuš in Neža Strajnar (Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2013), 267–281. Več podatkov je dostopnih na spletu, v priločniku, ki sta ga uredila Reiner Schiller-Dickhut in Bert Rosenthal, *The European Network of Official Authorities*

BStU vodi danes, ima za vodilo misel, da pot v demokracijo vodi ravno preko soočenja z diktaturo: »Je besser wir Diktatur begreifen, umso besser können wir Demokratie gestalten.« Seveda, zveni retorizirano, ampak kaj, če ima prav? Je mogoče, da imajo prav po Evropi, kjer so se odločili svoje preteklosti spominjati in dajejo za to znatna sredstva — in ne v Sloveniji, kjer skušamo lastne travme raje krčevito pozabiti in smo pri tem tako spretni, da še Filozofska fakulteta, ustanova, ki vzgaja zgodovinarje, nima urejenega arhiva, čeprav je to v nasprotju z veljavno zakonodajo? Nekdo se tu najbrž moti. *Tertium non datur*.

PEŠČICA VSEMOGOČNIH

Pri interpretaciji fragmentarnih drobcev iz partijskih dokumentov se včasih zdi, da imamo pred seboj — če le rahlo prikrojimo antično metaforo — drobtinice z bogato obložene mize slovenskega Centralnega komiteja.¹⁴⁶ Po padcu berlinskega zidu se je partija začela strateško umikati in množično uničevati dokumente, ki jih je ustvarila njena tajna policija. Ko je leta 1990 na njeno mesto prišla demokratično izvoljena vlada, je lahko le ugotovila, da so najobčutljivejši arhivi v glavnem izpraznjeni.¹⁴⁷ Z gradivom je treba zato ravnati z določeno previdnostjo, ki pa je klasičnim filologom razmeroma domača in so je pri svojem delu že vajeni. Pomen teh virov je, kot bi rekel Arnaldo Momigliano, prav v opozorilu, ki ga vsebujejo; predvsem ni mogoče nikoli domnevati, da ni nekaj, kar je izgubljeno, nikoli obstajalo.¹⁴⁸

Kljub fragmentarnemu značaju pa antični viri razkrivajo veliko pomembnih drobcev o svojem času in ljudeh, ki so jih ustvarili — in podobno velja za arhivske ostanke komunistične partije. Ena od podrobnosti, ki se izrisujejo z njihovo pomočjo, je raznolikost pristopa k polaščanju oblasti. Načini, na katere so se komunisti po različnih evropskih državah lotili univerz, so bili različni. John Connolly je pokazal, kako zelo se vzhodnonemška zgodba razlikuje od poljske izkušnje — in kako je ta spet drugačna od tiste, ki jo je doživela Češkoslovaška; Tolstoj bi tu suho ugotovil, da so si vse demokracije podobne, medtem ko je vsaka totalitarna država totalitarna na svoj način. Podobno so

in Charge of the Secret-Police Files: A Reader on their Legal Foundations, Structures and Activities (Berlin: BStU, 2009); prim. tudi Rafał Leśkiewicz in Pavel Žáček, ur., *Handbook of the European Network of Official Authorities In Charge of the Secret-Police Files* (Praga: USTR, 2013).

¹⁴⁶ Prim. TGF III (RadT) T112 a–b; Atenaj 8.347e.

¹⁴⁷ Izginotje slovenskih arhivov je med drugim podrobno popisala Tamara Kotar, »Slovenia,« v: *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union: Reckoning with the Communist Past*, ur. Lavinia Stan (London: Routledge, 2009), 211. Epohalno uničenje arhivskega gradiva — za kar sicer slovenski kazenski zakonik predvideva zaporno kazen — se je zgodilo nekako mimogrede, ne da bi se zaradi tako surovega odnosa do kulturne dediščine komu skrivil las na glavi; nasprotno, človek, ki je vodil to razdejanje, je leta 2009 dobil visoko državno odlikovanje.

¹⁴⁸ Arnaldo Momigliano, *The Development of Greek Biography* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971, razširjena izdaja 1993), 32.

se tudi slovenski profesorji soočali s svojim lastnim zatiranjem — in se nanj odzivali po svoje. Zdi se, da so bili kot skupnost s svojo držo manj učinkoviti od poljskih kolegov; da pa so bili v svojem ravnanju marsikdaj bolj načelni od tistih v Nemški demokratični republiki. Hrbtenica ter moč poljskih profesorjev in šibkost vzhodnonemških sta imeli korenine v istem zgodovinskem trenutku — v ravnanju med drugo svetovno vojno, ki je bila ključna tudi za poznejše odnose v slovenskem akademskem prostoru. Seveda je to zgolj vtis, težko je delati natančnejše primerjave; za razliko od omenjenih držav Slovenija še vedno čaka na podrobno študijo o akademskem odporu pred partijskim pollaščanjem oblasti po drugi svetovni vojni.¹⁴⁹

Vendar pa že ob pogledu na usodo posamezne discipline lahko prepoznamo nekaj podobnosti, ki se raztezajo čez ves vhodni blok. Zgoraj obravnavani viri razkrivajo strategijo, ki jo je mogoče opaziti tudi drugje. Koncept »kirurškega terorja«, kakršnega so občutili Fran Bradač in njemu podobni, najdemo tudi v drugih državah, kjer si partija zaradi začetnega pomanjkanja zvestih kadrov ni mogla privoščiti odkritega spopada s profesorji. Načelo je jedrnato izrazil poljski minister za šolstvo Stanisław Skrzyszewski, ki je iskreno predlagal uporabo »istega modela kot v ostalih ljudskih demokracijah, namreč odstranitev 'reakcionarnih glav' [głowa] z vseh univerz«,¹⁵⁰ s čimer bi temeljito prestrašili preostale. Isti minister se prav tako ni obotavljal načrtno oblatiti slovesa odstranjenih profesorjev, s čimer je skušal upravičiti nujnost njihove odstranitve. Češkoslovaški primer po drugi strani kaže, kako je bila zgodnja upokojitev priljubljen način, s katerim se je partija znebila profesorjev, ki »niso imeli političnih ali ideoloških predpogojev za nadaljnje delovanje na univerzi«. Pomanjkanje akademskih predpogojev seveda ni predstavljalo resne ovire za tiste, ki so prišli za njimi.¹⁵¹

Podobno kot njihovi vzhodni kolegi tudi slovenski profesorji kot skupnost komunizma niso prostovoljno sprejeli; pred njim so preprosto kapitulirali.¹⁵² Partijskim načrtom so se upirali na različne načine in njihov odpor ni ostal prikrit. Tito je bil do univerz skrajno nezaupljiv in se je še konec leta 1952 pritoževal zaradi »ljudi s starim pojmovanjem, ki več škodujejo, kakor koristijo [...] Ponekod, kot na primer na univerzah, se posamezni profesorji močno upirajo novim socialističnim oziroma marksističnim pojmovanjem v pouku. Skušajo še nadalje vrivati stare pojme in tako ovirajo pravilni razvoj naše socialistične kulture«. ¹⁵³ Njegove besede potrjujejo zgoraj predstavljeni

149 Srbski model je na primeru beogradske univerze zgoščeno opisal Cvetković, *Između srpa i čekića*, 486–493; prim. tudi Dragomir Bondžić, »Politički progon studenata Beogradskog univerziteta 1945–1948«, *Hereticus* 5, št. 1 (2007), 119–136.

150 Stanisław Skrzyszewski, kot ga citira John Connelly, *Captive University: The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education, 1945–1956* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2000), 73.

151 Ibid., 129–31.

152 Ibid., 117.

153 Aleš Gabrič, »Ustanovitev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja«, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 37, št. 2 (1997): 43–44.

sočasni dokumenti partijske policije. Milan Grošelj in Anton Sovre sta bila očitno med tistimi, ki se niso zmogli dovolj hitro znebiti starih konceptov in so vztrajali v zapletenem plesu vtisov, kjer so skušali ohraniti ideološko sprejemljivo fasado in hkrati obvarovati nekaj minule avtonomije in nekdanjih standardov. Poročila, ki jih je »Andrej« pošiljal Državni varnosti, razločno kažejo, da si niso ljubljanski profesorji delali o razmerah v novi državi nobenih iluzij. Milan Grošelj je denimo v februarju leta 1953 razmišljal takole:

Vprašanje znanstvenega naraščaja postaja bolj pereče in težje kot kdaj prej. Slovenci smo pri štipendijah zopet zapostavljeni. Od francoskih štipendij imamo vsega skupaj tri polovične. Naša absolventka [Erika Mihevc], ki je v Parizu, piše, da je srbskih štipendistov gori veliko več. In kar je čudno, pri nas dobi s težavo štipendijo najboljši absolvent. Srbi pa dobivajo štipendije za začetnike, ki se v Parizu šele vpišejo na univerzo. Letos je gori osem takih srbskih štipendistov. Njihove štipendije trajajo več let, izgleda, kot da so jim na vsem začetku, čeprav se še nič ne ve, kako se bodo izkazali, zagotovljene za vso dobo študija. Jasno je ob tem, da beograjska univerza ne bo imela takih težav z znanstvenim naraščanjem, kot jih ima ljubljanska. Pred vojno je bilo veliko protestov proti zapostavljanju ljubljanske univerze, toda sedaj izgleda, da tudi danes niso stvari nič drugačne. — Rektor [Fran] Zwitter je izdelal za Svet spomenico o težavah z vzgojo znanstvenega naraščaja. Bral sem jo. Ljubljanska univerza je podeljevala pred vojno dve dr. Turnerjevi štipendiji, ki sta bili sorazmerno visoki in si je kandidat sam izbral mesto izpopolnjevanja. Večina ljudi, ki jo je imela, se je res posvetila znanstvenemu delu in so danes na univerzi. Tega sedaj nimamo. Beograjska univerza ima bogate fonde, včasih je imela *zadužbine* s celimi veleposestvi in poleg tega še državne štipendije. Mi nimamo nič. S krediti smo sploh prikrajšani. Ko je [rektor Tehniške visoke šole] profesor [Alojzij] Hrovat na zadnji skupščini zahteval kredite za inštitute in opozarjal, da odhajajo asistenti v prakso v tovarne, ker so tam neprimerno boljše plačani, mu je [član vlade Zoran] Polič odgovoril, da je to prav, in poslanci so mu ploskali.¹⁵⁴ Seveda, kaj vedo oni, kakšni naporji so potrebni, da prideš do znanja. Včasih je dajala štipendije tudi banovina, čeprav so bile njene možnosti revne. Slovenska vlada bi morala osnovati lastne štipendije, ki bi bile za naše ljudi. To bi bil edini način, da bi mogli ljubljanski absolventi v inozemstvo.¹⁵⁵

154 Grošljeve besede in natančnost »Andrejevega« poročila potrjujejo *Stenografski zapiski ljudske skupščine Ljudske republike Slovenije: četrto redno zasedanje (drugi sklic)*, 28. januarja do 30. januarja 1953, 75, dostopni na portalu Sistory. Cinično iskrico ministra Zorana Poliča je zapisnik zabeležil takole: »Kolikor pa, kakor pravi inženir Hrovat, ljudje zaradi takih plač beže z univerze in Tehnične visoke šole v podjetja, pa mislim, da je to samo zdrav pojav za naše gospodarstvo, da mladi ljudje prično s svojim delom v podjetjih, ne pa da nastopajo takoj kot asistenti raznih profesorjev (*ploskanje*), in se s tem dejansko odtrgujejo od same prakse.«

155 AS 1931-II-026, II 050282, »Dr. Milan Grošelj, profesor Filozofske fakultete«, 17. februarja 1953. Grošelj se v pogovoru z »Andrejem«, ki je očitno znal vzbujati vtis zaupanja vrednega prijatelja, ni omejeval na univerzitetne skrbi, privoščil si je tudi kakšno politično opazko: »Zunaj najbrže

Grošljev in Sovretov trud za izgubljeno normalnost je bil deloma uspešen, vendar je njuna zmaga primerljiva s Pirovo. Relativna otoplitev, ki jo je dočakala ljubljanska klasična filologija po letih odkritega in sistematičnega uničevanja stroke v poznih štiridesetih,¹⁵⁶ je deloma temeljila na dejstvu, da je klasična filologija kot študijsko področje postajala vedno bolj obrobna. Že v naslednji reformi so v šolah iz predmetnikov spet odstranili grščino, ki ji je hitro sledila še latinščina; posledično tudi študentov na univerzi kmalu ni bilo več dosti. Ko je Bogo Grafenauer, ki ga je skrbel študij zgodovine, leta 1982 pregledoval številke v zvezi z učenjem latinščine po usmerjenih srednjih šolah, ni mogel verjeti lastnim očem.¹⁵⁷ V osemdesetih letih je na ljubljanskem Oddelku za klasično filologijo, edinem v državi, diplomiral približno en študent na leto. Pomanjkanje zanimanja za to disciplino v cekajevskih dokumentih je bilo tako najbrž povezano tudi s tihim prepričanjem, da bo odmrta sama po sebi. Težko je sicer oceniti relativno pomembnost različnih strok v očeh partijskih ideologov — a če je mogoče sklepati po skrbno zabeleženem odstotku partijcev na posameznih oddelkih, klasična filologija ni sodila ravno med njihove prioritete; dosti bolj so jih zanimale filozofija, sociologija in zgodovina. Seznam, ki ga je zgodovinar in partijski aktivist Janko Pleterski leta 1976 poslal Centralnemu komiteju, navaja odstotek komunistov po oddelkih na Filozofski fakulteti — marljivo izračunan na eno decimalno natančno — v naslednjem zaporedju: filozofija 62,2 odstotka, sociologija 66,6 odstotka, pedagogika 30,1 odstotka, psihologija 41,7 odstotka, zgodovina 54,5 odstotka, umetnostna zgodovina 50,0 odstotka, arheologija 20,0 odstotka, etnologija 50,0 odstotka, geografija 29,4 odstotka, slavistika 39,4 odstotka, germanistika 15,4 odstotka. Naslednji — večinoma majhni — oddelki niso

nihče ne verjame v našo demokracijo. Izpreminjajo obliko, stvari pa ostajajo, kot so. *Dasselbe in Grün*. Poleg tega še vse te stvari veliko stanejo.« Še bolj so ga skrbele razmere v gospodarstvu: »Nekdanje sošolce imam, ki so inženirji. Sedaj se večkrat vidimo. To, kar mi govorijo, ni nič. Oni vedo stvari, ker jih gledajo na gospodarskem področju. Primer Strnišče. Milijardne investicije gredo vanj in to na breme Slovenije. Nemci so nam podvalili to jajce, ker ga sami niso hoteli. Produkcija surovega aluminija se ne izplača. Angleži grade tako industrijo v kolonijah, v Afriki. Tam je vodna sila in poceni delovna sila. Aluminij dobi vrednost šele v predelavi. Razmerje duraluminija proti njemu je 1:300. Strnišče so začeli graditi Nemci, ker je na Madžarskem boksit, na Dravi elektrika in v okolici Ptuja, ki nima industrije, cenena delovna sila, a premog v Trbovljah. Za nas bi imela smisel lahka industrija. Ta ima tradicijo in pogoje, da dvigne življenjski standard. Vsa naša stvar je zavožena. Začeli so s težko industrijo, ki sedaj ogromno stane, namesto da bi gradili lahko, ob kateri bi se težka postopoma razvijala sama. Pričeli so na napačnem koncu. Zato je življenjski standard silovito padel in ni izgledov, da bi se popravil.« — »Andrej« je na koncu poročila prijateljevo slabo voljo še nekoliko kontekstualiziral: »Grošelj v zadnji dobi zelo trpi zaradi ishiasa.«

156 Prim. »*Gratiae plenum*: latinščina, grščina in Informburo,« *Keria: studia Latina et Graeca* 12, št. 2–3 (2010).

157 »Filozofska fakulteta je predložila [...] osnutek učnega načrta [...] Vanj je bila vgrajena tudi latinščina (vsaj za tistih okrog 1000 srednješolcev, ki se morejo vpisovati v to smer usmerjenega izobraževanja. Prav v tem pogledu pa je bil [...] bistveno okrnjen [...] Po lanskem razpisu (1981) naj bi se učilo latinščino kot drugi tuji jezik (štiri leta) vsega 45 slovenskih srednješolcev — 30 v Mariboru in 15 v Ljubljani.« Bogo Grafenauer, »Vprašanje sodobnega stanja slovenskega zgodovinopisja kot znanosti in zgodovine v sistemu izobraževanja v Sloveniji,« *Zgodovinski časopis* 36 (1982), 192.

imeli niti enega komunista: romanistika, klasična filologija, svetovna književnost, orientalistika, muzikologija. Z izjemo romanistike noben izmed njih ni zaposloval več kot pet ljudi.¹⁵⁸

Ne glede na vse podobnosti med različnimi državami pa vseeno ostaja tudi temeljna razlika. Spremembe, ki so se po letu 1945 pokazale v ljudskih demokracijah Srednje in Vzhodne Evrope, so se odvijale pod budnim očesom vseprisotnih »sovjetskih ekspertov«. Ti niso vselej igrali odločilne vloge, vendar so bili vedno tam, pripravljeni poročati in posredovati, kadar so stvari zašle s prave poti.¹⁵⁹ V Sloveniji je bilo drugače in težko se je izogniti razmišljanju o »samosovjetizaciji«; s tem izrazom zgodovinarji označujejo različne stopnje politične izvirnosti v državah Vzhodnega bloka. Čeprav so jugoslovanski komunisti o Sovjetih ves čas razmišljali, jim je bil njihov zgled zgolj navdih, nekakšen predmet katulovske sovražne ljubezni iz distiha *Odi et amo*. Ukrepe so v resnici načrtovali in izpeljali domačini. V tem kontekstu je treba razumeti tudi centralistične težnje Beograda, saj so tudi tam ravno Slovenci zasedali glavne položaje.¹⁶⁰ Ta avtoagresija je prispevala k nenavadno morečemu vzdušju, kot ga je denimo opisal slovenski pisatelj, ki se je leta 1957 preselil v Kanado:

Odhajali smo pač zaradi peščice vsemogočnih ljudi s policijskimi nagoni, zaradi zdirigiranih lovcev na ljudi, ki so v vsakem mimoidočem državljanu videli sumljivo osebo in sovražnika državne varnosti. Ali so s tem čudnim početjem opravičevali svoje posebne, imenitno založene trgovine? ... To, da so bili ti ljudje domačini, Slovenci kot ti in jaz, ki so se obnašali kot slovensko govoreči gestapovci ... me še zmeraj žalosti, mi jemlje spanje in me tlačijo kot mora ...¹⁶¹

Jan T. Gross in John Connelly sta stalinizem definirala kot nenapisane knjige, neizvedena predavanja, neizgovorjene ideje in nepodeljene akademske nazive.¹⁶² Ko govorimo o klasični filologiji, bi temu lahko dodali še neprevedena besedila. V Sloveniji ni v letu 1989, ko je padel berlinski zid, izšel *niti en nov prevod* iz latinščine ali grščine. Tisti, ki so izšli pred tem, so bili v pretežni meri delo peščice prevajalcev. To zgovorno in simptomatično sta-

158 Prim. AS 1589-IV-328, 1820, »Analiza oz. ocena o delovanju Filozofske fakultete,« 1. julij 1976. Za osebno pričevanje prim. Primož Simoniti, »Geist und Wissenschaft im politischen Widerstand in Slowenien,« v: *Geist und Wissenschaft im politischen Aufbruch Mitteleuropas*, ur. Meinrad Peterlik in Werner Waldhäusl (Dunaj: Böhl, 1991), ter Kajetan Gantar, *Utrinki ugaslih sanj in Zasilni pristanek* (Ljubljana: Slovenska matica, 2005 in 2012).

159 John Connelly, *Captive University: The Sovietization of East German, Czech and Polish Higher Education, 1945–1956* (Chapel Hill: University of North Carolina Press), 50–57.

160 Edvard Kardelj, Boris Kidrič, Mitja Ribičič, Stane Dolanc in Sergej Kraigher; tudi Tito je bil otrok hrvaškega očeta in slovenske matere. Prim. Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, 339–341; 407.

161 Ivan Dolenc, ki ga citira Alenka Puhar, »Zapis z bodečo žico: Nekaj obveznih likov na temo povojne represije,« v: *Kultura in politika*, ur. Mateja Jančar (Ljubljana: Inštitut dr. Jožeta Pučnika, 2007), 141. Dolenc je bil star dvaintrideset let, ko je emigriral. Leta 2006 je umrl v Kanadi.

162 Connelly, *Captive University*, 143.

nje je bilo posledica desetletij presenetljivo učinkovite politike izganjanja latinščine in grščine iz osnovnega in srednjega izobraževanja; to je v končni analizi pripeljalo do popolne marginalizacije stroke na univerzitetni ravni. V osemdesetih so se le še redki klasični filologi upali spoprijeti z antičnimi avtorji; še redkejši so zmogli nato objaviti smiseln prevod. Ko je ideološki pritisk popustil, se je začelo stanje drastično spreminjati. V zadnjih desetletjih smo priče pravi plimi prevodov klasičnih del, večinoma so delo mlajših prevajalcev, ki so se obrti izučili po političnih spremembah. Med njimi so Matjaž Babič, Živa Borak, Jan Ciglencečki, Pavel Česarek, Ignacija Fridl Jarc, Ksenija Geister, Nada Grošelj, Nataša Homar, Matej Hriberšek, Andreja Inkret, Jelena Isak Kres, Jera Ivanc, Jerneja Kavčič, Gorazd Kocijančič, Marko Marinič, Aleš Maver, Gregor Pobežin, Neža Sagadin, Brane Senegačnik, Maja Sunčič, Miran Špelič, Boris Vezjak, Sonja Weiss, Barbara Zlobec Del Vecchio in Franci Zore.¹⁶³ Prav raznolikost njihovih ustvarjalnih prevodov pa hkrati zgovorno priča o neznanski kulturni praznini prejšnjih desetletij. Ta so minila v skorajda sizifovskem naporu zdesetkane peščice filologov, kot bi pripomnil T. S. Eliot,

da bi povrnili, kar je bilo izgubljeno
in najdeno in izgubljeno spet in spet; in zdaj, v razmerah,
ki se zdijo nenaklonjene. A morda ni to ne dobiček ne izguba.
Nam ostane samo trud. Ostalo ni naša stvar.¹⁶⁴

Prevedla Doroteja Novak

¹⁶³ Osupljiv panoramski pregled skoraj *šestdesetih* klasičnih prevodov, ki jih je v Sloveniji naplavil en sam *lustrum* (2006–2011), je objavila Nada Grošelj, »Pregled prevodov antične književnosti za obdobje 2006–2011«, *Bukla* 69, september 2011; besedilo je dostopno tudi na spletu.

¹⁶⁴ *Iz Štirih kvartetov*, s poklonom Petru Greenu. — Pomembnejše uporabljene arhivske zbirke: AS 1589, Arhiv Republike Slovenije, Fond CK ZKS; AS 1931, Arhiv Republike Slovenije, Fond RSNZ; FF UL, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani; ZAL LJU 696, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fond Univerzitetnega komiteja ZKS; ZAMU IV, Zgodovinski arhiv in muzej Univerze v Ljubljani, Fond rektorata.

Milena Jovanović

Klasična filologija v Srbiji 1944-1945: primer Veselina Čajkanovića

Obdobje od konca druge svetovne vojne do razpada Jugoslavije¹ lahko razdelimo na dve fazi: titoizem do *maršalove* smrti leta 1980² in posttitoizem od leta 1980 naprej. Leti 1944 in 1945 sta minili v znamenju najokrutnejšega »rdečega terorja« [crveni teror] in »čistk«. V tem času se je komunistom ponudila lepa priložnost, da svoje politične nasprotnike odstranijo pod krinko boja proti zavojevalskim silam in njihovim sodelavcem.³ Za Tita je bila bistvenega pomena prevlada nad njegovim glavnim sovražnikom — mestnimi elitami. Intelektualci so bili še posebej osovraženi, saj so posedovali znanje; oblast lahko »zapleni«, »razlasti« in »nacionalizira« premoženje, nihče pa ne more odstraniti znanja in intelektualci so bili ena družbenih skupin, ki so postale tarča Titovih partizanov. Treba je poudariti, da se Titovo gibanje med drugo svetovno vojno v Srbiji ni ukoreninilo.⁴

Titova politična strategija je temeljila na dejavnem boju proti okupatorju, ki se ni oziral na izgubo življenj; v tem je prepoznal najučinkovitejši način, da ga zavezniki priznajo kot voditelja. Strategija se je izkazala za uspešno in zavezniki so Titu priznali voditeljske sposobnosti v jugoslovanskem protifašističnem boju, čeprav je ta boj hkrati izkoristil za državljansko

1 Obdobje titoizma je imelo več faz. Obdobje med letoma 1945-1948 in 1948-1953 je zaznamoval odnos s Sovjetsko zvezo; najprej »boj« za Sovjete, nato »boj« proti njim. Sledil je »boj« za »samoupravljanje«, »boj« proti »liberalizmu«, »boj« proti »nacionalizmu« in tako dalje. Vse te faze so imele v imenu *pro* ali *contra*; sledile so jim ustrezne spremembe v terminologiji.

2 Po zavezniškem bombardiranju 6. aprila 1944 so Beograd 20. oktobra 1944 »osvobodili« komunistični partizani, skupaj z Rdečo armado. To je bil začetek represije, kasneje poimenovane tudi »nova okupacija« ali »rdeči teror«.

3 Represija proti »notranjim sovražnikom«, »odporu« in tako dalje.

4 Večina prebivalcev, zlasti pa večina mestnih intelektualcev, je ostala na strani kralja Petra II. Karadjordjevića in poveljnika Jugoslovanske vojske v domovini (JVvD) Dragoslava Mihailovića. Položaj kmečkega prebivalstva je bil bolj zapleten. Zaradi tega se je jedro odpora proti sovražnim silam leta 1941 preneslo v Bosno in Hercegovino in Črno goro.

vojno z enim samim ciljem — pridobiti politično moč. Srbijo so osvobodili leta 1944, nekaj mesecev pred ostalimi republikami. Nemudoma je prišlo do množičnega pomora političnih nasprotnikov, izpeljanega pod krinko boja proti fašističnim sovražnikom in njihovim sodelavcem, ne glede na to, ali so dejansko obstajali ali ne.⁵ V tem obdobju so bili številni intelektualci obtoženi in obsojeni, mnogi so preprosto izginili, ne da bi bili deležni vsaj formalnega sojenja.

Po krutem obdobju 1944–1945 so sojenja v Srbiji začela dobivati nekoliko bolj zakonito podobo, vsaj v svoji novonastali formalnosti. Vojaških sodišč ni bilo več, vlada je začela ustanavljati okrožna sodišča. Obstajala so tudi tako imenovana »častna razsodišča«.

VESELIN ČAJKANOVIĆ

Veselin Čajkanović (1881–1946), profesor na Filozofski fakulteti Univerze v Beogradu, ki je užival spoštovanje svojih kolegov,⁶ je bil eden od žrtev Častnega razsodišča na Univerzi v Beogradu. Bil je dijak najstarejše beograjske gimnazije [*Prva beogradska gimnazija*], po koncu katere je študiral klasično filologijo na beograjski Veliki šoli [*Velika škola*], ki se je leta 1905 preoblikovala v Univerzo v Beogradu. Po diplomu leta 1903 je poslušal predavanja na univerzah v Leipzigu in Münchnu (1903–1907), kjer si je pridobil doktorski naziv.⁷ Leta 1908 je postal predavatelj latinščine na Filozofski fakulteti Univerze v Beogradu. Sodeloval je v obeh balkanskih vojnah ter je v Bizerti ustanovil tiskarno in urejal časopis za bolne, ranjene in pohabljenе vojake. Sledila je prva svetovna vojna in leta 1915 je s srbsko vojsko potoval skozi Albanijo. Umik iz Albanije, med katerim so morali izčrpani, do kosti prezeblji in sestradani vojaki prečkati zasnežene 2500 metrov visoke gore, se je izkazal za skrajno težavnega. Po vojni je Čajkanović leta 1919 kot profesor latinščine postal predstojnik Katedre za klasično filologijo in rimsko književnost; obenem je na Teološki fakulteti poučeval primerjalno zgodovino religije. Leta 1922 je postal član Srbske kraljeve akademije znanosti in bil nato v tridesetih letih večkrat izvoljen za dekana Filozofske fakultete.⁸

Njegovo znanstveno delo je obsegalo tri področja: kulturno dediščino, zgodovino religij, zlasti predkrščansko religijo in srbsko bajeslovje, ter klasič-

5 »Sovražnik ljudstva« je lahko postal vsak; ta praksa se je začela v Srbiji in se je nato leta 1945 razširila med druge jugoslovanske narode.

6 Biografske podrobnosti opisuje Marija Vranić-Ignačević, *Veselin Čajkanović 1881–1946: katalog izložbe* (Beograd: Univerzitetska biblioteka, 2006).

7 Veselin Čajkanović, »Quaestionum paroemiographicarum capita selecta, dissertatio inauguralis quam ad summos in philosophia honores ab amplissimo philosophorum ordine sectionis I, in Universitate Ludovico-Maximiliana Monacensi rite impetrandos« (doktorska disertacija, Univerza v Münchnu, 1908).

8 Glej spodaj, dokument št. 3, pogovor z Nikolo Čajkanovićem, 5. marec 2002.

no filologijo, ki je bila njegov osrednji raziskovalni interes. Med poučevanjem na univerzi je Čajkanović objavil več strokovnih klasičnofiloloških razprav,⁹ pa tudi vrsto publikacij, s katerimi je skušal antiko približati mlajšim generacijam.¹⁰ V letih 1927 in 1928 je izdal tudi štiri latinske čitanke za višje razrede gimnazije, leta 1932 *Pregled zgodovine rimske književnosti*, leta 1940 *Florilegium Latinum in usum scholarum*. Njegova učna metoda je v grških in latinskih avtorjih iskala predvsem intelektualni vzor; lahko bi rekli, da je v Tacitu in Plutarhu videl osnovo za vse izobraževanje.

Eno od področij njegovega zanimanja so bili tudi grški in rimski viri za basni Dositeja Obradovića. Čajkanovićeve študije o kulturni dediščini so ga privedle do novega raziskovalnega področja — srbskih predkrščanskih verovanj. V svoji prvi večji razpravi *Bog ima volnene noge in železne roke* [*U Boga su vunene noge, a gvozdene ruke*], dokončani leta 1914, je trdil, da se stare predstave skozi čas niso izgubile, temveč so se prilagodile novim okoliščinam in potrebam. Zaradi svojega znanja grščine in latinščine ter več sodobnih jezikov je Čajkanović lahko uporabljal primerjalno metodo, s katero je rekonstruiral najstarejša prepričanja med ljudstvom.¹¹ Njegovo morda najvidnejše delo na tem področju je razprava *O srbskem vrhovnem bogu* [*O srpskom vrhovnom bogu*], ki je izšla leta 1941 v dveh izdajah.

Začenši z obdobjem sredi tridesetih let 20. stoletja so kot *humaniora*¹² iz helenskih študij izšle balkanološke študije. Klasično izobraženi filologi so se zavedali pomembnosti kritičnega raziskovanja virov, pa tudi etimologije, skladnje in semantike.¹³ Veselin Čajkanović je bil predhodnik te nove znanstvene metode, saj je starodavno religijo in srbsko bajeslovje raziskoval z multidisciplinarnega stališča, z uporabo primerjalne, filološke in historične analize. Leta 1934 so v Beogradu ustanovili Inštitut za študije Balkana,¹⁴ a ga je med drugo svetovno vojno okupator zaprl.¹⁵

9 Par naslovov: »Vergilij in njegovi sodobniki« (1930), »De nucibus in Romanorum nuptiis usurpatis« (1937).

10 Latinsko izročilo na tem območju je bilo v primerjavi z državami zahodne Evrope skromno. Vidna izjema je bila Vojvodina, kjer je bila latinščina bolj prisotna. Prepad med srbskimi intelektualci, ki so se izobraževali na evropskih univerzah, ter večino prebivalstva, ki je bila nepismena, je bil skoraj nepremostljiv; slednja je leta 1866 znašala 96 odstotkov, med vojnama pa 80 odstotkov, kar je v primerjavi s 27 odstotki v Beogradu naravnost pretresljivo.

11 Leta 1994, dolgo po smrti Veselina Čajkanovića, sta izšli dve njegovi pomembni deli: »Stara srbska religija in mitologija« ter »Slovar srbskih narodnih verovanj o rastlinah«.

12 Študij klasične filologije sodi na beograjski univerzi med *humaniora* in vsebuje klasično grščino in latinščino, književnosti obeh jezikov, bizantinske študije, balkanske študije, arheologijo in staro zgodovino.

13 Poudarjali so pomembnost arhetipov v ustvarjalnem postopku in kazali na prvine mita ter magije v umetniškem izrazu; metodo je vpeljal Milan Budimir (1891-1975). Obdobje med letoma 1920 in 1975 velja za nekakšno zlato dobo klasične filologije na beograjski univerzi.

14 Klasična filologa Milan Budimir in Petar Skok sta leta 1934 uredila *Revue internationale des études balkaniques* v štirih zvezkih, v času, ko je bil v Beogradu ustanovljen Inštitut za študije Balkana.

15 Ponovno vzpostavljen leta 1969 kot Inštitut za balkanske študije.

VOJNA

Veselina Čajkanovića so med vojno imenovali za dekana Filozofske fakultete, baje proti njegovi volji. Dejstvo, da je bil med vojno na tem položaju, so po-vojne oblasti štele kot dokaz, da je bil sam eden izmed tvorcev tako imenova-nega srbskega kulturnega načrta,¹⁶ kar naj bi pomenilo njegovo kolaboracijo s sovražnikom. V prvih letih rdečega terorja so krivdo raje domnevali kot do-kazovali; in izdali so na tisoče obtožb. Čajkanovičev prestopek je bil v očeh novega režima trojen. Bil je intelektualec, njegovo področje raziskovanja sta bili religija in mitologija, med okupacijo pa je zasedal vpliven položaj. Kot je pri političnih procesih običajno, so bili »dokazi« ponarejeni ali izmišljeni, ne glede na njihovo logično ali sodno veljavo. Pri Čajkanoviću je režim za nomi-nalni dokaz njegove krivde uporabil kar medvojni srbski kulturni program, takoimenovani »srbski civilni načrt«. To je bil razlog, da so ga leta 1945 izklju-čili iz univerze in mu odvzeli »državlanske pravice« — tako pokojnino kot tudi volilno pravico. Državna komisija za preiskovanje zločinov okupatorjev in njihovih sodelavcev [*Državna komisija za ispitavanje zločina okupatora i njihovih pomagača*] ga je obtožila nič manj kot vojnih zločinov — »poskusa širjenja fašizma med srbskim ljudstvom preko srbskega civilnega načrta, v imenu okupatorjevih sil«.

Tej kratki uvodni predstavitvi sledi nekaj dokumentov, ki danes govori-jo sami zase. Medtem ko v nekaterih delih načrta, denimo v »biološkem sek-torju«, dejansko naletimo na evgenično intonirane izraze, ki izdajajo izrazito problematično naravo dela evropske in ameriške znanosti pred drugo svetov-no vojno, je v silno splošnih Čajkanovičevih razmišljanjih o položaju klasične filologije težko najti znake kaznivega dejanja.

Dokumenti

DOKUMENT ŠT. 1

Primer Veselina Čajkanovića

Arhiv Jugoslavije, Beograd, [april] 1945, fond 110, mapa 85-758.

Čajkanović, Veselin

Primer poslan javnemu tožilcu mesta Beograd 2540/45

Federativna republika Jugoslavija, mapa št. 760

Državna komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih sode-lavcev

Odločba o ugotavljanju zločinov okupatorjev in njihovih sodelavcev

16 Glej dokumenta št. 2 in 2a.

Storilec

Ime in priimek: dr. Veselin Čajkanović

Približna starost:

Narodnost: srbska

Enota, uradni položaj, čin: dekan Filozofske fakultete med okupacijo

Zadnji kraj bivališča: Beograd

Drugi osebni podatki:

Žrtve zločina (oškodovane osebe):

(z osebnimi podatki)

Kratek opis in oznaka zločina: prizadevanje za širjenje fašizma med srbskim ljudstvom v korist okupatorja prek vsiljenega srbskega civilnega načrta.

Dokazi:

izhodišča za Državni učni načrt znotraj srbskega civilnega načrta, inv. št. 1776 — I

načini srbske samouprave; razprave o srbskem civilnem načrtu, inv. št. 1776 — II

predpriprave za srbski civilni načrt, inv. št. 1776 — III

poročila profesorjev o srbskem civilnem načrtu, inv. št. 1776 — IV

Podrobnosti zločina:

Storilec, kraj, čas, način in sredstva izvedbe zločina, žrtve, škoda:

Dr. Veselin Čajkanović, dekan Filozofske fakultete med okupacijo Beograda, je predstavljal univerzo kot član svetovalnega odbora Ministrstva za šolstvo in vero v zadevi srbskega civilnega načrta, katerega začetnik in prireditelj je bil Vladimir Velmar-Janković, pomočnik ministra za šolstvo in vero. Glej odločbo o ugotavljanju zločinov Vladimirja Velmar-Jankovića, mapa št. 757.

Škoda:

Za kakšno škodo gre? — Vrednost v predvojnih dinarjih.

Sostorilci:

1. Velibor Jonić 758, minister za šolstvo in vero; 2. Vladimir Velmar-Janković 757, pomočnik ministra za šolstvo in vero; 3. dr. Nikola Popović 759, rektor Univerze; 4. dr. Radoslav Grujić 761, dekan Teološke fakultete; 5. dr. Branko Popović 762, dekan Tehniške fakultete; 6. dr. Mihailo Gradojević 763, dekan Fakultete za kmetijstvo; 7. dr. Nikola Radojčić 764, univerzitetni profesor; 8. Milosav Vasiljević, inženir 765, univerzitetni profesor; 9. dr. Dušan Popović, univerzitetni profesor.

Opomba

Primer poslan javnemu tožilcu mesta Beograd, dokument št. 2540/45.

Predsednik:
[podpis nečitljiv]

Sekretar:
[podpis nečitljiv]

DOKUMENT ŠT. 2

Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond 110, mapa 551

srbski civilni načrt [1942]

Fond 110; mapa 551-180, inv. št. 1776.

Klasična filologija

fond 110, mapa 551-184

Dr. Veselin Čajkanović

Vsi naši klasični filologi so izbirali posebno področje raziskovanja in teme, ki so v interesu nacionalno pomembnih raziskav, ter so poskušali ohraniti tesne stike s temi raziskavami. Bili so vidni sodelavci vseh revij, ki so gojile nacionalno pomembne raziskave. Tudi ena izmed revij s področja klasične filologije, *Starinar*, je imela v programu nacionalno pomembne teme. Knjižnica seminarjev za klasično filologijo in antično zgodovino ne zadostuje za znanstveno delo. Obstaja Društvo prijateljev klasičnih študij. Potrebni so učbeniki grške književnosti in antične zgodovine, srbsko-latinski in grško-srbski slovar ter slovar grške, rimske in orientalske antike. Tesne stike z nacionalno pomembnimi raziskavami je treba ohraniti.

Osebe iz kroga klasičnih filologov bi morale rekrutirati za bizantologijo, zgodovino religije, ljudsko slovstvo, etnografijo, balkanske študije. Želeti bi si bilo, da bi latinščina ponovno vzpostavila svoj položaj v gimnazijah. Obstaja velika potreba po tem, da klasični študiji dobijo ustrezno raziskovalno opremo. Klasična filologija mora imeti tudi svoje raziskovalno telo.

Inštitut: Seminar za klasično filologijo in antično zgodovino, fond 110, mapa 551-185

Osebe: Nikola Vulić; Vasilije Djerić; dr. Veselin Čajkanović; Rastislav Marić, docent; dr. Mihailo Petrović, docent.

DOKUMENT ŠT. 2A

Arhiv Jugoslavije, Beograd, fond št. 110, mapa št. 551

Srbski civilni načrt [1942]

Fond št. 110, mapa št. 551-180, inv. št. 1776

Srbski kulturni načrt, seznam problemov

Biološki sektor:

1. Boj proti tuberkulozi, malariji, tuberkulozi in veneričnim boleznim
2. Zaščita srbske krvi in zdravih potomcev
3. Zdravstvena svetovalnica za matere in otroke
4. Pravilna razporeditev bolnišnic in drugih zdravstvenih centrov po državi

5. Pravilna razporeditev zdravnikov v družbi

6. Zdravstvena zaščita učiteljev in učencev

[...]

Duhovni sektor:

18. Geološke raziskave srbskega podežolja

19. Center za geografske raziskave srbskih pokrajin

20. Raziskave bioloških značilnosti prebivalstva vseh srbskih pokrajin

21. Izdelava rasnega zemljevida Srbije in ostalih srbskih pokrajin

22. Služba za podatke o vremenu

23. Klimatografija srbskih pokrajin s klimatskim atlasom

24. Klimatografija različnih vremenskih tipov

25. Seizmična preiskava naše države

26. Izdelava seizmične karte, spektra in pregleda seizmoloških obdobij

27. Center za raziskave srbskega jezika in njegove zgodovine

28. Slovar sodobnega srbskega jezika v znanstveni in poljudni izdaji

29. Dialektološki srbski slovar

30. Etimološki srbski slovar

31. Srbski jezikovni zemljevid

32. Predelan in razširjen Slovar srbske pisne preteklosti Djure Daničiča

33. Slovnica in slovar stare srbščine

34. Izdelava zgodovine srbske književnosti

35. Izdelava srbske bibliografije

36. Zgodovina srbskega gledališča in standardni srbski repertoar

37. Center za raziskave srbskega ljudskega pesništva in ostalega ustnega izročila

38. Center za raziskave naše glasbene dediščine

39. Center za raziskave srbske zgodovine

40. Izdelava zgodovine srbskega naroda

41. Izdaja srbskih virov

42. Raziskave nekdanjih srbskih držav v predzgodovinski in klasični dobi

43. Odnosi med Srbi in Bizantinci

a) raziskave odnosov med rimsko kurijo in Srbi

b) odnosi med otomanskimi Turki in Srbi

c) raziskave odnosov med Slovenci in Srbi

44. Raziskave odnosov med Nemci in Srbi

45. Raziskave odnosov med državami na Apeninskem polotoku in Srbi

46. Raziskave odnosov med Srbi in sosednjimi državami

47. Raziskave odnosov med Srbi in carigrajskim patriarhatom

48. Raziskave o delu bolgarskega eksarhata

49. Center za raziskave etnične preteklosti in značilnosti srbskih pokrajin

50. Raziskave o preteklosti srbskih družin in posameznikov

51. Raziskave etničnih tipov srbskega prebivalstva

52. Opis narodne noše, značilne za posamezno srbsko pokrajino

53. Opis vsakdanjega življenja v posameznih srbskih pokrajinah

54. Center za zgodovino srbske umetnosti in ohranitev starin
55. Inventar srbskih srednjeveških in novejših umetniških spomenikov
56. Popis arheoloških starin in nahajališč
57. Razvijanje sistematičnega pregleda zgodovine srbske umetnosti
58. Bibliografija umetnosti
59. Izdaja srbske ljudske umetnosti
60. Poljudna enciklopedija
61. Razvoj splošne zgodovine
62. Razvoj splošne zgodovine književnosti
63. Razvoj splošne zgodovine umetnosti
64. Opisna bibliografija nacionalno pomembnih raziskav
65. Centralni katalog
66. Nacionalni knjižnični program
67. Nacionalni arhivski program
68. Nacionalni muzejski program
69. Vrste šol
70. Načrti in programi za vse vrste šol
71. Knjige za vse vrste šol
72. Ustrezna razporeditev šol v državi
73. Izkoreninjenje nepismenosti
74. Nacionalni založniški program
75. Najboljših sto knjig srbskih avtorjev
76. Ustanovitev splošnega pedagoškega inštituta
77. Inštitut za pravoslavno srbsko kulturo
78. Inštitut za primerjalne študije verstev
79. Družbena ustanova srbske Cerkve
80. Popis in opis starodavnih srbskih rokopisov
81. Stare srbske tiskane knjige
82. Zgodovina srbske Cerkve
83. Življenjepis svetega Save
84. Viri za zgodovino srbske Cerkve
85. Izdaja srbskega Nomokanona (Krmčija) iz leta 1219
86. Izdaja Dušanovega zakonika
87. Izdaja zgodovinskih privilegijev srbskega ljudstva
88. Izdaja Kotorskega statuta
89. Izdaja korpusa dokumentov v srbski cirilici
90. Izdaja črnogorskega pravnega korpusa od 15. do 18. stoletja
91. Izdaja turških zakonov in odlokov od 15. do 19. stoletja
92. Material za pravno zgodovino od leta 1904 do 1941
93. Vprašanje pravnega jezika
94. Vzpostavitev pravnega izrazoslovja
95. Izdaja zgodovinskopravnega slovarja
96. Pravna bibliografija
97. Neodvisnost sodnikov in državnih tožilcev
98. Teritorialna razporeditev sodišč
99. Problem uradništva

- 100. Reforma uprave
- 101. Reforma civilne zakonodaje
- 102. Inštitut za statistiko in demografijo

Ekonomski sektor:

- 103. Preskrba prebivalstva
- 104. Organizacija dela
- 105. Varnost in zavarovanje dela in delovnega prebivalstva
- 106. Varstvo proizvodnje
- 107. Varstvo prebivalstva
- 108. Notranja kolonizacija
- 109. Davčna reforma
- 110. Rehabilitacija javnih financ in uravnotežen proračun
- [...]

Tehnični sektor:

- 140. Melioracija in izsuševanje močvirij
- 141. Nacionalna energetika
- 142. Nacionalizacija rudnikov
- 143. Gradnja cest
- 144. Dopolnitev železniškega omrežja
- 145. Elektrifikacija države
- 146. Industrializacija države
- [...]

Imenovane so bile komisije za naslednje probleme:

- 1. Izdelava srbskega antibarbarusa (filozofska)
- 2. Študija o nemških prizadevanjih za združitev vseh nemških dežel (glej 441)
- 3. Organizacija izdajanja del naših in tujih filozofov (filozofska)
- 4. Sto let civilnega zakonika princa Aleksandra Karadjodjevića za Kneževino Srbijo (pravna)
- 5. Študija medplemenskega prava v Črni Gori (pravna)
- 6. Sociološko-etnološka raziskava zločinskih nagnjenj v naši družbi
- 7. Izdaja zbirke mednarodnih pogodb (pravna)
- 8. Varnost sodnih arhivov (pravna)
- 9. Izbor kandidatov za študij prava (pravna)

[Dokumenti zbujajo vtis, da Čajkanović ni bil obtožen zaradi svojega filološkega dela. Kljub temu ostaja več vidikov, ki bi jih kazalo preučiti. Čajkanović je pisal o srbski religiji; knjige, ki zadevajo »opij za ljudstvo«, so bile po partijskem prevzemu oblasti prepovedane, če že ne uradno, pa v praksi. Čajkanovićev sin, prevajalec Nikola Čajkanović, je ostal do smrti prepričan, da je za očetovo preiskavo stal bodisi Dušan Nedeljković bodisi kdo drug, ki si je prizadeval prevzeti mesto oddelčnega predstojnika prek politično motivirane igre moči. Po drugi strani bi o preganjanju Čajkanovića lahko razmišljali

tudi v luči partijskega »boja« proti »opoziciji« ali proti beograjski mestni eliti, zlasti proti intelektualcem.]

DOKUMENT ŠT. 3

Prepis pogovora z Nikolo Čajkanovićem, sinom¹⁷ Veselina Čajkanovića, opravljenega 5. marca 2002 (vključeni so samo relevantni odlomki)

...

[Veselin Čajkanović] se je rodil v Beogradu leta 1881, v uradniški družini.

...

V Beogradu je obiskoval šolo in gimnazijo (Beograjska prva gimnazija). Na njegovem sprejemnem izpitu je bil prisoten delegat, takšna je bila praksa, ne vem, ali je še tako. Delegati so bili profesorji z univerze, določeni za predsednike vpisne komisije. Njegov je bil Pavle Popović. Oče je opravil izvrstno. Nato je študiral klasično filologijo, tukaj v Beogradu. Na dan, ko je diplomiral, je pri vratih naletel na Pavleta Popovića, in čeprav se vse od vpisa nista videla, ga je Popović takoj prepoznal.

— »Kolega, kaj je novega? Že dolgo vas nisem videl.«

— »Pravkar sem diplomiral.«

— »Kaj boste zdaj?«

— »Poiskal si bom mesto na gimnaziji.«

— »O ne, ne boste. Človek, kot ste vi, ne gre na gimnazijo. Dobili boste študentsko stipendijo.« To je bilo takrat zelo redko, mogoče jih je bilo v vsej Srbiji okrog petnajst. »V Nemčijo greste.«

Tako je šel oče v Nemčijo na dodatno izobraževanje, »suplementarni študij«, kar je bil takrat izraz za današnji podiplomski študij. Sprva je študiral pri profesorju Crusiusu, nato pa pri profesorju Krumbacherju v Münchnu, ki je v tistem času veljal za avtoriteto klasičnih študij in humanistike in je bil eden najboljših na svetu. Tam je diplomiral z odliko, končal svoj doktorat pri Krumbacherju z najvišjo oceno ter se vrnil v Beograd, kjer je s to izobrazbo takoj zasedel mesto docenta na beograjski univerzi. To je bilo leta 1908. [...]

Začel je torej kot docent. Nato so prišle vojne, v katerih je sodeloval kot rezervni častnik. Ne vem natančno, mislim, da je začel kot ... mogoče poročnik ali podporočnik, v rezervi. V turški vojni je bil na fronti v bitki pri Kummanovem in kasneje v Bitoli. Nato se je boril v prvi svetovni vojni in je v zadnjih dveh dneh ali ob koncu umika skozi Albanijo dobil davico. Premestili so ga v Bizerto, kjer je okrevljal.

¹⁷ Projekt Inštituta za balkanske študije in Dušana T. Batakovića, »Soočanje s totalitarno dediščino komunizma v Srbiji in Črni Gori«. Niz dokumentarnih oddaj »Rdeča doba« [*Crvena doba*], ki je bil njegova posledica, je leta 2004 režiral Petar Jakonić; serija je dostopna na spletu.

Ko si je nekoliko opomogel, vendar se še ni mogel vrniti na fronto — to je zelo zanimivo obdobje njegovega življenja — je ustanovil tiskarno¹⁸ za srbske invalide. Skupaj z nekim francoskim častnikom sta tiskala časnike za srbske vojake in izdajala majhno knjižno zbirko, morda je izšlo okrog dvajset knjig.¹⁹ Za to zbirko je veliko pisal tudi sam. Pisal je o naših rečeh in o svoji stroki, o srbskem verstvu in bajeslovju, napisal je tudi priručnik za francoščino²⁰ in francosko-srbski slovar²¹ za naše vojake, ki so bili tam.

Tik pred koncem ga poveljstvo ni hotelo poslati nazaj. Mislim, da mu je bilo žal in da se je počutil zelo krivega. Niso ga hoteli poslati nazaj, ker so potrebovali nekoga, da gre na tuje in pokaže, kaj je Srbija in kdo so pravzaprav Srbi. Vojna je bila že pri koncu, zato ne bi bil kaj prida koristen, toda tako je hotelo poveljstvo. Nekaj časa je bil v Parizu, malo v Londonu, kjer je sodeloval v tako imenovani srbski propagandi. Obenem je vsak trenutek prostega časa izkoristil za delo v Bibliothèque nationale v Parizu ter v British Museum Library v Londonu.

Nato se je vrnil in nadaljeval svoje delo kot profesor. Takoj zatem, leta 1919, ko je že postal docent, mislim da ... oprostite, docent je že bil, postal je izredni, okrog leta 1922 pa redni profesor na beograjski univerzi; za klasične jezike, grško in rimsko književnost, njegova glavna dela pa so bila o zgodovini verstev. Kmalu zatem, ne vem, katerega leta, je nastopil kot profesor klasične filologije. Nemudoma je dobil profesuro na Teološki fakulteti kot nadomestni profesor za zgodovino verstev, množina, to je bila zgodovina nekrščanskih verstev. Tam je predaval, mislim da okrog trideset let, sedemintrideset let pa je poučeval klasično filologijo na beograjski univerzi. [...]

Bil je tudi dekan. Izvoljen je bil trikrat ... v tridesetih letih. Leta 1931, 1932 in 1933, se mi zdi. Nato je leta 1941 spet postal dekan, vendar je takrat prišlo do velike zmede. Pravzaprav je bil izvoljen za dekana, a se je opravičil in zavrnil položaj, ker ni hotel biti dekan. Dva ali tri dni kasneje se je ponovila stvar izpred dveh let, ko je dekane začel imenovati minister za šolstvo. Iz časopisa je izvedel, da je bil imenovan za dekana. Čajkanovića so celo obtožili, da je med okupacijo skušal s silo zasesti ta položaj, kot bi bilo to zanj neke vrste napredovanje in kot bi ne bil dekan že trikrat poprej. [...]

18 *Avaunt* = *En avant* [Poročila iz poveljstva rezervnih enot in častniških šol] 1, št. 1, 28. februar, 1916 — 3, št. 872, 16. december, 1918, Bizerta, Tunizija.

19 Glej denimo Veselin Čajkanović, *Iz stare zakladnice*, nedeljska priloga *Avaunt* (Bizerta, 1917), 4; idem, *Poroka Maksima Crnojevića: srbska ljudska pesem s komentarjem* (Bizerta, 1917), 55 strani; Albert Aufort in Veselin Čajkanović, *A l'Hôpital: guide de conversation français-serbe* (Bizerta, 1918), 167 strani; Veselin Čajkanović, *Srbske ljudske pesmi 2, bajeslovne pesmi* (Bizerta, 1918), 232 strani; idem, predgovor k delu *Stara srbska religija in mitologija: članki iz slovarja in zbirke pregovorov Vuka Stefanovića Karadžića* (Bizerta, 1918), 216 strani; Titus Maccius Plautus, *Aulularia* in *Menaechmi*, prevedel Veselin Čajkanović (Bizerta, 1918), 104 strani; Veselin Čajkanović, *Srbski bralec za začetnike*, druga izdaja (Bizerta, 1918), 128 strani.

20 Albert Aufort in Veselin Čajkanović, *Izvleček iz francoske slovnice in francoske konverzacije* (Bizerta, 1916), 144 strani.

21 Albert Aufort in Veselin Čajkanović, *Francosko-srbski slovar* (Bizerta, 1917), 148 strani.

Leta 1944 se je na beograjski univerzi oblikovalo nekakšno častno razsodišče, kjer je moral dati vsak profesor izjavo o tem, kaj je počel; poslali so okrožnico, te okrožnice se še spomnim, po njej si moral predložiti informacije o vsem, kar si počel med okupacijo — ter poročati tudi o vsem, kar so počeli tvoji kolegi [...] To okrožnico so med drugimi poslali pokojnemu profesorju Zadjeni na Tehniški fakulteti, kasnejši Fakulteti za gradbeništvo. Rekel je: »Glej glej, zdaj bom dobil še medaljo *Denunciate*,« to je bila seveda aluzija na znano italijansko medaljo, imenovano *Annunziata*. Potem se je sestalo razsodišče, čeprav niso mogli najti ničesar. Nato so vsi dokumenti, s katerimi se je oče branil in ki so dokazovali njegovo nedolžnost, izginili iz arhiva Filozofske fakultete, njega pa so odstranili z univerze. Bil je preprosto odpuščen, kot da ne bi nikoli obstajal. Naslednjega dne, potem ko je od univerze prejel obvestilo, da je odpuščen, je padel v posteljo. Štirinajst mesecev je bil bolan. Nikoli več ni vstal. Ta stvar ga je seveda popolnoma sesula. Verjetno je imel kaj latentnega; umrl je zaradi raka, verjetno je bil latentni rak; toda kot so kasneje dejali vsi zdravniki — da, lahko je latenten, toda ko pride takšen udarec, ko se zgodi nekaj tako stresnega, se rak nemudoma prebudi. [...]

Na univerzi je bil pritisk, seveda; nekateri so se izpostavljali, da bi dobili položaj, nekaj pritiska je bilo tudi od zunaj. Slišal sem, ne vem koliko je v tem resnice, verjetno veliko, da so se nekateri profesorji resno pritoževali, zlasti o ravnanju z mojim očetom. Potem je Državna komisija za zločine okupatorjev in njihovih sodelavcev s predsednikom komisije Dušanom Nedeljko-
vićem izdala obtožnico za, ne spomnim se točno, recimo za petnajst vplivnih imen z beograjske univerze, češ da so škodovali srbski narodni časti, ker so sodelovali pri tako imenovanem civilnem načrtu. Civilni načrt je bil nekakšen načrt med okupacijo, ustvarjen preprosto zato, da bi se nekaj počelo, da bi preusmerjal pozornost. Naj vam povem, kaj je bil največji dosežek tega načrta. Spremenili so ime dveh oddelkov na Filozofski fakulteti. Takrat, pred vojno in na začetku vojne, sta obstajala zgodovinsko-filološki oddelek in naravoslovno-znanstveni oddelek. Največji dosežek civilnega načrta je bil menda to, da so ju preimenovali v filološko-zgodovinski in znanstveno-naravoslovni oddelek. Mislite si lahko, kakšen je bil videti ta načrt. Poleg tega moj oče niti v tem položaju ni bil navdušen nad sodelovanjem pri tem načrtu. Iz obvestila je izvedel, da so ga imenovali za pomočnika pri civilnem načrtu, in to je bilo vse. [...]

Poleg tega lahko povem, da je bil v težjem položaju kot ostali. Veste, kako je bilo takrat, moral si pokazati, da se je zgodovina Srbije začela 7. julija 1941 [uradni začetek vstaje pod vodstvom komunistov], medtem ko je oče v svojih knjigah ugotavljal, da so imeli Srbi nekakšno kulturno življenje, da se je nekaj dogajalo že več stoletij pred tem. Nekdo je podobno zapisal v članku ob izidu njegovih izbranih del v petih knjigah — da je za spomin na srbsko omiko storil več kot Homer za Grčijo, saj je imel Homer obilo snovi, oče pa ničesar. Začeti je moral iz nič, pa je vendar raziskal to kulturo. Pravijo, da se

je za njegov položaj na oddelku zlasti zanimala neka ženska, ki je bila dobra prijateljica Dušana Nedeljkovića. Jasno je bilo, da je moral oditi, saj je imela za ta položaj v primerjavi z mojim očetom ravno toliko možnosti kot jaz za položaj primabalerine v primerjavi z Ašhen Ataljanc.

Prevedel Blaž Strmole

Isolde Stark

Neuradno delo Johannesesa Irmscherja za Državno varnost Nemške demokratične republike

I. UVOD

Upravni odbor Mommsenove družbe sodi, da je treba raziskati zgodovino klasičnih študijev v Nemški demokratični republiki. Naslednje vrstice so zato namenjene predstavitvi prej nepoznanega dela enega njenih vodilnih klasičnih filologov. S tem odbor sledi tradiciji politične odgovornosti znanstvenikov, kot nam jo je kot nekakšno zavezo z lastnim zgledom posredoval človek, po katerem se naša ustanova imenuje.¹

Johannes Irmscher je v Zvezni republiki Nemčiji in v drugih socialističnih in kapitalističnih državah desetletja veljal za enega najpomembnejših vzhodnonemških strokovnjakov na področju klasične filologije, patristike in bizantinistike. Poleg znanstvenega dela si je v tujini pridobil ugled zlasti kot urednik. Ker ni bil partijec, ni kot znanstvenik tako po svojem prepričanju kakor tudi sicer zbujal nobenega suma s svojo »buržoazno« podobo, če uporabim besednjak stranke SED (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands*). Njegove politične opredelitve so se zdele kot bolj ali manj vljudnostne izjave, v katere je bil prisiljen zaradi diktature stranke SED. Na ta način si je zgradil podobo, ki so ji tako nemški kot tuji kolegi zaupali, pa naj so jo v celoti imeli za pozitivno ali ne. Vsekakor nihče ni pomislil, da bi bil zmožen izdaje. Naslednje poročilo o njegovem tajnem in več desetletij trajajočem sodelovanju z Državno varnostjo (Stasi) obravnava več konkretnih primerov.

¹ Besedilo povzema predavanje na srečanju Mommsenove družbe 22. maja 1997 v mestu Halle. Pozneje je bilo objavljeno v reviji *Hallische Beiträge zur Zeitgeschichte* 5 (1998): 46–71, pod naslovom »Die inoffizielle Tätigkeit von Johannes Irmscher für die Staatssicherheit der DDR«. Avtorica je prijazno pristala na prevod.

Razlog zanj je njegovo ovaduštvo na treh področjih, ki so po mojem mnenju bistvena.

1. Ovajal je svoje kolege v Nemški demokratični republiki, tako glede političnih kot osebnih zadev.
2. Zlasti v Zvezni republiki Nemčiji je usmerjal interes Državne varnosti k organizacijam in društvom, posvečenim klasičnim študijem; mednje je sodila tudi Mommsenova družba.
3. Ministrstvu za državno varnost (MfS) je dal za potrebe ovajanja na razpolago poleg svojega lastnega renomeja tudi znaten mednarodni renome klasičnih študijev.

Preden se posvetim tem trem točkam, bi rada poudarila, da raziskava temelji na mojem raziskovalnem projektu za Akademijo znanosti v Nemški demokratični republiki. Projekt je odobril urad državnega pooblaščenca za dokumente Ministrstva za državno varnost (BStU). Raziskava se ravna po predpisih zakona o stasijevskih dokumentih. Zaradi tega so zgolj javne osebnosti imenovane s praviimi imeni.

Ministrstvo za državno varnost je Johannesa Irmscherja obravnavalo kot neuradnega sodelavca pod šifro »Johannes«.² Sprva je sodil pod oddelek HA V/6/1, kasneje HA XX, ki je skrbel za državni aparat, Cerkev, umetnost, kulturo in politično opozicijo. Leta 1964 so ga premestili pod HA XVIII (gospodarska varnost), natančneje v tamkajšnji peti oddelek, pristojen za Akademijo znanosti.³ Prvi uradni stik z njim je višji poročnik Gerlach navezal že 27. avgusta leta 1957;⁴ Johannes Irmscher se je zavedal, s kom govori.⁵ Približno leto kasneje, 23. maja, je dobil še en obisk.⁶ Takrat — kakor tudi večkrat

2 Registrska številka 1816/58, BStU AIM 14866/89, I, 1, 3, in registrska številka 15121/60 I, 1, 17. Njegov dosje je sestavljen iz dveh razdelkov. Prvi razdelek, osebni dosje, je bil iz dveh delov; toda le prvi del se je ohranil. Drugi razdelek, poročila neuradnih sodelavcev, je sestavljalo pet delov, ki so vsi ohranjeni. Manjka le tretji razdelek, ki je običajno vseboval potrdila in račune za darila oziroma denarna nakazila ministrstva neuradnemu sodelavcu. Število teh potrdil je omejeno, zato so priložena k osebnemu dosjeju; prim. odločbo o arhiviranju I, 1, 152; II, 1: 8. julij 1958 do 6. november 1962; II, 2: 8. januar 1962 do 16. april 1970; II, 3: 13. maj 1970 do 23. september 1974; II, 4: 8. oktober 1975 do 9. oktober 1980; II, 5: 22. januar 1980 do 22. oktober 1986. Arhivska signatura za vse dele je BStU, ZA, AIM 14866/89.

3 Registrska številka 1816/58 [I, 1, 3] in registrska številka 15121/60 [I, 1, 17].

4 I, 1, 10.

5 I, 1, 10. V svojem poročilu je višji poročnik zapisal: »V splošnem vzbuja profesor I. vtis odprtega človeka in kaže določeno zanimanje za to, da bi nas podprl pri našem delu. Izjavil je tudi, da nas je pripravljen obvestiti takoj, ko se bo pojavilo kakšno vprašanje. Profesor I. je še izjavil, da bi se z veseljem še kdaj srečal z nami.«

6 I, 1, 12 in nasl. Obiskala sta ga kapetan in poročnik. Slednji je v svojem poročilu zapisal: »Na koncu je rekel, da bi se z veseljem še kdaj pogovarjal z nami; pristal je na to, da se srečujemo drugje, čeprav se bomo začasno še dobivali v njegovi pisarni. V pogovoru je profesor Irmscher dajal odprt vtis, zdi se, da poroča prostovoljno. Poudaril je, da velja za 'rdečega', vendar se ni spustil v pogovor na to temo.«

To srečanje je Stasi označila za »vrbovko«, datum pa za datum »vrbovanja« [Werbung], čeprav so »profesorja Irmscherja za sodelavca« formalno predlagali šele 10. septembra 1958; prim. I, 1, 14. Citat iz dokumenta: »Kandidat nam je znan iz svojega delovanja na nemški Akademiji zna-

pozneje — so zanj pristojni ugotavljali, da želi Irmischer izrabiti Ministrstvo za državno varnost pri napredovanju v karieri.⁷ Ker je bila njegova pisava neberljiva, je moral poročati ustno.⁸ Dosje so arhivirali 4. decembra 1989. Naveden je tudi razlog za prekinitev sodelovanja: »Starost, neperspektivnost.«⁹

1. Ovajanje kolegov

Že v času prvega stika v avgustu 1957 je Johannes Irmischer prostovoljno ponudil politično oceno inštituta, ki ga je vodil. V tem času je iz države pobegnil Alfred Kantorowicz; v tem smislu je ocenil, ali obstaja nevarnost, da bodo DDR zapustili tudi njegovi kolegi.¹⁰

Povod za pogovor ob »vrbovki« 23. maja 1958 je bila kampanja v zvezi s Kurtom Alandom, predstojnikom Komisije za zgodovino poznoantične religije. V tem obdobju je državna varnost Alanda za krajši čas zaprla; nekdo je kot politično sporen naznanil takoiimenovani »*Spiritus-Kreis*«, krožek profesorjev v mestu Halle, ki je služil tradicionalni interdisciplinarni izmenjavi idej. Irmischerja so spraševali o Alandu kot človeku, o podobnih krožkih v Berlinu in o odmevih na Akademiji. Na vsa vprašanja je odgovarjal zelo

nosti; z nami je bil konspirativno že povezan kot kontaktna oseba, pripravljen nas je podpreti. Doslej je prišlo do šestih srečanj.«

7 I, 1, 15 in nasl. »Je ošaben in si precej domišlja zaradi svojega znanja in proforskega naziva. Njegovo hitro napredovanje je vzrok, da si še vedno prizadeva ustvariti kariero.« V tem času je dobil tajno ime »Johannes«. Dokument nato opiše njegov značaj: »Kandidat je nedvomno buržoazno šolan strokovnjak, ki pa se intelektualno približuje delavskemu razredu .../. Po drugi strani pa vendarle zapostavlja politično osveščanje sodelavcev na inštitutu. Zavrnil je prošnjo, da bi postal član SED; glavni razlog je bil bržkone to, da se ni hotel podvreči partijskemu nadzoru. .../. Njegovo pripravljenost za sodelovanje z Ministrstvom za državno varnost je mogoče razložiti s tem, da upa na hitrejšo napredovanje v karieri.« Glej tudi I, 1 97, 103, 104.

8 I, 1, 17. »Johannesa« smo rekrutirali na podlagi njegovega prepričanja, ne da bi se pri tem kakorkoli pisno obvezal. Gre za skozinskoz buržoaznega človeka, ki pa vseeno rad vidi, če ga sodelavci imenujejo 'rdeči profesor'. Ima se za komunista brez partijske knjižice. 'Johannes' redno prihaja na dogovorjene sestanke in je vselej skrbno zakonspiriran. .../. 'Johannes' je predal veliko uradnega materiala, ki ga sami drugače ne bi mogli dobiti. .../. Stiki z 'Johannesom' so sedaj prekinjeni in jih je treba obnoviti« (zadnje poročilo je z dne 9. junija 1964, zdaj HA XX/6/III). Glej tudi I, 1; II, 1, 94. Ustna poročila so nehoti komična; pri transkripciji avdioposnetkov se prepisovalcu zapišejo nesmisli kot 'Kobora', 'Bibliothekar', 'Teutener' ali 'Ausspracheunterricht', čeprav je šlo v pogovoru za besede kot 'Corpora', 'Bibliotheca', 'Teubneriana' in 'Altsprachenunterricht'. — Tajno ime in šifrirano geslo sta služila pri medsebojnem prepoznavanju udeležencev pogovora ter določanju datuma in kraja srečanja. Za geslo in odziv nanj glej I, 1, 98 (in 104); za informacije o času in kraju srečanj prim. I, 1, 105.

9 I, 1, 152. V oceni poročila z dne 23. septembra 1974 (I, 1, 141, 149) je na strani 145 zapisano naslednje: »V okviru neuradnega sodelovanja smo s pomočjo operacije v tujini (tako v nesocialističnih kot v socialističnih državah) pridobili dragocene podatke in vame o določenih osebah. Tu si je sodelavec močno prizadeval poučiti se o posameznih osebah ter doseči politične in operative cilje. Do tega trenutka ni bilo poskusov prikrivanja. Pač pa v odnosih z ljudmi v Nemški demokratični republiki ni mogoče opaziti takšne zagnanosti. Do dolgoletnih sodelavcev je po ocenah zelo tolerant, njegova poročila o njih so pogosto preveč prizanesljiva. .../. Neuradni sodelavec si zavestno prizadeva za konspirativnost. Ocenjujemo ga za zanesljivega.« Na strani 149 je v rubriki, posvečeni »možnim področjem delovanja«, omenjeno »poizvedovanje o strokovnjakih in ustanovah iz stroke«.

10 I, 1, 10.

podrobno. Privoščil si je nekaj naravnost podcenjevalnih opazk o Alandu.¹¹ Svoje lastne kolege je označil za »tihe uradnike«, ki »se ne vtikajo v politiko in želijo samo svoj mir«,¹² kar pa mu ni preprečilo, da ne bi v istem pogovoru zatrdil nečesa ravno nasprotnega. »Na vprašanje, ali bi bilo mogoče ljudi iz Zahodnega Berlina odpustiti, je izjavil, da bi se to dalo izvesti nemudoma, da potrebuje samo dober razlog za odpustitev in da bo to storil v trenutku, ko ga bo dobil, saj je njihov negativni vpliv očiten.«¹³

V nadaljevanju je Irmscher podrobno poročal o svojih sodelavcih. Pri tem ni le izvajalec navodil, ko denimo spremlja dogodke v povezavi z Alandom, ko ugotavlja, kateri izmed njegovih sodelavcev imajo povezave z Zahodnim Berlinom,¹⁴ ali ko si več let kasneje še vedno prizadeva odkriti naslov enega izmed sodelavcev, ki je pobegnil iz države in za katerega se je Državna varnost posebej zanimala.¹⁵ Ves čas poroča tudi iz lastnega nagiba.¹⁶ Pogovor se ves čas vrti okrog vprašanju političnega odnosa njegovih kolegov do stranke SED, do razdelitve Nemčije in s tem nemške znanosti, do marksizma-leninizma kot sestavnega dela študija za doktorski naziv in habilitacijo, do pobega iz NDR. Tako je denimo 18. decembra 1959 Irmscher Državni varnosti poročal, da je njegov kolega vzpostavil stik s Svobodno univerzo v Berlinu in da obstaja možnost, da bo pobegnil iz države.¹⁷

Ocenjevalci njegovih poročil so pogosto menili, da je treba v nadaljevanju preučiti operativno vrednost takšnih informacij. Pod rubriko »Ukrep« je tako na primer pisalo: »Preveri in razišči gospo Y.«¹⁸ Nekje Irmscher izrazi sum, da se je začel oblikovati krožek izrazito krščansko usmerjenih sodelavcev.¹⁹ Še več, ne ustavi se niti pred prenašanjem govoric o tujem zasebnem življenju; tako denimo poroča, da je eden od zaposlenih na inštitutu homoseksualec.²⁰ Ta primer je imel vrsto političnih posledic; Ministrstvo za državno varnost je namreč oblikovalo posebno kartoteko homoseksualnih državljanzov Nemške demokratične republike, saj je bilo homoseksualce lažje izsiljevati.²¹

V omenjenem primeru je bila ovadba povezana s političnimi obdolžitvami. V zapisniku srečanja na dan 2. aprila 1960 je denimo zapisano: »Tajni obveščevalec ve, da je na X-a negativno vplival njegov stric, sovražnik Nemške

11 I, 1, 11 in nasl.

12 I, 1, 13.

13 I, 1, 13.

14 I, 1, str. 44.

15 II, 2, str. 43.

16 Glej II, 2, str. 38. »Med sestankom ni bilo nejasnosti, saj obveščevalec prostovoljno podaja podrobna poročila.«

17 II, 1, str. 130.

18 II, 1, str. 271; srečanje 8. februarja 1962.

19 II, 1, str. 265.

20 Drug primer je posredovanje govorice o domnevni impotenci muzejskega uslužbenca; glej II, 2, str. 43.

21 S tem seznamom so nadaljevali tudi po tem, ko je bil paragraf 175 v začetku sedemdesetih preklican. Šele jeseni leta 1989 je prišel ukaz, da ga je treba uničiti.

demokratske republike, ki je že povabil X-a, naj pride v Zahodni Berlin.«²² Sodelavca so nato iz političnih razlogov zaprli.²³ Po odsluženih kazni ga je Irmscher ponovno zaposlil, a le poskusno in z občutno nižjo plačo.²⁴

Položaj je postal nevaren še za enega sodelavca, ki ga je zaradi prijateljstva z omenjenim kolegom Irmscher očrnil pred Ministrstvom za državno varnost.²⁵ Tudi v tem primeru je šlo za politično nesprejemljivo prepričanje.²⁶ V nadaljevanju citiram iz poročila o srečanju 5. decembra 1962, ko sta po zasledanju na inštitutu sodba in takojšnja odpustitev postali javni: »Na seji je bilo zanimivo to, da je dr. Z tako zavzeto branil X-a. Celó vzdržal se je glasovanja o odpustitvi uslužbenca.«²⁷ Kot ukrep je častnik nato dodal: »Izvilleček naj gre v dosje dr. Z-ja.«²⁸

Irmscher je kasneje očrnil vodjo inštituta Hermanna in se grenko pri-toževal nad njegovim avtoritativnim načinom vodenja, ne da bi se zavedal, kako s tem opisuje tudi lastnega.²⁹ Sedaj, ko se je sam srečal s strogimi poto-valnimi omejitvami,³⁰ mu je Državna varnost omogočila, da jih je nekako za-obšel; dobil je dovoljenje, da svojo prošnjo za pot v tujino vloži neposredno pri glavnem tajniku Akademije.³¹

2. Delovanje v zvezi z zahodnonemškimi ustanovami

V kazalu prvega dela drugega razdelka (Poročila) so med »sovražnimi orga-nizacijami in predmeti«³² navedeni Nemški arheološki inštitut, Mommseno-va družba in Görresova družba. V dokumentu z dne 11. junija 1958 Irmscher Državni varnosti predstavi Nemški arheološki inštitut (DAI) in ovrednoti njegovo znanstveno politiko. Predlaga, naj Ministrstvo za državno varnost uporabi vodstvo akademije in prisili tri profesorje — Unverzagta, Blümla in Zuckerja, ki so še vedno del vodstva DAI — k večji zadržanosti. »Naš človek

²² II, 1, str. 141, 2. april 1960; glej II, 1, str. 122.

²³ Irmscher je trdil, da so uslužbenca zaprli zaradi kaznivega dejanja, ker je bil homoseksualec. Iz njegove lastne izjave, kako člani inštituta niso verjeli, da je njihov sodelavec zarotnik in sovra-znik države, je razvidno, da so bili uslužbenci o stvari bolje obveščeni. II, 1, str. 296. 5. junija 1962 je Stasi obvestila Irmscherja, da »smo zaprto osebo prevzeli mi z državne policije. Neuradni ob-veščevalec je uvidel razlog za to in je obvestilo sprejel mirno ter brez besed.« II, 1, str. 318.

²⁴ O primeru tega uslužbenca govori eno izmed Irmscherjevih lastnoročno zapisanih poročil, in sicer ocena sumljive osebe (II, 1, str. 325328), ki je bila nato prepisana na pisalni stroj (II, 1, str. 332338).

²⁵ II, 1, str. 122.

²⁶ II, 1, str. 267. Naloga za Irmscherja: »Ohraniti dr. Z-ja in X-a pod nadzorom,« 17. novem-bra 1967.

²⁷ II, 2, str. 7. Glede tega je bilo že prej rečeno naslednje: »Ko je bil razglašen razlog za obsodbo, je postalo jasno, da je bil X nedvomno obsojen zaradi političnih prestopkov. Zaradi tega je bil od-puščen, 4. decembra pa je skupščina na seji potrdila njegovo odpustitev.«

²⁸ II, 2, str. 10.

²⁹ Prim. II, 2, str. 151, 162, 175.

³⁰ Prim. II, 3, str. 168; 12. avgusta 1974.

³¹ Prim. II, 3, str. 174; 26. avgusta 1974.

³² II, 1, str. 5.

[Zucker] sedaj pomaga tistim, ki ustvarjajo politične razmere proti nam [...] in verjame, da je zaradi vzdrževanja skupne nemške znanosti dolžan še naprej sodelovati pri tem delu in na svojem položaju [...].³³

Na sestanku 18. decembra 1959 dobi Irmscher jasen ukaz, naj nadaljuje s poročanjem o Nemškem arheološkem inštitutu, o tamkajšnjih povezavah in vodstvu.³⁴

Naslednji povzetek Irmscherjevega poročila o Mommsenovi družbi z dne 1. aprila 1960 je zapisala Državna varnost. »Nedavno srečanje v Eisenachu je potekalo kar dobro, toda mogoče je predvidevati, da bodo zahodnonemški udeleženci na letošnjem srečanju v Bambergu odreagirali bolj agresivno [...]. Družba nima posebej pomembne vloge na znanstvenem področju, vendar se lahko politično delovanje proti nam izvaja že ob pitju kave itd. Zaradi tega je potrebno srečanje skrbno opazovati.«³⁵ Kasneje, 9. marca 1962, je Irmscher, ki so ga na zasedanju v Giessnu v odsotnosti izvolili za člana vodstva in ki je o tem nemudoma obvestil višjega častnika³⁶ ter mu predstavil svoje dopisovanje s Kurtom von Fritzem,³⁷ izrazil upanje, da bodo zaposleni na inštitutu med načrtovano ukinitvijo Mommsenove družbe v Nemški demokratični republiki mirni in ne bodo odrekli svoje podpore pri ustanovitvi nove družbe, ki jo načrtujejo v NDR.³⁸ Irmscher je 11. marca 1969 dobil naslednji ukaz: »Obstaja možnost, da zahodnonemški krogi izvedejo sovražne akcije proti Nemški demokratični republiki na njegovem specifičnem področju (preglej).«³⁹ Na podlagi tega je 8. maja 1969 predal seznam članov Mommsenove družbe.⁴⁰

3. *Protiobveščevalna dejavnost in delo za Osrednjo obveščevalno upravo (HVA)*

Tu se ne bi rada spuščala v podrobnosti, želela bi samo omeniti, da je bil Johannes Irmscher v šestdesetih in sedemdesetih letih nekaj časa eden redkih obveščevalcev Ministrstva za državno varnost z dostopom do albanske in kitajske ambasade; šlo je za čas, ko so odnosi med ZSSR in omenjenima državama dosegli svojo najnižjo točko. Po navodilih je bil v tesnih odnosih zlasti z albanskim ambasadorjem, odnos je vključeval tudi njegovo in ambasadorjevo družino. V teh okoliščinah je Irmscher nekaj časa dobival ukaze neposredno od KGB, ali pa je Ministrstvo za državno varnost ukaze KGB na nji-

33 II, 1, str. 101; prim. II, 1, str. 130.

34 II, 1, str. 131.

35 II, 1, str. 145.

36 II, 1, str. 332.

37 II, 1, str. 334, 336, 338.

38 II, 1, str. 286.

39 II, 2, str. 152.

40 II, 2, str. 162.

hovo zahtevo Irmscherju posredovalo.⁴¹ Te stike je lahko vzpostavil le zaradi svojega ugleda, ki ga je imel kot klasični filolog.⁴²

V zvezi s tem moram omeniti dvoje. Najprej je tu poročnikova opazka, da Irmscher o svojih kolegih govori s pridržkom. Zraven je še dejstvo, da se je na Stasi obrnil z namenom, da bi v okviru akademske reforme iz let 1968 in 1969 ohranili klasične študije — čeprav si je za kaj takega težko predstavljati manj ustrezen naslov od tajne policije.

Glede prvega: ocena je nastala leta 1974, v času, ko je bil Irmscher popolnoma zaseden z ukrepi glede Albanije. Zato sklepam, da je zaradi številnih potovanj in avtoritarnega načina vodenja o svojih kolegih vedel bore malo. Predvsem zato, ker jih kar nekaj sploh ni bilo podrejenih njemu.⁴³ Dokumenti iz obdobja od 1957 do približno 1970, v katerih poroča zlasti o uslužbencih, kolegih in ustanovah s področja klasičnih študijev, dajejo povsem drugačen vtis.

Glede drugega: Irmscher je svojo prošnjo predstavil z veliko zavzetostjo in je zanjo navedel dobre razloge. Kljub temu ni dosegel ničesar, kajti o usodi klasičnih študijev se je že odločilo na drugi ravni — v SED. Do tam Irmscher ni imel dostopa. Z Državno varnostjo ni imel tako dobrih stikov, kot si je domišljal. Bil je le ubogljivo orodje Ministrstva za državno varnost in je v zame-no za to užival določene ugodnosti.⁴⁴

Povsem drugače kot Johannes Irmscher je denimo Elisabeth Charlotte Welskopf, zgodovinarica in marksistka, ki je mimogrede zavrnila možnost, da bi izstopila iz Mommsenove družbe, pokazala, da obstaja tudi drugačno zavzemanje za klasične študije. Podpirala je kolege in mlade raziskovalce; zavzemala se je za pluralizem pri teorijah in metodah v okviru pomembnih mednarodnih in interdisciplinarnih projektov, ki jih je podpirala z lastnim denarjem; nenazadnje je tudi ščitila politično in ideološko sumljive študente in kolege pred partijskimi krogi.

41 II, 3, str. 32.

42 I, 1, str. 112, poročilo o operativno relevantnih stikih med neuradnim sodelavcem Državne varnosti »Johannesom« in vodilnimi uslužbenci tujih ambasad z dne 27. decembra 1976. Poročilo govori o prizadevanju grškega ambasadorja, da bi se seznanil z Irmscherjem: »Na srečanju je med odmorom Tsamados vzpostavil stik z neuradnim sodelavcem Državne varnosti, ki ga prej ni poznal; predstavil se je kot ambasador svoje države v Nemški demokratični republiki. Ker je neuradni sodelavec eden izmed najbolj znanih strokovnjakov v NDR, je ambasador izrazil željo, da bi se seznanila.« Kasneje je na ukaz Stasi Irmscher z grškim ambasadorjem vzpostavil tesne stike. V istem poročilu na strani 117 Stasi odnose oceni takole: »Neuradni sodelavec je osebno zainteresiran za krepitev dobrega imena Nemške demokratične republike in za zmanjševanje prevladujočega enostranskega vpliva Zvezne republike Nemčije, pa tudi za povečanje lastnega ugleda s tem, da izpostavi dosežke strokovnjakov NDR s svojega področja v državah, kjer imajo klasični študiji pomembno vlogo. Neuradni sodelavec uživa kot strokovnjak v tujini velik sloves.«

43 Delovali so na področju grške in rimske zgodovine pod vodstvom Heinza Kreifšiga.

44 Glej II, 3, str. 64, 75. Irmscher je dobil dovoljenje, da prenese stvari, ki so pripadale njegovemu preminulemu tastu, iz Zahodnega v Vzhodni Berlin. Smel je obdržati varčevalni račun v Zahodnem Berlinu, s pomočjo katerega je njegov sin nato lahko kupil avtomobil znamke Trabant preko partijskega podjetja Genex. Prim. tudi poročilo o nakupu rezervnih pnevmatik za njegov avtomobil; I, 1, str. 130.

Septembra 1990 ni nihče izmed zaposlenih na področju obeh klasičnofiloloških vej Centralnega inštituta za staro zgodovino vedel za Irmscherjevo tajno delovanje. Kljub temu so svojim novim, demokratično izvoljenim voditeljem, svojim članom znanstvenega sveta in ostalim predstavnikom inštituta skupaj s takratnim predstojnikom Mommsenove družbe Vzhod naročili, naj pri predsedniku Akademije poskrbijo, da Irmscher ne bo postal član nove Akademije znanosti. Po branju dosjeja neuradnega obveščevalca »Johannesa« lahko samo rečem, da smo se takrat odločili prav.

Dovolite mi še eno pripombo. Danes se pogosto zdi, da moralno distanciranje okolice nič več ni namenjeno zločinu ali zločincu, ampak prej človeku, ki njegovo početje razkrije. Žvižgaču, nad katerim ljudje vihajo nosove, je morda za to vseeno. Toda veliko hujše je to, da takšen odnos potiska v pozabo žrtve teh zločinov — in da odreka priznanje tistim ljudem, ki so se dočela nespektakularno odločili, da svoje človeške individualne morale ne bodo podredili partijski in državni morali, ter so se v skladu s svojimi načeli nato ravnali iz dneva v dan; ki so morali zaradi tega prenašati znatne nevšečnosti v poklicnem in zasebnem življenju, a so kljub temu ostali zvesti samim sebi in so s tem pomenili orientacijsko točko za druge. Branje stasijevskih dokumentov zato prinaša tudi razveseljivo spoznanje, da obstajajo ljudje, pri katerih videz ne vara. Tu mi na misel prideta dva pokojna sodelavca, Hans Ditten in Kurt Treu, ki se ju spominjam z veliko hvaležnostjo, ter dva sedanja kolega, Gerhard Perl in Günther Christian Hansen, ki se jima na tem mestu iskreno zahvaljujem.

II. DOKUMENTI

H. A. V. /6/I⁴⁵

Berlin, 16. januar 1960

Poročilo o srečanju

Vir: družbeni obveščevalec Johannes

Kraj: kontaktno stanovanje Hopf

Datum: 15. januar 1960, 9:30–11:00

Namen srečanja je bil, da tovariš Riedel preda obveščevalca tovarišu Seišu. Najprej pa je obveščevalec predal kopije različnih dokumentov in jih dopolnil.

Na podlagi stikov s profesorjem GRUMACHOM je mogoče sklepati, da ta obveščevalca nekaj časa ne bo obiskoval. Profesor SCHUBRING je obveščevalcu povedal, da profesor G. ne bo šel v demokratični sektor, ker noče ogroziti svoje zahodne pokojnine.

45 Okrajšave: HA – glavni oddelek (Hauptabteilung); IMS – neuradni sodelavec Državne varnosti (Inoffizieller Mitarbeiter Sicherheit).

Obveščevalec je predal izjavo [...], ki jo je omenjeni tudi zapisal, in sicer po tem, ko sta se kadrovski oddelek in obveščevalec o tem pogovorila.

Obveščevalec meni, da med grškimi izseljenci obstaja več različnih skupin; ob neki priložnosti je povabil k sebi profesorja KOKKALISA, toda ko je izvedel, da bodo prisotni tudi drugi izseljenci, in sicer neka ženska, ki je študirala pri profesorju Schilfertu, in njen mož zdravnik, je profesor K. nemudoma zavrnil ponudbo.

Kljub temu je treba paziti na [...], ker je nepredvidljiv.

Papirusni izvedenec [...]

[...] je dal v Zahodni Nemčiji intervju za časopis *Die Welt*, ki je bil objavljen 28. decembra 1959. Obveščevalec mu je pisal, kaj si misli o tem, kajti I-jevo vedenje je bilo s političnega vidika popolnoma neprimerno.

[Sporočilo za glavni odsek I glede tega dogodka] O [...] -u je poleg tega povedal, da je tudi že govoril z njim in da je [...] rekel sledeče:

Ko ga je v času božiča obiskala [...] in pri tem prečkala nadzorno točko Kleinmachnow, se je nemudoma začela prijateljsko pomenkovati z obmejnima policistoma. Povedala sta ji, da sta bila prisiljena postati vojaka, da pa bi raje študirala.

Obveščevalec meni, da bo te zadeve ustrezno ocenila žena [...] -a. Nato je [...] rekel, da pozna ljudi v Kleinmachnowu, zlasti umetnike. Z njimi se je pogovarjal o povezavah med strokovnim in ideološkim delom. Znani kipar ali skladatelj naj bi domnevno povedal [...] -u, kako je v tem dober, saj njegovo delo nima nič s politiko in da se mu vsaj ni treba pretvarjati, kakor to počne obveščevalec. Obveščevalec bo v prihodnje še napeljal pogovor na to tematiko z namenom, da se dokoplje do imen.

Nato se je [...] pritožil, da nimamo časopisa, ki bi objavljali prispevke namenjene intelektualcem, zlasti o kulturnem življenju v Zahodni Nemčiji.

Obveščevalec je glede tega izjavil, da je to mnenje med intelektualnimi krogi zelo razširjeno; skupaj z drugimi razlogi je pogosto vodilo do tega, da so posamezniki pobegnili iz Nemške demokratične republike. Časopis *Neues Deutschland* kot osrednji partijski časopis ne more prevzeti vloge reprezentativnega časopisa, kot je denimo *Frankfurter Allgemeine*; morda bi bilo dobro premisliti, ali bi bilo mogoče izdajati časopis, kot so ruska *Izvestja*.

Nato je sledil pogovor z obveščevalcem glede položaja na inštitutu. Lahko bi rekli, da so se burne razprave pomirile in da je sedemletni znanstveni načrt ponudil rešitev, s katero so vsi zadovoljni.

Obveščevalec je nato predal zabeležko, kjer je pisalo, da zahodnonemški raziskovalni centri ponujajo nekoliko višje plače kakor vzhodnonemški. Doslej so zahodnonemške ustanove s področja družbenih ved in lingvisti-ke ponujale slabše plače. Zdaj je edina slaba stran tamkajšnje zaposlitve dejstvo, da so ljudje nastavljeni kot nameščenci in jih v primeru krize zlahka odpustijo.

Obveščevalec teh števil ne bo razširjal, vendar so tudi takšne razmere lahko razlog za pobeg iz Nemške demokratične republike.

Obveščevalec je prejel naslednje naloge:

— Določiti poznanstva in druge stike pri [...] -u. Poiskati ime skladatelja in več informacij o krogu, katerega član je [...].

— Govoriti z drugimi znanstveniki, zlasti s profesorjem GRAPOWOM, in poizvedeti za mnenje o sedemletnem znanstvenem načrtu.

Naslednje srečanje: 12. februarja 1960 ob 9:15 v kontaktnem stanovanju Hopf.

Povabilo bo naslovljeno na Inštitut, na območnega predstojnika znanstvene komisije za mednarodne odnose.

[Podpis] *Seiß*

* * *

Glavni oddelek V/6/II

Berlin, 26. julij 1960

Informativno poročilo

Profesor Irmscher, Johannes

Datum rojstva: 14. september 1920

Kraj rojstva: Berlin Pankow

Zaposlitev: vodja Inštituta za grške in rimske klasične študije

Tajno ime: Johannes

Karakterni opis

Obveščevalec je tipičen meščanski intelektualc. Na razvoj Nemške demokratične republike gleda pozitivno. Ima se za »boljševika brez partije«. Nekateri njegovi sodelavci na Akademiji si njegovo pozitivno naravnost razlagajo z željo po napredovanju. Partiji se ni pridružil, ker bi to zanj pomenilo določene »omejitve«. Obveščevalec je precej samovšečen in poskuša vedno znova opozoriti na svojo pozitivno vlogo. Na inštitutu rad diktira; kritiko odpravi tako, da se osebno pogovori s tistimi, ki ga kritizirajo. [...]

Kadar se pogovarja z drugimi znanstveniki, je spreten in zna napraviti vtis. Njegovo ime je po zaslugi manjših publikacij znano tudi v mednarodnih krogih.

Ocena dosedanjega dela

Obveščevalec je k tajni službi pristopil na podlagi svojih prepričanj. V času dosedanjega delovanja je pokazal svojo pripravljenost za pomoč. Čeprav poroča samo ustno (njegova pisava je neberljiva), na sestanke vselej pride pripravljen. Doslej je pripravil več ocen ljudi in dogodkov; prepričani smo, da so njegova poročila verodostojna. Kljub temu se je treba zavedati, da pri svojih poročilih gleda tudi na lastne interese.

Geslo: Gospod profesor, dr. Wagner me je prosil, naj vas lepo pozdravim.

Odgovor: Raje naj mi vrne izposojene knjige.

* * *

Glavni oddelek V/6

Berlin, 6. december 1962

Poročilo o srečanju

Vir: družbeni obveščevalec Johannes

Datum: 5. december 1962, 10:00–13:00

Kraj: kontaktno stanovanje »Lübeck«

Obveščevalec je na sestanek prišel pravočasno in je dajal miren in samozavesten vtis.

Z obveščevalcem sva govorila o naslednjih problemih:

1. [...]
2. [...]
3. [...]
4. [...] in [...]
5. Problemi, ki zadevajo izobraževalno politiko v mestni četrti Köpenick

Obveščevalec je poročal zlasti o naslednjem.

Glede točke 1.

Proces proti [...] -u je sedaj končan, [...] je bil obsojen. Kolikor je znano obveščevalcu, je bil [...] obsojen na 16 ali 17 mesecev zapora. Iz obrazložitve obsodbe je postalo jasno, da je bil [...] obsojen zaradi političnih prestopkov. Zaradi tega je bil odpuščen, 4. decembra pa je delavski svet na srečanju tudi potrdil njegovo odpustitev. Po izpustitvi iz zapora je [...] na priporočilo sodišča prejel dovoljenje za delo. Na seji sveta je bilo zanimivo to, da je [...] tako zavzeto branil [...] -a. Celo vzdržal se je glasovanja, ko je šlo za prekinitev delovnega razmerja.

Naslednji terek bo sledila še ena seja, kjer bo tožilec spregovoril o obsodbi [...] -a.

Glede točke 2.

V povezavi s tem, kar je bilo povedanega o [...] -u pod točko 1, je obveščevalec poročal tudi naslednje.

Prepričan je, da je glede na njegovo vedenje in obnašanje na trenutni stopnji [...] -ovega primera utemeljen sum, da sta bila [...] in [...] v homoseksualnem razmerju.

Obveščevalec [...] -a in [...] -a ocenjuje kot nadarjena, a lena. V nekem pogovoru se je [...] pritožil, ker še vedno ni dobil mesta glavnega asistenta.

Obveščevalec je zavrnil možnost, da bi ga postavil za glavnega asistenta, saj omenjeni nima še nobenih vidnejših strokovnih dosežkov.

Glede točke 3.

[...] dela v knjižnici inštituta. Pristopila je k obveščevalcu in mu povedala, kako ima občutek, da ji sledijo. Meni, da snemajo njene telefonske pogovore in jo opazujejo.

Obveščevalec je v povezavi s tem povedal naslednje.

Italijanski profesor MAZERENO iz Messine je trenutno na obisku založniške hiše TEUBNER v Leipzigu z namenom, da bi tam dokončal tri knjige. Inštitut je s tem človekom iz Italije v stiku že precej dolgo, on pa sedaj pogosto obiskuje inštitut, kadarkoli je v NDR.

Kakor se je izrazil obveščevalec, se je ta človek močno zaljubil v [...]. Vsem v Leipzigu pripoveduje, da se namerava z [...] poročiti. Izhaja iz sicilske velikomeščanske družine in ima precej denarja. Pritožil se je na primer, kako so stroški bivanja tukaj v NDR tako visoki, da zapravi približno 1000 nemških mark na teden. Obveščevalec meni, da je njegovo bahaško obnašanje skupaj z izjavami, ki jih je M. izrekel, verjetno razlog, da je naš organ v Leipzigu postal pozoren nanj in se začel zanimati tudi za njegove znanke.

Glede točke 4.

Oba sta znanstvena referenta in družboslovca; obveščevalec meni, da je [...] precej popustljiv referent, ki v nasprotju s svojo funkcijo z inštituti ravna v rokavicah.

Po drugi strani pa [...] a izredno ceni. [...] -ovega očeta že dolgo pozna; ena izmed prepoznavnih značilnosti slednjega so pretirane cene v njegovi knjigarni. Kolikor je znano obveščevalcu, se je [...] z očetom razšel in se nato začel pozitivno razvijati. [...] je objavil zelo dober prispevek v zgodovinski reviji, s katerim si je v tujini ustvaril ime. Znanstveno je nadarjen in ima tudi možnost nastopanja v mednarodnem okolju.

Po njegovem mnenju je [...] mlad znanstvenik in si bo še pridobil potrebno spoštovanje, tudi spoštovanje naših nasprotnikov. Na političnem področju mu stvari uspevajo, čeprav mu po mnenju obveščevalca manjka prakse. Obveščevalec podpira predlog, da bi [...] postal direktor Zgodovinskega inštituta Humboldtove univerze, in verjame, da bo imela univerza od tega samo korist.

Glede točke 5.

V pogovoru z asistentko [...] je obveščevalec pripomnil, da je prišlo do določenih pretiravanj v zvezi z javnim izobraževanjem v mestni četrti Köpenick.

Starši učencev so morali na primer že tretjič podpisati izjavo, da ne poslušajo sovražnih radijskih postaj. Poleg tega obveščevalec meni, da je s peda-

goškega in političnega vidika sporno siliti sedemletne otroke, naj sestavljajo in podpisujejo protestne resolucije, v katerih obsojajo agresivne akcije Američanov nad revolucionarno Kubo, kot se dogaja v Köpenicku.

Ukrepi:

Glede 1 in 2: izvleček v dosje [...] -a.

Glede 3: preveriti.

Glede 4: izvleček v osebno mapo obveščevalca »Montaga«.

Glede 5: izvleček naj se pošlje k HSG VB v vednost in oceno.

Naloge:

1. Nadaljevati s pozornim spremljanjem pomenkov in splošnega razpoloženja med posameznimi vodilnimi znanstveniki. Posebno pozornost je treba pri tem nameniti meščanskim krogom.

Naslednje srečanje: 8. januar 1963 ob 10:00 dopoldne v kontaktnem stanovanju »Lübeck«.

[Podpis] *Hüther*
(podporočnik)

* * *

HA XVIII/5/ZE

Berlin, 12. september 1972

Neuradni varnostni sodelavec »Johannes«

Neuradni sodelavec v kontaktnem stanovanju, 11. september 1972, 15:15–16:15

Poročilo o srečanju

Neuradni sodelavec je bil odveden v kontaktno stanovanje. Srečanje je vodil tovariš višji poročnik Ribbecke.

Namen srečanja je bila priprava za naslednje srečanje, na katerem bi sodeloval tovariš iz prijateljske ustanove.

Neuradni sodelavec je pristal na to, da bo na svojem potovanju v Albanijo izvršil posebno nalogo. V zvezi s tem potovanjem je poročal naslednje.

Na bizantinističnem kongresu je neuradnega sodelavca nagovoril profesor Buda, ki je omenil, da ga bo povabil k sebi. Kasneje je neuradni sodelavec prejel osebno povabilo na tretji albanološki kongres.

Ministrstvo za zunanje zadeve je pokazalo veliko zanimanje in je neuradnemu sodelavcu naročilo, naj razišče možnost specialističnega izobraževanja Albancev v Nemški demokratični republiki, prav tako pa tudi možnost povabila državljanov Albanije v NDR.

Pred srečanjem se je neuradni sodelavec ravno vrnil z dvournega sprejema pri Carapuliju, albanskem odpravniku poslov v Nemški demokratični republiki. Albanska ambasada je neuradnega obveščevalca pospremila do glavnega letališča, kjer so ga tudi pričakali. Neuradni sodelavec je poznal odpravnika poslov, odkar je bil ta postavljen na to mesto. Neuradni sodelavec meni, da ga imajo na ambasadi na seznamu pomembnih kontaktov, kajti vsi odpravniki poslov v zadnjem času so se ob nastopu službe oglasili pri njem. Carapulij ima diplomu iz fizike ali kemije. Tekoče govori nemško, star je 36 let, zdi se naklonjen. Včasih je bil mladinski funkcionar. Študiral je v Leipzigu. Trenutno išče mesto v vrtcu za svojega otroka, za katerega želi, da bi odrasčal v skupnosti.

Carapulijev predhodnik je bil hujskač, ki je že med svojim nastopnim obiskom kritiziral ZSSR, čeprav je tam študiral. Pred tem odpravnikom poslov je to funkcijo opravljal bivši častnik.

Neuradni sodelavec bo letel iz Schönefelda 13. septembra 1972 ob 8:30 popoldne. Vrnil se bo 21. septembra 1972. O programu v Tirani ne ve ničesar.

Zdi se, da je neuradni sodelavec resnično pripravljen sprejeti in izvršiti ukaze v okviru svojih zmožnosti.

Naslednje srečanje: 13. septembra 1972 ob 12:30 v istem kontaktnem stanovanju.

[Podpis] *Federbusch*
(višji poročnik)

* * *

Glavni oddelek XVIII/5/AI

Berlin, 27. december 1976

Poročilo

o operativno relevantnih stikih med neuradnim sodelavcem Državne varnosti »Johannesom« in vodilnimi uslužbenci tujih ambasad

Neuradni sodelavec ima stike različnega značaja z

- ambasadorjem Grčije v Nemški demokratični republiki, Tsamadosom,
- začasnim odpravnikom poslov Ljudske republike Albanije v NDR, Kolanecijem,
- ambasadorjem Ljudske republike Kitajske v NDR, Peng Guang Weijem.

Stiki temeljijo na posebnem položaju neuradnega sodelavca, ki je priznan in vodilni znanstvenik (nepartijec) na področju klasične filologije, čeprav so bili razlogi za vzpostavitev teh stikov različni.

1. Ozadje

1.1 Neuradni sodelavec Državne varnosti je okrepil stike z grškim ambasadorjem Tsamadosom med svojim obiskom Aten septembra 1975, ko se je udeležil mednarodnega kongresa s področja moderne grščine. Na srečanju je med odmorom Tsamados vzpostavil stik z obveščevalcem Državne varnosti, ki ga ni poznal; predstavil se je kot ambasador svoje države v Nemški demokratični republiki. Ker je neuradni sodelavec Državne varnosti eden najbolj znanih strokovnjakov v NDR, je Tsamados izrazil željo, da se seznani. Poudaril je, da je neuradni sodelavec prvi državljani NDR, ki ga je osebno spoznal. Dva meseca kasneje je bil Tsamados imenovan na mesto ambasadorja v NDR. Po navodilih mu je neuradni sodelavec poslal kratko pozdravno pismo. Med sprejemom na grški ambasadi, kamor je bil povabljen tudi neuradni sodelavec, sta se zopet srečala in ambasador Tsamados je predlagal občasno skupno kosilo.

Med udeležbo neuradnega sodelavca na mednarodnem bizantinističnem kongresu septembra 1976 v Atenah se je v času odmora pojavil ambasador Tsamados, ki je v Atene prišel na počitnice. Neuradnega sodelavca je povabil na kosilo. Neuradni sodelavec je povabilo sprejel ter o njem obvestil ambasado NDR. Med kosilom, ki mu je sledil ogled bizantinskega samostana na obrobju Aten, je Tsamados govoril o svoji družini in o svojem delu; ponudil se je, da za neuradnega sodelavca pridobi material o Grčiji in Grkih v tujini. Neuradni sodelavec se je čutil dolžnega, da povabi ambasadorja in njegovo soprogo na kavo v svoje stanovanje.

Ambasador se je na povabilo odzval in je neuradnega sodelavca obiskal 6. novembra 1976 popoldne. Tsamados in njegova žena sta tudi ta pogovor preusmerila na zasebne in družinske zadeve. Izogibala sta se pogovoru o specifičnih problemih mednarodnih odnosov. Tsamados je obljubil, da bo neuradnega sodelavca povabil na obisk v svoje novo stanovanje.

Tsamados je po izobrazbi jurist. Bil je že v ZSSR, kjer je delal na področju diplomacije (kulturni ataše itd.). Preden je postal ambasador v NDR, je vodil oddelek za kulturo na grškem Ministrstvu za zunanje zadeve. Pred tem je vodil Grški inštitut v Benetkah.

Ambasadorjevo vedenje daje vtis, da je poskušal s pogovori o umetnosti in starih kulturah pridobiti naklonjenost neuradnega sodelavca, s katerim sta se zasebno precej zblížala. Doslej se ni pozanimal glede specifičnih problemov na področju delovanja neuradnega sodelavca, niti glede njegovega osebnega odnosa do politike in kulture NDR. Tsamados pravi, da se v NDR dobro počuti, službo ambasadorja tu rad opravlja. Pritožil se je samo nad visoko najemnino za svoje stanovanje.

1.2 Stik z albansko ambasado je bil vzpostavljen v petdesetih letih, ko so bili odnosi z Albanijo stabilni. Za stik z neuradnim sodelavcem je poskrbel takratni ambasador. Trenutni odpravnik poslov Kolaneci je to službo opravljal že pet let. Zaradi svojega pozitivnega odnosa do NDR (tukaj je študiral nemški jezik in literaturo) si je z neuradnim sodelavcem precej blizu. Neu-

radni sodelavec je založil Kolanecija z nedavno objavljenimi deli Meyerjeve enciklopedije (podaril mu jih je). Kolaneci je neuradnega sodelavca vabil na uradne sprejeme (nekajkrat je bil tam celo kot edini državljani NDR), ga gostil na zasebnih obiskih na domu in ga približno enkrat letno obiskal v njegovem stanovanju.

Neuradni sodelavec je v letih 1972 in 1973 v sodelovanju s svojimi sovjetskimi kolegi aktivno sodeloval pri misijah v Albaniji z namenom, da vzpostavi osebna poznanstva za dolgoročno izboljšanje odnosov med ZSSR in NDR. Neuradni sodelavec je svojo nalogo opravil, vendar pa albansko vodstvo ni izkoristilo ponujene priložnosti. Potovanja, potrebna za izvedbo teh ukazov, je pripravil Kolaneci. Od leta 1974 neuradni sodelavec ni imel več priložnosti, da bi potoval v Albanijo, čeprav je pomagal ustanoviti albansko Akademijo znanosti. Zavrnitev vstopa v državo je očitno povezana z misijami, ki jih je neuradni sodelavec izvedel v Albaniji. Kolaneci ni povedal ničesar glede razlogov za to, je pa izjavil, da gre za nesrečno zadevo. Od srede leta 1975 je Kolaneci začel zagovarjati albansko Delavsko stranko veliko siloviteje kakor prej. To je postalo očitno po Kolanecijevem poletnem bivanju v Tirani leta 1975. Od takrat dalje si prizadeva, da njegovo osebno prepričanje ne pride več do izraza. Kolaneci tekoče govori nemško. Tudi njegova žena se lahko pogovarja v nemščini.

1.3 Med neuradnim sodelavcem in kitajsko ambasado je bil stik vzpostavljen v času, ko so bili odnosi z Ljudsko republiko Kitajsko stabilni. Kasneje je bil neuradni sodelavec še vedno vabljen na posamezne filmske večere ali sprejeme. Z diplomati ni vzpostavil osebnih poznanstev. Stiki so bili omejeni na vljudne pomenke na sprejemih med kitajskim ambasadorjem in neuradnim sodelavcem s pomočjo tolmača.

V letih 1975 in 1976 neuradni sodelavec ni bil povabljen na sprejem, ki ga je kitajska ambasada pripravila ob obletnici ustanovitve Ljudske republike Kitajske. Neuradni sodelavec to pojasnjuje z očitnimi varčevalnimi ukrepi, ki so jih uvedle vse ambasade, in s posebnimi ukrepi, uvedenimi proti kitajski ambasadi.

2. *Udeležba neuradnega sodelavca na sprejemu, ki ga je pripravila
Ljudska republika Albanija ob albanskem nacionalnem prazniku
29. novembra 1976*

Sprejem je potekal v poslopju ambasade, na naslovu Berlin-Treptow, Puschkinallee 49. Poleg uradnih udeležencev (Ministrstvo za zunanje zadeve, Ministrstvo za zunanjo trgovino itd.) in neuradnega sodelavca sta bila med gosti albanologa z Akademije znanosti, [...] in [...]. Neuradni sodelavec ni opazil drugih državljanov Nemške demokratične republike.

Takoj po prihodu neuradnega sodelavca na ambasado je k njemu pristopil grški ambasador Tsamados in ga pozdravil. Rekel je, da je vesel, da vidi znan obraz in da se sedaj ne bo dolgočasil. Ponovil je, da je zadovoljen z delom v NDR. Še enkrat je spregovoril o svojih namerah, da bi organiziral sre-

čanje obeh družin, ki bi se ga udeležili tudi otroci in bi potekalo v njegovem stanovanju med božičem in novim letom. Med pogovorom je k njima pristopil kitajski ambasador Peng Guang Wei skupaj s svojim tolmačem in ju pozdravil. Na sprejemih na albanski ambasadi velja kitajski ambasador za posebej cenjeno osebo in »počasti« pomembne osebnosti s formalnim pomenkom. Kitajski ambasador je neuradnega sodelavca ter Tsamadosa poznal s prejšnjih srečanj.

Ambasador Tsamados je omenil, da je njegova žena arheologinja; dotaknil se je tematike arheoloških najdb v Ljudski republiki Kitajski v zadnjem desetletju. Neuradni sodelavec je omenil večjo arheološko razstavo, ki jo je Ljudska republika Kitajska organizirala po glavnih mestih zahodnoevropskih držav. Zadovoljen s pozornostjo je ambasador izjavil, da ima kitajska ambasada o tem na voljo precej filmov. Predlagal je, da bi jih ob priliki predvajali v ožjem krogu. Pri tem je neuradnemu sodelavcu omenil, da je zares škoda, ker mu ni več dovoljeno, da bi obiskal kitajsko ambasado.

Neuradni sodelavec je bil kar nekoliko presenečen ob tej novici in je rekel, da je bil gost kitajske ambasade ob več priložnostih in da ne dvomi, da bo morebitno povabilo lahko tudi sprejel.

V skladu z navodili je neuradni sodelavec še dodal, da je zadnje leto in pol prejemal *China-Revue*, da pa v oktobru nekaj številki ni prispelo na svoj naslov (številke, ki so bile izdane po spremembi vlade na Kitajskem). Ambasador je odgovoril, da ambasada ve za to in da je krivda na njihovi strani; da se je verjetno pokvarila kitajska ladja.

Ko se je ambasador Tsamados opravičil in odšel, je kitajski ambasador pričel pogovor o primeru Biermann⁴⁶ — zdelo se je, da je njegov namen zbiranje informacij o posledicah tega primera. Najprej je želel vedeti, ali se bo zaradi tega primera sedaj spremenilo (zaostri) ravnanje z izobraženci po vsej NDR, kar je neuradni sodelavec kategorično zanimal. Prav tako je vprašal, kakšen je bil vpliv primera Biermann in kakšni so bili odzivi intelektualnih krogov na to.

Neuradni sodelavec je odgovoril, da je Biermann očitno užival določen ugled med pisatelji in umetniki, da pa znanstveniki skupaj s preostalo populacijo NDR ne poznajo niti njegovega imena; da so bili ljudje v teh krogih presenečeni, ker je ta primer sedaj deležen tolikšne pozornosti tiska, saj je šlo za osebo, ki je povsem neznana, morda izjemoma po imenu. Neuradni sodelavec je z osebnega stališča lahko rekel samo to, da ni nikdar prebral ničesar o njem, niti ni slišal koga o njem govoriti.

Pri tem je bilo omenjeno tudi ime Havemann.⁴⁷ Kitajski ambasador je oči-

46 Wolf Biermann (rojen 1936) je bil nemški kantavtor, ki se je pri sedemnajstih letih preselil iz Zahodne v Vzhodno Nemčijo, da bi tam lahko »živel v skladu s svojimi komunističnimi nazori«. Njegovi nekonformistični pogledi so partijo kmalu vznemirili in leta 1965 so ga razglasili za »razrednega izdajalca« ter mu prepovedali objavljati ali nastopati v javnosti. Da bi prekinili to izolacijo, so ga Joan Baez in drugi leta 1973 obiskali na domu. Leta 1976 je politbiro SED Biermannu odvzel državljanstvo, medtem ko je bil na potovanju po Zahodni Nemčiji.

47 Robert Havemann (1910–1982), nemški kemik, se je pridružil komunistični partiji leta 1932 in je bil eden od pobudnikov odporiške skupine »Evropska unija«, zaradi česar ga je Gestapo leta 1943 aretiriral in obsodil na smrt. Usmrtitev so večkrat preložili zaradi posredovanja njegovih kolegov, ki so trdili, da Havemanna potrebujejo za raziskave, povezane s kemičnim orožjem. Po

tno poznal odnos med Havemannom in Biermannom. Neuradni sodelavec je odgovoril, da je bilo Havemannovo vedenje takrat, to je v času revizionističnih teženj v raznih socialističnih državah, povsem drugače sprejeto, da je Havemann takrat užival široko podporo, ker je bil ugleden znanstvenik in akademski učitelj, in da je bil zaradi tega vpliv njegovega primera takrat povsem drugačen. Sedaj pa Havemann živi povsem samotarsko in nima v NDR nikakršnega vpliva na znanost in študente na univerzi. Neuradni sodelavec je poudaril, da je Havemannovo ime še vedno v berlinskem telefonskem imeniku in da mu gre kar dobro, saj — kolikor ve — nima samo stanovanja na Marxovi aleji, ampak tudi veliko podeželsko hišo v vzhodnem delu Berlina. Zdelo se je, da je kitajski ambasador vse to že vedel; rekel je, da je po njegovih informacijah Havemann v hišnem priporu. Neuradni sodelavec je odgovoril, da o tem ničesar ne ve, da pa se mu stvar ne zdi verjetna. Nato se je kitajski ambasador poslovil od neuradnega sodelavca in pristopil k drugi skupini v pogovoru.

Neuradni sodelavec je imel z odpravnikom poslov Kolanecijem, ki je bil na sprejemu zelo zaposlen, le kratek, a tehten pogovor. Dogovorila sta se, da bosta ohranila stike. Neuradni sodelavec ga je povabil na srečanje v božičnem času v svojem stanovanju. Kolaneci je povabilo načeloma sprejel in obljubil, da bo preveril svoje obveznosti ob tem času.

3. Ocena

Neuradnemu sodelavcu je bilo naročeno, naj ustreže grškemu ambasadorju, ki si je prizadeval vzpostaviti osebnejši odnos z njim. To naj stori, ne da bi načel pogovor o kakršnihkoli problemih ali težavah domačega ali tujega vodstva. Nalogo, ki je bila osredotočena na opredelitev Tsamadosovih namer in motivov, je izvedel, čeprav se ni nikoli pojavilo vprašanje, ali naj v te stike vključi tudi sina [...]. To je storil Tsamados sam od sebe.

Nobenega razloga ni za domnevo, da je Tsamados neuradnega sodelavca napeljal h kitajskemu ambasadorju, saj sta se oba že poznala; to bi lahko storil tudi Kolaneci.

Glede pričakovanega srečanja s kitajskim ambasadorjem je bilo neuradnemu sodelavcu naročeno, naj se zahvali za prejetje *China-Revue* in naj povpraša o številkah, ki jih ni prejel. Namen tega je bil, da se nanj ne pozabi. Neuradni sodelavec trenutno čaka na povabilo na ambasado. Če povabilo dobi, bo to lep napredek. Z neuradnim sodelavcem je dogovorjeno, da bo v prihodnosti pri političnih izjavah poskrbel za močnejšo diferenciacijo (na primer o svojem mnenju glede Biermanna, o svojem mnenju glede obveščevalske strategije NDR, o neobjavljanju pisateljevih pism) in tako priskrbel nekaj izhodišč za naslednje pogovore, ne da bi pri tem z nezaželenim obnašanjem dajal vtis vsiljivosti.

vojni je postal profesor fizikalne kemije na Humboldtovi univerzi. Leta 1963 so ga zaradi predavanja z naslovom »Naturwissenschaftliche Aspekte philosophischer Probleme (Dialektik ohne Dogma)« odpustili z univerze. Leta 1976 je pristal v hišnem priporu, kjer je ostal vse do smrti leta 1982. Leta 2005 ga je Jad Vašem počastil z naslovom »pravičnik med narodi«.

Po sodbi neuradnega sodelavca kažejo vprašanja kitajskega ambasadorja na to, da njegova ambasada temeljito analizira medije, da pa zaradi pomanjkanja stikov ne morejo pravilno oceniti položaja v NDR. Meni, da je zaradi tega ambasador izkoristil priložnost, da si pridobi nekaj informacij. To mnenje se zdi upravičeno.

4. Ukrepi za nadaljnje sodelovanje z neuradnim sodelavcem

Naloge, ki jih je neuradni sodelavec izvršil, so bile mogoče zaradi njegovega poklicnega udejstvovanja in zaradi njegovih že obstoječih stikov, izmed katerih je nekatere vzdrževal že več let. Neuradni sodelavec je osebno zainteresiran za krepitev dobrega imena Nemške demokratične republike in za zmanjševanje prevladujočega enostranskega vpliva Zvezne republike Nemčije, pa tudi za povečanje lastnega ugleda s tem, da izpostavi dosežke strokovnjakov NDR s svojega področja v državah, kjer imajo klasični študiji pomembno vlogo. Neuradni sodelavec kot strokovnjak uživa velik sloves v tujini. Velja za pomembno osebnost v znanstveni sferi NDR na svojem strokovnem področju. Kljub temu na svojem inštitutu ne uživa takega slovesa — direktor mednarodno prenovljenega inštituta je v okviru akademske reforme sprejel ukrep, s katerim ga je postavil zgolj na mesto vodje oddelka, njegov oddelek pa je sedaj za polovico manjši od njegovega prejšnjega inštituta. Neuradni sodelavec je bil zaradi takega razvoja dogodkov globoko zaskrbljen. Kljub temu je stalno poudarjal, da teh pomislekov v tujini ni pokal. Do sedaj ni dokazov o nasprotnem.

Neuradnemu sodelavcu se določijo naslednje naloge:

1. Do srečanja z grškim ambasadorjem mora priti. Neuradni sodelavec mora usmerjati svoje delovanje v to, da razjasni motive in cilje, ki bi pojasnili, zakaj je hotel ambasador vzpostaviti stik z njim. Poučiti se mora o ambasadorjevi družini; dopolniti je treba sliko družinskih odnosov in značajev. Med pogovorom naj neuradni sodelavec izpostavi svoje dobre povezave z muzeji ter ponudi Tsamadosu možnost ogleda umetnostnih zakladov ali kulturne dediščine; omeni naj, da lahko preveri, kakšne so možnosti, da si [...] pridobi doktorat.

Odzivi neuradnega sodelavca na politična vprašanja morajo biti v skladu z njegovim običajnim odnosom in delovanjem pozitivni, vendar mora kljub temu izraziti diferencirano stališče glede posameznih problemov, ki bi služilo kot izhodišče za nadaljnje pogovore.

Nadaljnji sestanki zaenkrat niso določeni, so pa nezavezujoče predvideni.

2. Do srečanja z albanskim odpravnikom poslov mora priti. Določiti je treba naslednje:

- osebna situacija; je v letu 1977 možen odpoklic, kaj sledi?
- odnos med NDR in Albanijo, možnost potovanja itd.

— omeniti pogovor s kitajskim ambasadorjem, izraziti dvom o tem, ali je možen zadovoljiv odgovor na vprašanje o Biermannu in Havemannu. Ugotoviti je treba, ali je Kolaneci o neuradnem sodelavcu govoril s kitajskim ambasadorjem. Poskusiti usmeriti pogovor na stanje na Kitajskem po Mao-vi smrti. Pritožiti se nad pomanjkanjem informacij. Izraziti upanje, da tega pomanjkanja kmalu ne bo več, saj je kitajski ambasador namignil na povabilo.

— Okrepiti povezave in dopolniti karakterne opise.

3. Neuradni sodelavec bo nemudoma sporočil, če prejme povabilo s kitajske ambasade. Nato bo sledil dogovor o izvedbi. Naslednji ukrepi so namenjeni oceni rezultatov, ki jih bo dosegel neuradni sodelavec:

— uvajanje sina neuradnega sodelavca; preveriti je treba, ali se ga lahko neuradno uporabi;

— obdelati operativne izjave glede [...] in [...] v sodelovanju s četrtrim referentom, tovarišem Schnablom;

— urediti skupaj s HA II skupne interese glede ambasad ter rezultatov neuradnega sodelavca.

* * *

4. december 1989

Končno poročilo

glede pristopa neuradnega sodelavca / postopka neuradnega sodelavca / dosjeja neuradnega sodelavca

Profesor Irmscher, Johannes

Tajno ime: Johannes

Kategorija: IMS

Datum kontakta: 31. avgust 1957

Datum vrbovanja: 23. maj 1958

[...]

Ocena sodelovanja [...]:

Neuradni sodelavec je neuradno sodeloval z Ministrstvom za državno varnost kot znanstvenik iz meščanskega okolja. Je levo usmerjen meščanski intelektuallec, nepartijec, ki pa podpira Nemško demokratično republiko kot antifašistično in antiimperialistično državo. Sodelovanje z Ministrstvom za državno varnost nedvomno vidi kot možnost, ki mu to omogoča. Pri izražanju podpore ni šel do skrajnosti, denimo v primerih, ko je šlo za posameznike iz njegovega ožjega kroga. Sodelovanje je koristilo obema stranema. Po zaslugi sodelovanja je Ministrstvo za državno varnost dobilo dragocene podatke o položaju v krogih intelektualcev, ki so bili neodločeni in niso bili

odprti za politične probleme, ter podatke o določenih znanstvenih problemih v tujini. Neuradni sodelavec je po zaslugi sodelovanja lahko izpeljal svoja potovanja v tujino.

Neuradni sodelavec je zanesljivo izpolnjeval naročila. Vedno je izvrševal ukaze, ki jih je prejel. Neiskrenega obnašanja ni bilo zaznati. Po upokojitvi je nadaljeval z delom na inštitutu. Od takrat dalje je občasno sodelovanje z njim usmerjeno predvsem na odnose s tujimi znanstveniki.

Razlog oziroma trenutni razlog za prekinitev sodelovanja:

Starost, neperspektivnost.

Nadaljnji razlogi:

V začetku leta 1987 so bili stiki z neuradnim sodelavcem zaradi smrti njegove žene in zaradi njegovih zdravstvenih težav prekinjeni. Ker je bil glavni cilj sodelovanja z njim dosežen, ko je prišlo do ponovne vzpostavitve diplomatskih odnosov z Albanijo, se sodelovanje z njim ni obnovilo. Ves potek sodelovanja je sedaj arhiviran.

Neuradni sodelavec ima številne operativno relevantne stike z znanstveniki in diplomati iz socialističnih in nesocialističnih držav.

Glavni dosežek neuradnega sodelavca sta bili njegovi dve misiji v Demokratični ljudski republiki Albaniji, ki ju je zasnoval skupaj s KGB ZSSR. Rezultate te misije je ovrednotila pristojna enotna Ministrstva za državno varnost. Cilj teh misij je bil ustvariti nova izhodišča za obnovitev znanstvenega sodelovanja in obnovitev stikov. Neuradni sodelavec je to nalogo uspešno izvedel.

Prevedla Polonca Zupančič

Izvlečki / Abstracts

Aleksander K. Gavrilov

JAKOV M. BOROVSKI, PESNIK LATINŠČINE V SOVJETSKI ZVEZI

Jakov Markovič Borovski (1896–1994), ruski klasični filolog z enciklopedičnim znanjem in izostrenim čutom za družbeno odgovornost, se je oblikoval med študijem pri Tadeuszu Zielinskem, Mihailu Rostovcevu, Sergeju A. Žebeljevu, Grigoriju F. Zereteliju in Aleksandru Malejinu; znal si je najti delo na področju klasične filologije in hkrati preživeti v nevarnem in tveganem obdobju Stalinovega terorja. Kasneje se je zavzemal za idejo, da je gimnazija, kjer dijaki berejo literarne tekste v starih jezikih, nespregledljiv pogoj humanistične izobrazbe, in postal eden od ustanoviteljev klasične gimnazije, ki je v Sankt Peterburgu ponovno zrasla leta 1990.

Jakov M. Borovskij: Poet of Latin in the Soviet Union

Jakov Markovich Borovskij (1896–1994), a Russian classicist of deep learning and a vigorous sense of social responsibility, who studied with Tadeusz Zielinski, Mikhail Rostovtseff, Sergej A. Zhebelev, Grigorij F. Zereteli, and Aleksander Malein, was able to pursue a career in classics while managing to survive the pitfalls of Stalin's terror. Later he championed the idea that the gymnasium, where pupils read literary texts in ancient languages, was indispensable for humanistic education, and became one of the founding fathers of the classical gymnasium that was re-established in St. Petersburg in 1990.

Olga Budaragina

OLGA M. FREJDENBERG, ARISTID I. DOVATUR IN ODDELEK ZA KLASIČNE ŠTUDIJE V LENINGRADU

Poučevanje klasične filologije je v sovjetski Rusiji po letu 1917 skorajda zamrlo. Članek osvetljuje življenjsko in akademsko pot dveh predstojnikov Od-

delka za klasično filologijo na leningrajski univerzi, oživiljenega leta 1932 — Olge M. Freidenberg (1890–1955), ki je na to mesto prišla kot učenka Nikola-ja Marra, vendar je konec štiridesetih iz istega razloga padla v nemilost, ter Aristida I. Dovaturja (1897–1982), ki je vrsto let preživel v Stalinovih delovnih taboriščih, vendar se je uspel kasneje vrniti na univerzo, kjer je predaval in raziskoval.

Olga M. Freidenberg, Aristid I. Dovatur, and the Department of Classics in Leningrad

Teaching classics was almost abandoned in Soviet Russia after 1917. The article touches upon the fates and scholarly careers of two heads of the Leningrad Department of Classics, revived in 1932 — Olga M. Freidenberg (1890–1955), who obtained her position by virtue of being a disciple of Nikolaj Marr but was anathematised for the same reason in the late 1940s, and Aristid I. Dovatur (1897–1982), who spent several years in Stalin's labour camps and later got a chance to teach at university and resume his scholarly activities.

Josef Moural

JAN PATOČKA — OD OPAZOVALCA DO DISIDENTA

Jan Patočka (1907–1977) je bil češki filozof in akademik, ki je zaradi svoje vloge predstavnika v skupini Karta 77 postal junak in mučenec disidentskega gibanja. Članek analizira obstoječe podatke o Patočki, o razmerah v filozofiji in klasični filologiji od štiridesetih do sedemdesetih ter o Karti 77. Posebej pozorno se posveča vprašanju, kako in zakaj se je Patočka, ki se je v odnosu do politike vse življenje držal ob strani, slednjič odločil sprejeti vidno vlogo v disidentskem gibanju, ki je nato pripeljala do njegove smrti marca 1977.

Jan Patočka: A Bystander Turned Dissident

Jan Patočka (1907–1977) was a Czech philosopher and scholar who became a dissenter hero and martyr in 1977 as a representative of the dissenter group, Charta 77. The paper surveys the existing information about Patočka, about the situation of philosophy and classics in Czechoslovakia from the 1940s to the 1970s, and about Charta 77, focusing on the issue of how and why Patočka, a life-long bystander with regard to political struggle, chose to accept a prominent position in a dissenter group, which led to his death in March 1977.

Cornelia Isler-Kerényi

KÁROLY KERÉNYI — PRISILNI EMIGRANT V EVROPSKO KLASIČNO IZOBRAŽENSTVO

Karoly Kerenyi (1897–1973) je klasično filologijo študiral v Budimpešti in v Nemčiji. Med letoma 1934 in 1941 je bil profesor v mestu Pécs, med letoma 1941 in 1943 pa v Szegedu. Po obisku v Švici, kamor ga je leta 1943 poslala madžarska vlada, mu je vrnitev najprej preprečila vojna, nato pa komunistični prevzem oblasti, do katerega je na Madžarskem prišlo leta 1947. V Evropi si je ime ustvaril predvsem z raziskavami grške mitologije; kljub temu pa je kot kulturni antropolog antičnega sveta v veliki meri ostajal na obrobju svoje akademske discipline.

Karoly Kerenyi: An Unwilling Emigrant into European Classical Scholarship

Karoly Kerenyi (1897–1973) had studied classical philology in Budapest and in Germany. He was professor in Pécs between 1934 and 1941, and in Szeged between 1941 and 1943. After his first official visit to Switzerland in 1943, he was prevented from returning first by the war and then by the Communist regime, which was established in Hungary in 1947. His research and publications on Greek mythology and other topics established his reputation in Europe, but this cultural anthropologist of the classical world nonetheless remained something of an outsider within the academic field of classical philology.

György Karsai

KLASIČNI FILOLOG V MREŽI DRŽAVNE VARNOSTI: PRIMER JÁNOSA SARKADYA

János Sarkady (1927–2006) je študij klasične filologije končal v Budimpešti; med letoma 1954–58 je bil asistent, nato je bil zaradi svoje vloge v revoluciji leta 1956 odstavljen, vendar je kasneje spet postal profesor klasične filologije na univerzi ELTE v Budimpešti. Leta 1957, ko je bil v zaporu, je postal sodelavec tajne policije kot agent »Vilmos Sárándi«, najverjetneje po daljšem fizičnem znašanju nad njim. V naslednjih letih je poročal o kolegih, med katerimi so bili István Borzsák, György Székely, Gyula Moravcsik, Imre Trencsényi-Waldapfel, Tibor Szamuely, Ferenc Pölöskey in Árpád Szabó. Sodelovanje s tajno policijo je tega mladega in nadarjenega filologa dotolklo; prisiljen je bil živeti v nenehnem strahu, kar ga je kot človeka uničilo.

A Classical Philologist Trapped in the Web of the State Security: The Case of János Sarkady

János Sarkady (1927–2006) completed his studies in classical philology in Budapest. An assistant professor in 1954–58, he was demoted for his role in the 1956 revolution, but again became Professor of Classics at ELTE University in Budapest. Having spent time in prison in 1957, he agreed to cooperate with the secret police as agent Vilmos Sárándi, apparently because of continued physical abuse. He was later reporting on his colleagues such as István Borzsák, György Székely, Gyula Moravcsik, Imre Trencsényi-Waldapfel, Tibor Szamuely, Ferenc Pölöskey, and Árpád Szabó. Being an agent eventually destroyed this talented young scholar; he was forced to accept a role that kept him in a state of constant fear and utterly wrecked him as a person.

Jerzy Axer

KAZIMIERZ KUMANIECKI IN EVOLUCIJA KLASIČNE FILOLOGIJE V LJUDSKI REPUBLIKI POLJSKI

Kazimierz Kumaniecki (1905–1977), profesor na varšavski univerzi, je odločilno vplival na oblikovanje klasičnofilološke skupnosti v obdobju Poljske kot ljudske republike; ob prizadevanju za krepitev njenih struktur v smislu akademskega profila in kvalitete je s svojim delovanjem hkrati skrbel za njeno povezanost. Svoj čut za poslanstvo je črpal iz dveh virov, iz lastne konspirativne izkušnje v Informacijsko-propagandnem biroju glavnega štaba Domo vinske vojske (*Armia Krajowa*) med drugo svetovno vojno ter iz izročila klasičnofilološke skupnosti v Galiciji za časa poljske razdeljenosti, ko je študij starega veka služil tudi kot orodje pri zavzemanju za Poljsko kot del Evrope. Študija vsebuje gradivo iz arhivov tajne policije.

Kazimierz Kumaniecki and the Evolution of Classical Studies in the People's Republic of Poland

Kazimierz Kumaniecki (1905–1977), a professor at the University of Warsaw, played a crucial role in building the classics community during People's Poland; by developing strong structures in terms of academic staff and quality, Kumaniecki's activity played a significant role in maintaining its cohesiveness. His sense of mission had two sources: his experience at the Home Army (AK) Headquarters' Information and Propaganda Bureau during World War II and the tradition of the community of classics scholars in the Galicia region during the partitions of Poland, where studies on ancient culture were

intended to serve as a tool for promoting Poland in Europe. The study includes materials from secret service archives.

Elżbieta Olechowska

BRONISŁAW BILIŃSKI, BOLJŠEVIK BREZ PARTIJSKE KNJIŽICE

Bronisław Biliński, nadarjen klasični filolog iz Lvova, je po vojni s svojim razglašanjem marksizma za edino pravo podstat sodobne znanosti postal zvezda poljskih akademskih krogov, čeprav ni sam nikoli vstopil v partijo. Časti so se hitro množile, postal je profesor in vice-rektor na vroclavski univerzi, tajnik Akademije znanosti, profesor na varšavski univerzi, podpredsednik filološkega združenja. Hkrati s tem je rasla tudi njegova odločenost, da prevzame mesto predstojnika klasične filologije v Varšavi Kazimierza F. Kumanieckiego, ki mu komunistične oblasti niso zaupale. Toda politični viharji leta 1956 so v povezavi z vroče zaželenim položajem direktorja raziskovalne postaje Poljske akademije znanosti v Rimu te načrte spremenili.

Bronisław Biliński: a Bolshevik without a Party Card

Bronisław Biliński, a brilliant classical scholar from Lvov, quickly became a rising star of the post-war Polish academia, proclaiming Marxism as the only basis for modern scholarship without actually joining the Party. Honours multiplied — professor and Deputy-Rector at the University of Wrocław, Academy of Sciences Secretary, professor at the University of Warsaw, Deputy-President of the Philological Society — and his ambition to replace Kazimierz F. Kumaniecki, mistrusted by the Communist authorities, as the Chair of Classics at the University of Warsaw flared up; yet the political upheavals of 1956, combined with a highly desirable opening in Rome at the PAN Research Station, completely changed Biliński's future.

Nijole Juchnevičiene

KLASIČNA FILOLOGIJA V ZGODNJE SOVJETSKI LITVI: MED EVROPSKO TRADICIJO IN RESNIČNOSTJO

Redko posejani intelektualci, ki so ostali v Litvi po priključitvi Sovjetski zvezi, so si za oživitve klasične filologije prizadevali v surovih okoliščinah povojnega terorja, ko je bilo treba povsod dokazovati prednosti sovjetskega sistema. Zapisniki Oddelka za klasično filologijo, shranjeni v arhivu vilenske univerze, pričajo o univerzitetnem življenju v tem obdobju ter razkrivajo svojsko

zvrst sovjetske druge sofistike, ko ni povedanemu verjel nihče, še najmanj ti-sti, ki je stvar povedal. Oddelek je kljub temu ostal pomembno kulturno ža-rišče prizadevanj za evropsko razsežnost litovske kulture.

Classical Philology in Early Soviet Lithuania: Between the European Tradition and Reality

The scanty *intelligentsia* that stayed in Lithuania after annexation by the USSR had to revitalise classical studies under the severe circumstances of the post-war terror, by which it was forced to demonstrate the advantages of the Soviet system. The minutes of the Department of Classical Philology, kept in the Vilnius University Archives, bear witness to the University life at that time, betraying a peculiar Soviet 'second sophistic' where nobody, not even the speaker, was expected to believe what was said. Nonetheless, the Department remained an important cultural factor in its efforts to preserve the European dimension of the Lithuanian culture.

David Movrin

FRAN BRADAČ, ANTON SOVRE, MILAN GROŠELJ,
JOŽE KOŠAR IN FRAN PETRE: LATINŠČINA
IN GRŠČINA NA LJUBLJANSKI UNIVERZI V
DESETLETJU PO VOJNI

Usoda slovenskih klasičnih filologov, kot so bili Fran Bradač, Jože Košar, Milan Grošelj in Anton Sovre, je bila po drugi svetovni vojni v marsičem določena z njihovim razmerjem do partije. Toda po pričevanju sočasnih dokumentov tajne policije, kot jih je sestavljal »Andrej«, sodelavec Državne varnosti, ki se je v resnici imenoval Fran Petre, se je za njihovo težavno dvojno igro vzdrževanja ideološko sprejemljive fasade skrivalo tudi prizadevanje za ohranitev vsaj dela nekdanje avtonomije. Relativna svoboda na Oddelku za klasično filologijo je v desetletjih, ki so sledila letom skorajda popolnega uničenja stroke v drugi polovici štiridesetih, temeljila predvsem na dejstvu, da je postajal ta študij vse bolj marginaliziran.

Fran Bradač, Anton Sovre, Milan Grošelj, Jože Košar,
and Fran Petre: Latin and Greek at the University of
Ljubljana in the First Post-War Decade

The post-war fates of Slovenian classicists, such as Fran Bradač, Jože Košar, Milan Grošelj, and Anton Sovre, were often decided by their standing with

the ruling Communist Party. Yet the contemporary secret police documents, penned by 'Andrej', a State Security informant now identified as Fran Petre, reveal their difficult game of keeping up ideologically acceptable appearances while striving to preserve some bygone autonomy. The relative lack of restrictions enjoyed by the Department of Classical Philology in the decades that followed the years of unprecedented destruction between 1945 and 1950 was based on the fact that classics as a field of study became increasingly marginalised.

Milena Jovanović

KLASIČNA FILOLOGIJA V SRBIJI 1944-1945: PRIMER VESELINA ČAJKANOVIĆA

Klasični filolog Veselin Čajkanović (1881–1946) je bil ena od žrtev sodišča narodne časti na beograjski univerzi. Po diplomi leta 1903 je študiral v Leipzigu in Münchnu (1903–1907), kjer je doktoriral pri Krumbacherju; kasneje je bil profesor latinščine v Beogradu, član srbske Kraljeve akademije znanosti in večkratni dekan Filozofske fakultete. V očeh komunistov je grešil trikrat — bil je intelektualec, raziskovalno se je posvečal religiji in mitologiji, med okupacijo pa je imel vpliven položaj. Na podlagi potvorjenih in izmišljenih obtožb so ga leta 1945 odpustili z univerze ter mu vzeli državljsanske pravice. Leta 1946 je umrl.

Classics in Serbia 1944-1945: The Case of Veselin Čajkanović

Classicist Veselin Čajkanović (1881–1946) was one of the victims of the Court of Honour at the University of Belgrade. After graduation in 1903 he studied in Leipzig and Munich (1903–1907), where he obtained his doctorate with Krumbacher; afterwards, he was professor of Latin in Belgrade, member of the Serbian Royal Academy of Science, and Dean of the Faculty of Philosophy with several terms of office. His sin in the eyes of the Communists was threefold: he was an intellectual, his area of research was religion and mythology, and he had held a position of power during the occupation. Accusations against him were fabricated or invented, and he was expelled from the University in 1945, his civil rights taken away. He died in 1946.

Isolde Stark

NEURADNO DELO JOHANNESA IRMSCHERJA ZA DRŽAVNO VARNOST NEMŠKE DEMOKRATIČNE REPUBLIKE

Johannes Irmscher (1920–2000), predvojni član NSDAP, je več desetletij veljal za najpomembnejšega vzhodnonemškega poznavalca klasične filologije, patristike in bizantinistike. Od leta 1958 dalje je deloval tudi v spregi s komunistično Državno varnostjo (Stasi). Dokumenti pričajo o njegovem ovajanju kolegov; o tem, kako je znal usmerjati zanimanje Državne varnosti proti ustanovam in krogom, povezanim z antiko; ter o tem, kako je dal mednarodni sloves klasične filologije in svoj lastni sloves na razpolago Ministrstvu za državno varnost (MfS). Študija temelji na raziskovalnem projektu pri Akademiji znanosti NDR ter je nastala v skladu s pravili Urada državnega pooblaščenca za dokumente Ministrstva za državno varnost (BStU).

Johannes Irmscher's Unofficial Activity for the State Security of the German Democratic Republic

Johannes Irmscher (1920–2000), a pre-war member of the NSDAP, was reputed for decades as one of the most important East German specialists in classical philology, patristics, and Byzantine studies. From 1958 onwards he also collaborated with the Communist State Security (Stasi). Documents show how he denounced his colleagues; how he steered the interest of State Security to organisations and societies studying antiquities; and how he put the international reputation of classical studies, as well as his own reputation, at the disposal of the Ministry for State Security (MfS). The study is based on a research project for the Academy of Sciences of the GDR, and was approved by the Office of the State Representative for the Documents of the Ministry for State Security (BStU).

VSEBINA

Jože Trontelj (1939–2013): *Štiristo petdeset let klasično-humanističnega izobraževanja 1563–2013*

Jože Kastelic (1913–2003): *Pogled na moje maturitetno spričevalo (matura 1932)*

Kajetan Gantar: *Petar Ilievski (1920–2013)*

RAZPRAVE

Klasični študiji in komunizem

Aleksander K. Gavrilov: *Jakov M. Borovski, pesnik latinščine v Sovjetski zvezi*

Olga Budaragina: *Olga M. Frejdenberg, Aristid I. Dovatur in Oddelek za klasične študije v Leningradu*

Josef Mural: *Jan Patočka — od opazovalca do disidenta*

Cornelia Isler-Kerényi: *Károly Kerényi — prisilni emigrant v evropsko klasično izobraženstvo*

György Karsai: *Klasični filolog v mreži Državne varnosti: primer Jánosa Sarkadya*

Jerzy Axer: *Kazimierz Kumaniecki in evolucija klasične filologije v Ljudski republiki Poljski*

Elżbieta Olechowska: *Bronisław Biliński, boljševik brez partijske knjižice*

Nijole Juchnevičiene: *Klasična filologija v zgodnjesovjetski Litvi: med evropsko tradicijo in resničnostjo*

David Movrin: *Fran Bradač, Anton Sovre, Milan Grošelj, Jože Košar in Fran Petre: latinščina in grščina na ljubljanski univerzi v desetletju po vojni*

Milena Jovanović: *Klasična filologija v Srbiji 1944–1945: primer Veselina Čajkanovića*

Isolde Stark: *Neuradno delo Johannesa Irmscherja za Državno varnost Nemške demokratične republike*

ISSN 1580-0261

9 789612 373627

Univerza v Ljubljani
FILOZOFSKA
FAKULTETA